

ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

На правах рукопису

Корпало Оксана Романівна

УДК 81'37: 811.162.1

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ
В ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.03 – слов'янські мови

Дисертація на здобуття наукового
ступеня кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
доктор філологічних наук
Кононенко Ірина Віталіївна

Івано-Франківськ – 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні засади дослідження семантико-граматичних категорій	
1.1. Семантичні аспекти вивчення граматики.....	10
1.2. Проблеми кваліфікації семантико-граматичних категорій.....	15
1.3. Термінологічна невизначеність у системі граматичного аналізу.....	25
1.4. Методологічні засади дослідження.....	41
Висновки до 1 розділу.....	45
Розділ 2. Граматичні засоби вираження синтаксичної особи в польській мові	
2.1. Дієслівна категорія особи.....	47
2.2. Займенникова категорія особи.....	53
2.2.1. Маркованість першої та другої особи.....	56
2.2.2. Специфіка третьої особи.....	65
2.2.3. Категорія числа та особа.....	68
2.2.4. Вторинні значення особи.....	71
2.3. Іменникова категорія особи.....	76
2.3.1. Сигніфікативна функція особи.....	76
2.3.2. Синтагматична функція особи.....	82
2.3.2.1. Грамема третьої особи.....	83
2.3.2.2. Вокативна синтаксема і другоособовість.....	84
2.3.2.3. Непрямі відмінки як показники особи.....	97
Висновки до 2 розділу.....	100

Розділ 3. Категорія синтаксичної особи у функціонально-семантичному вимірі	
3.1. Дейктичний аспект категорії синтаксичної особи.....	103
3.2. Агенсивний аспект категорії синтаксичної особи.....	111
3.2.1. Дихотомія понять „агенсивність” / „дезагенсність”.....	113
3.2.2. Означеність особи-діяча.....	121
3.2.2.1. Означеність особи в інфінітивному реченні.....	123
3.2.2.2. Означена суб’єктність у безособовому реченні.....	129
3.2.3. Неозначеність особи.....	131
3.2.3.1. Семантична неозначеність особи у двоскладному реченні	133
3.2.3.2. Неозначеність особи в односкладному реченні.....	138
3.2.3.3. Неозначеність особи в реченнях з предикатами на <i>-no, -to</i>	142
3.2.4. Узагальненість особи.....	152
Висновки до 3 розділу.....	166
Висновки.....	169
Список використаної літератури	175

ВСТУП

У синтаксичному структуруванні будь-якої мови провідна роль належить реченню як основній синтаксичній одиниці. Для сучасних граматичних студій одним із базових теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, що дає змогу з'ясувати кількість і характер синтаксичних категорій, які визначають різні аспекти синтаксису речення. „Категорія в синтаксисі – це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць, зокрема речень. Члени виділюваних категорійних класів характеризуються тим самим змістом відповідної ознаки. Залежно від складу категоризованої сукупності елементів, характеру категорійної ознаки та стосунку цієї ознаки до виділюваного класу синтаксичних одиниць визначають різні типи синтаксичних категорій” [35, с.61]. Проблеми, що виникають при розгляді синтаксичних категорій, одних із найважливіших конститутивних категорій мови, стосуються кардинальних питань граматики – і частково розв’язаних, і тих, що ще потребують свого розв’язання.

У системі семантико-граматичних категорій, що впливають як на будову реченнєвої моделі, так і на формування комунікативного процесу загалом, важливе місце займає категорія особи. Ця категорія належить до найбільш складних і суперечливих за своєю природою, через що постійно викликає зацікавлення вчених (Е. Бенвеніст [13], О. Бондарко [17, 18, 19], П. Бонк [175], В. Брицин [24, 25], В. Виноградов [30], І. Вихованець [34, 35], Р. Гжегорчикова [198, 200], К. Городенська [36, 44], В. Дорошевський [185], Г. Золотова [56, 57], І. Кононенко [67, 68], Є. Курилович [90], І. Кучеренко [93, 94], В. Лаврентьєв [97], П. Лекант [99], О. Леута [100], О. Мельничук [108], А. Нагурко [245], О. Пешковський [121], Г. Півторак [123], О. Потебня [129], М. Плющ [125, 127], Т. Ріттель [255], В. Русанівський [131], З. Салоні [257, 259], Н. Ясакова [160, 161, 162] та ін.).

У лінгвістичних дослідженнях термін „особа” трактується неоднозначно: як один із компонентів (поряд із категоріями часу й модальності) поняття

предикативності; як категорія особовості, що протиставляється категорії безособовості; як система особових форм дієслова, взаємопов'язаних із формами займенників; як категорія особи, що протиставлена неособі в іменнику і втілює зміст поняттєвої категорії персональності / імперсональності як складового компонента істот / неістот [див., наприклад: 99, с.123-128 ; 56, с.157-158; 126, с. 272-273].

У полоністиці категорія особи розглядалася найчастіше як явище морфологічне, тобто як категорія дієслова чи займенника (у дослідженнях А.Вежбіцької [272, 274], Р. Гжегорчикової [198, 200], С. Йодловського [205], К.Каллас [208], Г. Конечної [219, 220], Т. Лисаковського [234], Т. Ріттель [255], З. Тополінської [269], О. Волінської [279] та ін.); рідше – іменника (у студіях А. Домбровської [181], А. Гейнца [201, 202], А. Нагурко [245], З. Салоні [257], З. Тополінської [270] та ін.); як явище прагматичне (у працях М. Кіти [214], М. Лазінського [231], Т. Лисаковського [234], Р. Ляковського [227] та ін.) або у контрастивних дослідженнях із синтаксису (у роботах Е. Візе [29], В. Косескої-Тошевої [221], М. Марцянік [236], С. Сятковського [144] та ін.).

Незважаючи на активне студіювання, категорія особи потребує комплексного вивчення на тлі всієї граматичної структури мови. Адже донині не до кінця розв'язаними залишаються питання про способи і засоби вираження особи, її семантику, про розмежування особовості й безособовості, про суть поняття безпідметового речення (*zdania bezpodmiotowego*), про диференціацію морфологічної та синтаксичної особи, про співвідношення понять „особа” – „суб'єкт” – „агенс” тощо. Усе це й зумовлює актуальність нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація відповідає напряму науково-дослідної роботи кафедри загального і германського мовознавства ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” „Сучасні проблеми семантики”. Тему роботи затверджено вченою радою ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

(протокол № 12 від 26 грудня 2013 р.) і уточнено на засіданні цієї ж ради (протокол № 5 від 31 травня 2016 р.).

Мета дослідження – подати цілісну концепцію поняття „особа” як багатоаспектної семантико-граматичної категорії, виявити специфіку її репрезентації в сучасній польській мові, що допоможе з’ясувати низку конкретних питань, пов’язаних із розмежуванням мовної семантики та мисленнєво-поняттєвого змісту, який не завжди реалізується в категорійній граматичній системі мови та її одиницях.

Для досягнення поставленої мети слід було розв’язати такі завдання:

осмислити й узагальнити напрацювання сучасної лінгвістики, що стосуються поняття „особа”;

диференціювати поняття „особа” – „суб’єкт” – „агенс”; „морфологічна особа”/„синтаксична особа”; „граматичний суб’єкт” / „семантичний суб’єкт”; „агенсивність” / „дезагенсивність”;

обґрунтувати статус категорії синтаксичної особи, враховуючи, що синтаксична семантика – це передусім семантика відношень;

представити синтаксичну особу як багатоаспектну семантико-граматичну категорію, що об’єктивується різнорівневими засобами (лексичними, морфологічними, синтаксичними, інтонаційними) з єдиним семантичним значенням;

визначити специфіку дейктичного й агенсивного значень синтаксичної особи в польській мові та охарактеризувати засоби їх вираження із частковим залученням відповідних даних української мови;

проаналізувати засоби, що репрезентують різні значення суб’єкта-агенса: означеність, неозначеність, узагальненість, які частово суміщаються.

Об’єктом дослідження стали такі синтаксичні конструкції в польській мові, які полоністи традиційно кваліфікують як речення (zdania), тобто передусім ті висловлення (wypowiedzenia), що мають присудок у формі особової форми дієслова або складений іменний присудок, але обов’язково з дієслівною зв’язкою. Крім того,

вслід за сучасними польськими мовознавцями, реченнями вважаємо також висловлення з предикатами, вираженими формально неособовими дієслівними формами на *-no*, *-to*, інфінітивами, невідмінюваними дієсловами (*czasownikami nieodmiennymi* tzw. *niefleksyjnymi nieosobowymi*) на зразок *trzeba*, *wolno*, *należy*, *strach*, *trudno*, *żal* тощо, позбавленими флексійної граматичної категорії особи.

Предмет аналізу – категорійні ознаки та засоби репрезентації синтаксичної особи в польській мові, які виявляються на різних рівнях мовної системи й виражають усю сукупність семантичного значення особи.

Матеріалом дослідження слугували художні, частково публіцистичні та офіційно-ділові мікротексти й синтаксичні конструкції, взяті в основному з електронного корпусу польської мови (*Narodowego Korpusu Języka Polskiego*), а також виписані з окремих текстів польської та (для зіставлення) української художньої літератури. Створена картотека налічує понад 4000 одиниць. При описі диференційних ознак порівнюваних структур допускалась можливість конструювання і/чи трансформації синтаксичних одиниць для з'ясування синтаксичних і семантичних подібностей та відмінностей між ними.

Методи дослідження. Для виявлення специфіки мовного матеріалу в дисертації застосовано передусім описовий та зіставний методи, що дозволило з'ясувати й узагальнити розмаїті погляди лінгвістів на проблеми, пов'язані з вивченням категорії особи. Зіставно-типологічний метод застосовувався в тих випадках, коли аналіз мовних особливостей польської мови здійснювався на тлі схожих чи відмінних явищ української. Враховуючи, що сучасні дослідження не мають обмежуватися рамками одного напрямку, для багатоаспектного аналізу було застосовано загальнонаукові методи та прийоми – спостереження, інтерпретації, індукції та дедукції, аналізу тотожностей і відмінностей мовних явищ. Ключовими принципами наукового лінгвістичного дослідження в дисертації стали принципи комплексного аналізу, єдності критеріїв, рівневий, ієрархічний, термінологічної визначеності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше з позицій структурно-семантичного підходу до вивчення мовних явищ здійснено комплексний аналіз багатоаспектної категорії особи на матеріалі польської мови; з'ясовано, що категорія синтаксичної особи має предикативний і неpredикативний вияв; запроваджено до наукового вжитку поняття *суб'єктне* і *несуб'єктне* значення кличного відмінка; охарактеризовано різновиди речень із семантикою означеності, неозначеності й узагальненості особи в польській мові та різнорівневі засоби її вираження.

Теоретичне значення дисертації. Здійснене дослідження дозволяє глибше пізнати сутність семантико-граматичної категорії особи, розширити уявлення про зв'язки між лексичним, морфологічним і синтаксичним рівнями мовної системи, уточнити типологію простого речення в польській мові; теоретичні висновки можуть бути використані при створенні фундаментальної теорії функціонально-семантичної граматики.

Практична цінність дослідження полягає в можливості застосування його результатів у процесі викладання теоретичних курсів із граматики сучасної польської мови, у підготовці підручників і навчальних посібників із синтаксису. Отримані відомості будуть корисними в навчальних цілях при вивченні польської мови як іноземної.

Особистий внесок здобувача. Дисертація, автореферат та опубліковані статті, в яких викладено основні положення наукової роботи, виконані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення й практичні результати дисертації апробовані на VII Міжнародній науково-практичній конференції „Лінгвістика. Комунікація. Освіта” (м. Луганськ – 27-28 березня 2014 р.); XIV Міжнародних славістичних читаннях, присвячених пам'яті академіка Л. А. Булаховського (м. Київ – 25 квітня 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції „Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки”, присвяченій пам'яті професора Дмитра Бучка (м. Тернопіль – 13-14 листопада 2014

р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні питання філологічних наук: наукові дискусії” (м. Одеса – 14-15 листопада 2014 р.); Міжнародних наукових читаннях, присвячених пам’яті доктора філологічних наук, професора Н. В. Гуйванюк (м. Чернівці – 14 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Людина як суб’єкт міжнародної комунікації: сучасні тенденції у філології, перекладі та навчанні іноземних мов” (м. Львів – 26-27 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції „I Таврійські філологічні читання” (м. Херсон – 27-28 лютого 2015 р.); Міжнародній конференції молодих українців та дослідників східної слов’янщини (м. Варшава – 20 травня 2015 р.); XII Міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (м. Івано-Франківськ – 29-30 вересня 2015 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції „Рідне слово в етнокультурному вимірі” (м. Дрогобич – 22-23 жовтня 2015 р.), а також на щорічних науково-звітних конференціях та наукових семінарах викладачів та аспірантів кафедри загального і германського мовознавства ДВЗН „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (Івано-Франківськ, 2014-2017 роки).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення дисертації висвітлено у 15 публікаціях, серед яких колективна монографія „Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов”, 13 одноосібних статей, надрукованих у затверджених наукових фахових виданнях України, та одна – в закордонному виданні.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (282 позиції). Загальний обсяг роботи 197 сторінок, із них – 174 сторінки основного тексту.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

1.1. Семантичні аспекти вивчення граматики

Складна природа змісту речення зумовлює різні рівні його репрезентації – денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний [див.: 2, с. 8; 6, с. 5-19]. Дослідники семантики речення закономірно пов'язують смислову організацію речення з його формальною організацією, використовуючи поняття семантичної структури речення. Новітні дослідження граматики, зорієнтовані на мовленнєву діяльність, доводять актуальність ідей щодо необхідності розмежування „пасивної” та „активної” граматики. Перша з цих граматики моделює рецепцію мовлення та описує синтаксичні одиниці в аспекті *форма – значення*; інша – продуктивна (функціональна) – активізує вектор від типових смислів (значень) до мовних одиниць, здатних виражати ці смисли, тобто в аспекті *значення – форма* [157, с.74-77]. Відповідно, залежно від того, „в якому напрямку здійснюється опис – від форми (поверхневої структури) чи від значення (семантичної глибинної структури)” [113, с. 378], вчені дотримуються різних принципів вивчення мов.

У сучасному мовознавстві пріоритетним є напрям дослідження від значення до форми, що дозволяє виявити способи об'єктивації мисленнєвих категорій, тобто відобразити якоюсь мірою мовленнєву діяльність мовця, який втілює свої думки у мовну форму. Провідна роль семантичної (поняттєвої) категорії стала визначальною ознакою основної дослідницької парадигми сучасної науки про мову. Перевага використання такого напрямку полягає в тому, що він дозволяє створити „цілісну систему, в рамках якої аналіз деяких семантичних категорій відбувається не ізольовано, а є частиною єдиного дослідного апарату” [113, с.381].

Як відомо, „семантичний синтаксис відображає дійсність не механічно, а в категоріях мовної семантики, яка співвідноситься з позамовними, реальними відношеннями”, тим самим визначаючи „взаємозв'язок і різницю смислового, логіко-граматичного і формально-граматичного членування тексту” [63, с.14]. Сучасні наукові напрацювання допомагають виявити суперечності, які були непомітними на більш ранньому етапі пізнання і які стають рушієм подальшого пізнання, тобто поштовхом до перегляду чи доповнення раніше відомих знань. Важливу роль при цьому відіграє з'ясування зв'язку мовного значення з поняттям, судженням, оскільки і поняття, і значення детерміновані як об'єктивною

реальністю, так і самим процесом мислення. Загалом функціональна теорія орієнтована на вивчення властивостей мовних одиниць як у сфері мови, так і у сфері мовлення, а також на визначення характеру взаємодії цих двох сфер.

За останні десятиріччя з'явилося чимало функціональних описів багатьох мов на різних мовних рівнях: Г. Золотова „Очерк функционального синтаксиса русского языка” (1973), Dik S. C. „Functional grammar” (1979), О. Бондарко „Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии” (1983); Н.Слюсарева „Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка” (1981); А. Загнітко „Основи функціональної морфології” (1991); І.Вихованець „Нариси з функціонального синтаксису” (1992); Ф.Бацевич, Т. Космеда „Очерки по функциональной лексикологии” (1997); А. Kiklewicz „Podstawy składni funkcjonalnej” (2004); А. Мустайоки „Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам” (2006) тощо.

У полоністиці, як слушно зауважує дослідник польської мови А. Кіклевич, функціональний напрям вивчення граматики не знайшов широкого впровадження¹ [213, с.12]. Елементи цього підходу спорадично, під час вивчення різних мовних феноменів, з'являються в окремих студіях, проте цілісної теорії функціональної граматики в полоністиці ще не створено, хоча до таких спроб удавалися неодноразово. Зокрема, в 60-х рр. ХХ ст., перебуваючи під впливом психологічної теорії мови австрійського філософа, психолога і

мовознавця К. Бюлера, згідно з якою при дослідженні функцій мови слід враховувати три елементи мовленнєвого акту – мовця, слухача і предмет мовлення [179], основи прагмалінгвістики в полоністиці заклав Т. Мілевський. Учений вважав, що вихідною точкою опису мусить бути акт мовлення, під час якого хтось когось про щось повідомляє, а сам акт як єдність повинен бути предметом вивчення

¹Аналізуючи основні здобутки в царині функціонального синтаксису, А. Кіклевич значну частину своєї праці „Podstawy składni funkcjonalnej” присвячує оглядові основних положень теорії функціоналізму, які викладено у працях голландського мовознавця С. Діка, російських учених Г.Золотової, О. Бондарка, М. Всеволодової та фінського славіста А. Мустайоки [213].

мовознавства, яке не може обмежуватися розглядом лише якогось одного аспекту мови [240, с. 27].

Одним із зачинателів польської функціональної лінгвістики вважається

В. Дорошевський, який розглядав функцію як особливий атрибут підмета (суб'єкта) в контексті діяльності людини: „Немає функції, якщо немає підмета, що її виконує, не можемо говорити про функцію, якщо не розуміємо, чого чи кого (чия) це функція” [185, с. 55].

Польське мовознавство в ХХ ст. у сфері функціональної лінгвістики, на думку А. Кіклевича [213, с.11], розвивається в кількох напрямках: 1) етнолінгвістика (люблінська школа на чолі з Є. Бартмінським [172], а також вроцлавська на чолі з Я. Анусевичем [167]; 2) експлікаційна семантика [176; 184; 196 та ін.]; 3) когнітивна семантика [267; 166; 199 та ін.]; 4) прагмалінгвістика, або комунікативна граматики [191; 168; 169; 276; 192; 243 та ін.]. У сфері вивчення польського функціонального синтаксису певні здобутки має прикладна лінгвістика, зокрема у створенні практичної граматики для іноземців [175; 239; 207; 209 та ін.].

Основоположні принципи функціонального синтаксису викладено в колективній праці „Gramatyka współczesnego języka polskiego” (1984), у передмові до якої зазначено: „Ми зважилися на опис, безпосередньо підпорядкований основній суспільній функції мови – сприйняттю й передачі інформації („utrwalenie i przenoszenie informacji”), тобто на опис, опертий на семантичну структуру мовного тексту. Наш синтаксис базується на семантичній, а морфологія – на семантико-синтаксичній основі. Така ієрархія дозволяє, як нам видається, найбільш адекватно описати *функціональні механізми мови*” [193, с. 5]. Проте прийнята в „Gramatyce 1984” модель опису стосувалася лише окремих питань, вирішенням яких пізніше займався А. Авдєєв [168; 169].

Однак і донині в польському мовознавстві перевагу має формально-граматичний підхід до вивчення синтаксису, як-от у посібнику „Składnia współczesnego języka polskiego” З. Салоні та М. Свідзінського (перше видання –

1981, четверте видання – 1998 р.). У передмові автори кваліфікують свій синтаксис як „поверхневий” („powierzchniowy”) [259, с.11].

З викладеного вище випливає, що створення теорії функціонально-семантичної граматики, зокрема синтаксису, є актуальним завданням сучасного, в тому числі польського, мовознавства. Функціональна граматики визначається при цьому „як лінгвістична дисципліна, об’єктом вивчення якої є значення, форми і граматичні категорії в світлі їх комунікативної реалізації в актах мови” [213, с. 6]. Функціональна граматики „розглядає в єдиній системі засоби, що належать до різних мовних рівнів, але об’єднані спільністю їхніх семантичних функцій” [101, с. 565].

Якщо традиційний синтаксис спирається на одновимірний підхід до синтаксису речення, то функціональний синтаксис передбачає тривимірність, пов’язану з виділенням формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і комунікативної структур речення. За свідченням О. Бондарка [20], І. Вихованця [34], Н. Гуйванюк [47], А. Загнітка [53], В. Кононенка [63], типи функціонального підходу до вивчення синтаксичних явищ диференціюються залежно від різних чинників: від обсягу носія функції і обсягу середовища, сфери, у якій функціонує носій функції; від напрямку вивчення синтаксичних явищ – від форми до змісту (семасіологічний підхід), чи, навпаки, від змісту до форми (ономасіологічний підхід). Таким чином, доцільність вибору одного з напрямів функціонального підходу зумовлюється чинниками як об’єктивного (потребою пізнати й осмислити граматику, зокрема синтаксис, як найвищий мовний рівень у поняттях, які спроможні були б охопити внутрішню єдність синтаксичних одиниць і категорій), так і суб’єктивного порядку. Існування різних поглядів на обґрунтування відповідної синтаксичної концепції свідчить про необхідність поступового, поетапного вирішення проблем теорії функціональної граматики, яка зорієнтована на вивчення та опис функцій і закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів, що беруть участь у вираженні смислу висловлення.

Незважаючи на певні напрацювання в дослідженні функціональної граматики, єдиного підходу до вивчення синтаксису ще не вироблено. Різномайття

підходів „пояснюється багатомірністю характеристик синтаксичних об'єктів і орієнтацією дослідників лише на певні ознаки цих об'єктів” [34, с. 5]. Інколи граматисти протиставляють функціональне семантичному в структурі граматичних одиниць. Наприклад, у О. Єсперсена функція виступає складовою тріади „форма – функція – поняття” [49, с.59]. Із подібного тричленного протиставлення „форма – значення – функція” виходить Г. Золотова у працях із функціонального синтаксису, за теорією якої кожна одиниця характеризується, крім форми і значення, також синтаксичною функцією, що виражає співвідношення синтаксичної одиниці з одиницею комунікативною [56, с. 8-15]. Натомість у працях представників празької лінгвістичної школи функціональне не протиставляється семантичному, оскільки семантика синтаксичних одиниць кваліфікується ними як одна з її функцій. Поняття функції включає в себе два аспекти – потенціальний і цільовий [21, с.19], перший із яких стосується сфери мови, а другий – сфери мовлення.

Функціональний синтаксис як особливий тип граматичного опису передбачає опрацювання динамічного аспекту функціонування синтаксичних одиниць і категорій. У нашій роботі ми будемо спиратися на два аспекти функціонального синтаксису – семантичний і формально-граматичний, що перебувають у взаємодії і виявляють особливості функціонування синтаксичних конструкцій як семантичних одиниць з опертям на граматичні засоби їх репрезентації. Адже, як зауважував Л. Щерба, втілюючи лише один принцип, дослідник наражається в окремих випадках на певну непослідовність [157, с. 77]. У типових виявах співвідношення семантичної і формальної структури речення спрямовується на семантичну інтерпретацію формальних схем речення.

Узагальнюючи, можемо зазначити, що функціонально-категорійний опис граматики дає змогу з'ясувати статус та функціонування лінгвальних одиниць, виявити кількісні та якісні зміни, що відбуваються в мові. На цьому тлі виразною є проблема вивчення категорій, що мають стосунок до різних мовних ярусів.

1.2. Проблеми кваліфікації семантико-граматичних категорій.

У синтаксичному структуруванні мови головна роль належить реченню як основній синтаксичній одиниці, навколо якої групуються всі різновиди граматичних категорій. Речення поляризує категорійні величини, окреслює центральні та периферійні синтаксичні значення та виявляє їхню складну взаємодію у формальних і семантичних перетвореннях. „Саме на ґрунті категорій можна систематизувати мовні явища, відтворити граматичну організацію мови як цілісної системи, її функціональні параметри з урахуванням спрямованості всіх категорійних величин на реалізацію найважливіших функцій мови – комунікативної і когнітивної” [111, с. 5-6].

Дослідження категорійної структури речення, її взаємодії з категоріями інших рівнів стосуються кардинальних проблем граматики, частково розв’язаних і тих, що потребують свого розв’язання. Основна мета лінгвістичних досліджень полягає не лише в тому, щоб зафіксувати в різноаспектних лінгвістичних вимірах загальні тенденції розвитку наукової думки, а й у тому, щоб „за всією зовнішньою різноманітністю напрямів і течій у сфері теорії мови побачити справді революційні перетворення в розумінні сутності мови, а найголовніше – в розумінні того, що може дати сама теоретична лінгвістика для характеристики *homo sapiens* і всіх її релевантних ознак” [87, с.5], адже антропоцентрична парадигма об’єднала мову й людину в одному полі пізнання [див.: 9; 13; 43; 48].

Розвиток людської мови тісно пов’язаний із процесом формування системи категорій. Теорію логічних категорій на мовній основі вперше розробив давньогрецький філософ Аристотель (384–322 до н.е.), кваліфікуючи їх то як категорії буття (онтологічні), то як категорії пізнання (гносеологічні, когнітивні), то як категорії мови (лінгвальні) [4, с. 55 і далі].

У подальшому вчені неодноразово підкреслювали генетичний зв’язок граматичних категорій із категоріями мислення. Так, французький мовознавець Е. Бенвеніст, аналізуючи логічні категорії Аристотеля, зауважував: „Тією ж мірою, якою категорії, виділені Аристотелем, можна визнати істинними для мислення, вони слугують і транспозицією категорій мови. Те, що можна сказати, обмежує й

організовує те, про що можна мислити. Мова надає основної форми тим властивостям, які розум визначає в речах” [13, с. 111].

Данський учений О. Єсперсен, розмежовуючи процеси розумової і лінгвальної категоризації, ввів у науковий обіг термін „поняттєві категорії” (1924 рік), трактуючи їх як універсальні позамовні одиниці, що стосуються всіх мов світу, а завдання граматиста вбачав у тому, щоб розібратися у співвідношенні між поняттєвими і синтаксичними категоріями [49, с. 57-58].

Завдяки своїй універсальності поняттєві категорії є тією основою, на якій базується опис одно- та різносистемних мов. Універсальність категорій відбиває їх системотворчий потенціал у мові, виявляється у складності структури, ієрархічній будові, спектрі формально-семантичних виявів. „Граматична система є інтерпретацією поняттєво-світоглядних складників модельованого світу, які, однак, лише певним чином орієнтовані на т. зв. об’єктивну дійсність” [10, с. 5-6]. У граматиці кожної мови такі складники представлені диференційними (системно-поняттєвими) граматичними категоріями. Ці категорії зазвичай виявляють найвищий ступінь абстрактності та можуть отримати статус лінгвальних категорій [61, с. 76-81; с.110-115; с.150-155]. Так, у зміст граматичної категорії входить предметний світ, узагальнений у слові (наприклад, ознаки статі узагальнені в граматичній категорії роду, кількісні ознаки – в категорії числа, ознаки істоти / неістоти – в категорії особи в класі власних і загальних назв людей).

Російський мовознавець І. Мещанінов у праці „Члены предложения и части речи” виокремлює спеціальний розділ „Понятийные категории и грамматические понятия”, в якому відзначає поняттєву основу граматичних категорій: „Виявляючись у семантичному плані лексики, у синтаксичній будові речення і в морфологічному оформленні слова, поняттєві категорії залишаються тим самим серед мовних категорій, хоч і є виразниками в мові чинних норм свідомості <...>, лише виявляючись у формальній стороні синтаксису і морфології, вони стають граматичними поняттями <...> Суб’єкт є поняттєва категорія. Підмет є його граматичним поняттям” [110, с. 238-239].

Поняттєві категорії у мовознавстві – це „сміслові компоненти загального характеру, які властиві не окремим словам і системам їхніх форм, а численним класам слів і виражаються в мові за допомогою різноманітних засобів <...> Засобом вираження поняттєвих категорій виступають грамеми граматичних категорій, словотвірні й лексичні підкласи самостійних і службових слів, синтаксичні конструкції та супрасегментні засоби (просодичний контур і порядок слів)” [101, с. 385]. Деякі дослідники не вбачають принципової різниці між поняттєвими і семантичними категоріями. Наприклад, фінський славіст А.Мустайокі, пояснюючи термін „семантичний рівень”, відзначав, що категорії цього рівня в інших працях названі поняттєвими, концептуальними, психологічними, мисленневими, когнітивними, онтологічними, денотативними, ідеографічними тощо² [113, с. 26].

Натомість російський лінгвіст О. Бондарко вважає, що поняттєва категорія – це логічне, а не мовне поняття і на противагу їй пропонує термін „функціонально-семантична категорія” [16, с. 18], однак у подальших його дослідженнях [19; 20; 22] поняттєва категорія постає як інваріант семантичних функцій, закріплених за певними формальними засобами.

На думку М. Всеволодової, термін „поняттєві категорії” варто застосовувати, характеризуючи категорії мови загалом, а їх реалізацію в кожній мові слід називати „категоріями семантичними” [39, с. 76]. Таким чином, відмінності між поняттєвим і семантичним зумовлені різними завданнями лінгвістичного аналізу. Ми розуміємо термін „поняттєве” як найзагальніше універсальне уявлення, як основу для творення семантичної категорії особовості (агенсивності, персональності³), безвідносно до

² Пор. коментар, поданий у Лінгвістичному енциклопедичному словнику: „Іноді поняттєві категорії називають також філософськими або логічними (в раціональних граматиках 17 – 19 ст.), психологічними (в роботах 19 – поч. 20 ст., напр. у Г. Пауля), онтологічними, позамовними, когнітивними, концептуальними, семантичними, мисленневими, мовномисленневими (Кацнельсон)” [101, с. 385].

³ У східнослов'янському, передусім російському, мовознавстві під персональністю розуміють усі мовні засоби вираження відношення дії, ознаки, предмета до граматичної особи відповідно до використання термінів „модальність”, „темпоральність”, „аспектуальність” [див., напр., 146]. Ми не використовуємо терміна „персональність”, оскільки в полоністиці його традиційно вживають на позначення специфічної для польської мови категорії осіб чоловічої статі. Натомість, відмежовуючи систему морфологічних форм категорії особи від інших засобів вираження семантики граматичної

того чи іншого конкретного способу вираження. Поєднання семантичних складників, що виражаються через сукупність різноманітних мовних засобів (лексичних, морфологічних і синтаксичних), розглядаємо як семантичну категорію.

Таким чином, поняттєва категорія мислиться як невіддільна від засобів мовної репрезентації. Її, як і граматичну категорію, аналізують або через систему опозицій [164] або за допомогою польового структурування [17; 18; 19; 248]. Горизонтальну ієрархію граматичних одиниць, яка полягає у їхній функціональній спеціалізації й побудована за моделлю ядерності / периферійності, утворюючи структуру функціонально-семантичного поля, виявив саме функціональний підхід. Зокрема, враховуючи спільність семантичної функції взаємодіючих елементів різних мовних рівнів, мовознавці виділяють функціонально-семантичне поле особовості.

Теорія функціонально-семантичного поля як системи різнорівневих мовних одиниць, здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту, була введена в науковий обіг О. Бондарком, який зазначав: „Мовні семантичні функції в кожній мові утворюють певну систему. Ця система складається з багатоярусних підсистем категорійних значень, полісемантичних потенціалів граматичних форм, їхніх окремих значень, значень лексико-граматичних розрядів, функціонально-семантичних мікро- і макрополів тощо” [17, с. 66]. Структура поля має ядро й периферію. Ядром функціонально-семантичного поля вважають ті граматичні засоби, які найбільш спеціалізовані для вираження певної семантики. Так, семантику особи передусім передають особові займенники й особові дієслова. Периферію становлять інтонаційно-синтаксичні та конструктивно-синтаксичні мікрополя, що перетинаються з мікрополями двох названих морфологічних ядерних утворень.

Однак у польських і українських граматичних працях поняття поля не стало загальноприйнятим, не заступило поняття категорії. Тому сутнісною рисою функціональної граматики залишається все-таки категорійність, що передбачає

особи, користуємося термінами „морфологічна особа” і „синтаксична особа” („особовість”, „агенсивність”).

спрямованість „на опис системи семантичних категорій у їхньому мовному вираженні” [22, с.15].

Поняття семантичної (функціонально-семантичної) категорії розглядають по-різному: як основу функціонально-семантичного поля [22; 39], як сукупність відношень і систему вербальних засобів різних рівнів [10, с. 23-24; 137, с. 6-7] – або аналізують через систему опозицій [164], адже вивчення багатьох мовних явищ на функціональній основі виявило доцільність їхнього різноаспектного аналізу. Важливою передумовою успішного дослідження функціонально-семантичної категорії є визначення ролі і співвідношення її найзагальніших складників: буттєвого, онтологічного та власне лінгвального.

Сутність поняттєвих категорій лінгвісти продовжують осмислювати і сьогодні або в спеціальних наукових розвідках, або під час вивчення різноманітних мовних явищ. Так, А. Худяков, аналізуючи напрями дослідження поняттєвих категорій на матеріалі англійської мови, принципово важливими їх ознаками вважає двоспрямованість і відносно самостійний статус. За його словами, це „релевантні для мови ментальні категорії, орієнтовані, з одного боку, на логіко-граматичні категорії, а з другого – на семантичні категорії мови” [150, с 6].

Поняттєві категорії як опосередкований універсальними законами мислення результат людського досвіду виступають основою семантичних структур мови, необхідною передумовою функціонування мовної системи в цілому. Кожен рівень і аспект мови співвідносний із поняттєвою категорією по-різному. Найтісніше з нею пов’язана граматична система як така, що своїм структурованим змістом відповідає загальним законам організації мислення.

Грамматичні категорії – одне із найсуттєвіших і найскладніших наукових лінгвістичних понять граматики. Механізм становлення і розвитку системи граматичних категорій, процесів мовної категоризації, засоби структурування граматичних категорій, явища їх транскатегоризації та розгалуження у вітчизняному мовознавстві вперше дослідив О. Потебня. Учений дав таке визначення поняття граматичної категорії: „Слово містить у собі вказівку на відповідний зміст,

притаманний тільки йому одному, і разом із тим вказівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні зі змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів <...> Із найближчих значень двоякого роду, що одночасно існують у такому слові, перше ми назвемо частковим і лексичним, значення другого роду – загальним і граматичним” [129. – Т. 1-2, с. 35-36].

Визначення та вивчення особливостей функціонування граматичних категорій залишаються й нині провідними завданнями граматики і перебувають у центрі лінгвістичних досліджень як на рівні загального мовознавства, так і на рівні аналізу конкретних мов. За висловом Л. Щерби, „граматику, по суті, зводимо до опису наявних у мові категорій” [157, с.12]. З одного боку, категорія має системно-структурний зміст як визначальний компонент горизонтальної та вертикальної побудови інтерпретаційної моделі мови. З другого боку, це поняття методологічне, яке є інструментом пізнання та типологізації мовного матеріалу.

У сучасному мовознавстві відомі різні спроби визначення поняття граматичної категорії, що зводять його до основного (інваріантного) значення, до вираження відношень і под. Д. Штелінг граматичну категорію визначав як „відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох (і не більше) взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей” [155, с. 56]. Звичайно, будь-яку кількість протиставлених членів можна звести до бінарної опозиції на зразок: прямий відмінок – непрямі відмінки, чоловічий рід – нечоловічий рід, перша особа – інші особи тощо. Однак лінгвісти [див., наприклад: 93, с. 32; 61, с. 113-114] цілком обгрунтовано доводять, що протиставлятися можуть не лише два, а й більше співвідносних між собою граматичних значення: „Грамматична категорія – це таке загальне надрядне родове граматичне поняття, яке ґрунтується на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або кількома (виділення наше. – О. К.) взаємовиключними супідрядними видовими граматичними значеннями, що виражаються певною системою співвідносних граматичних форм” [61, с. 113-114].

Порівняйте, також тлумачення, подані в енциклопедіях: граматична категорія – „інтегральна одиниця мови, яка охоплює загальним граматичним значенням *кілька* (виділення наше. – О. К.) взаємопротиставлених і формально виражених родових (морфологічних чи синтаксичних) значень” [147, с.116]; „система протиставлених один одному рядів граматичних форм з однорідними значеннями... *Кількість протиставлених членів у рамках таких категорій може бути різною* (виділення наше. – О. К.)” [101, с.115]; „сукупність граматичних засобів, що виконують ту саму функцію і перебувають у формально-функціональній опозиції до *інших* засобів з іншою функцією <...>, н-д., категорія першої особи перебуває в опозиції до інших двох осіб <...>” [263, с.283].

Отже, граматична категорія передусім не може функціонувати поза протиставленням. Друга обов’язкова ознака граматичної категорії – наявність якогось певного засобу формального вираження, оскільки, на відміну від „граматичних категорій, поняттєві категорії розглядаються безвідносно до того чи іншого конкретного способу вираження (прямого чи непрямого, явного чи неявного, лексичного, морфологічного чи синтаксичного” [101, с. 385]. Саме ці ознаки вважають основними критеріями розрізнення граматичних і поняттєвих категорій. Наприклад, поняттєва категорія статі притаманна всім мовам, однак граматична категорія роду є тільки в тих мовах, де вона має формальне вираження. У більшості слов’янських мов, за винятком болгарської і македонської, значення означеності / неозначеності не має формального граматичного вираження⁴, а отже, й такої граматичної категорії у цих мовах

немає. Однак існує поняттєва (семантична) категорія означеності / неозначеності, функція якої – „актуалізація і детермінація імені” [101, с. 349] і яка виражається або лексично (*ten mężczyzna // цей чоловік – jakiś mężczyzna // якийсь чоловік*), або синтаксично (*One budują nam dom // Вони будують нам дім – Dom zbudowano // Дім збудовано*).

⁴ Низка мов має спеціальні показники вираження означеності / неозначеності – артиклі: англійська – *the / a*; німецька – *der, die, das / ein*; французька – *le, la / un, une*.

Система граматичних категорій неоднорідна⁵. У їх межах виділяють передусім морфологічні та синтаксичні категорії. До морфологічних категорій належать категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи.

Виокремлення синтаксичних категорій донині не набуло чіткого визначення, незважаючи на низку новітніх досліджень [див., наприклад: 111, 10, 137]. Питання про кількість і характер синтаксичних категорій належить до найскладніших і остаточно не розв'язаних у синтаксичній теорії. Цю складність можна пояснити багатьма чинниками: визначальною роллю синтаксису в функціональній спеціалізації граматичних явищ, тобто підпорядкуванням його активній участі в забезпеченні дії таких функцій мови, як комунікативна й когнітивна; багатоаспектною природою самого речення, у зв'язку з чим синтаксичні категорії можна кваліфікувати у формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному й комунікативному вимірах, що дає підстави вирізняти синтаксичні реченнєві категорії відповідного плану. Без такого розмежування категорійна сфера синтаксису ризикує стати термінологічно невпорядкованою. Наприклад, по-різному кваліфікують категорійну сутність предикативності: поряд із загальноприйнятим у сучасному східнослов'янському мовознавстві розумінням предикативності як синтаксичної категорії, що комплексом мовних засобів співвідносить зміст речення з дійсністю, формує речення як комунікативну одиницю [див.: 147, с.520; 101, с. 392; 42, с.213], цим терміном позначають також властивість присудка як головного члена двоскладного речення, його взаємозв'язок із підметом. Таке подвійне тлумачення зумовило спроби розмежувати ці найменування: *предикативність I / предикативність II* [114, с. 17-18]; „два різновиди предикативності” [111, с.193-194].

На думку І. Вихованця, „категорія в синтаксисі – це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць,

⁵ У полоністиці „дехто розрізняє граматичні категорії першого ступеня, тобто категорії синтаксичні, до яких належать компоненти, що виконують певну функцію в реченні (фраза номінальна, фраза вербальна або підмет, присудок, прикладка, додаток), і категорії другого ступеня, що збігаються з традиційним поняттям частин мови (іменник, прикметник, дієслово і т. п.)” [189, с. 290].

зокрема речень. Члени виділюваних категорійних класів характеризуються тим самим змістом відповідної ознаки. Залежно від складу категоризованої сукупності елементів, характеру категорійної ознаки та стосунку цієї ознаки до виділюваного класу синтаксичних одиниць визначають різні типи синтаксичних категорій” [35, с.61].

Актуальною в теорії граматики донині залишається і проблема вивчення категорій, що мають відношення до різних мовних ярусів, зокрема розрізнення морфологічних і синтаксичних категорій, які в структурі речення виступають не ізольованими граматичними величинами, а перебувають у тісній взаємодії. Відомо, що морфологія є проекцією синтаксису, оскільки частини мови – це функціонально, семантично та формально спеціалізовані члени речення. Первинну ідею щодо їх взаємодії висловив видатний український мовознавець О. Потебня: „Те, що відносно теперішнього слова є етимологією, відносно попереднього – синтаксис” [129. – Т.1-2, с.48]. Схожі міркування знаходимо в працях відомого швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра, який стверджував, що в морфології не існує жодного автономного об’єкта дослідження, бо вона не становить поза синтаксисом окремої лінгвістичної дисципліни [139, с. 133-134].

З’ясування закономірностей формування семантико-синтаксичної структури речення має ґрунтуватися на аналізі взаємозв’язку морфологічних категорій дієслова й іменника як центральних величин у реченні, зокрема, синтаксичні категорії речення взаємодіють із морфологічними дієслівними категоріями часу, способу й особи, які перетворюються в реченні на співвідносні реченнєві категорії – синтаксичного часу, синтаксичного способу і синтаксичної особи. Не членовані з морфологічного погляду іменникові відмінкові значення виконують у реченні низку семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних і комунікативних функцій, тобто трансформуються з графемної морфологічної відмінкової площини у відповідні різновиди синтаксичних категорій речення залежно від аспекту їх вивчення.

Саме в реченні виявляється взаємозумовленість і взаємодія багатьох категорій. Про міжкатегорійну взаємодію швейцарський учений Ш. Баллі писав: „Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним змінам думка звільняється, а висловлення збагачується й набуває різних відтінків” [9, с.143]. Очевидно, саме тому польська дослідниця Т. Ріттель, розглядаючи категорію особи в польському реченні, основою аналізу закономірно вважає поєднання морфологічного й синтаксичного критеріїв у семантичній площині, що дозволяє акцентувати на важливості граматичного контексту, особливо в реалізації вторинних функцій [255, с.18]. Таким чином, ні в кого не викликає заперечення той факт, що категорія особи належать до багатовекторних і різнорівневих, тобто її функціональний вияв відбувається на перетині кількох категорійних підсистем, що дозволяє потрактувати її як міжрівневу категорію. Термін „міжрівневі категорії” розуміємо як „комплексну єдність протиставлених одна одній категорій та грамем, що поєднують у собі властивості двох або більше рівнів із домінуванням якогось одного з них і мають певну сукупність спеціалізованих граматичних форм вираження” [84, с. 23].

Хоч еволюція граматичної категорії виявляється у поліфункціональності її складників [51, с. 8], а взаємодія граматичних категорій зумовлює їх взаємну видозміну [149, с. 20], у її системній організації незмінним і домінантним залишається інваріантне структурне, семантичне і функціональне ядро. Наприклад, граматична категорія особи у дієсловах – це таке загальне родове граматичне поняття, якому підпорядковані три видові граматичні значення першої, другої і третьої осіб, виражених за допомогою системи певних граматичних форм і об’єднаних єдиним категорійним значенням. Інакше кажучи, „спорідненість сем визначається їхньою взаємною протиставленістю, що дає змогу їм об’єднуватися для вираження категоріального значення” [147, с. 116].

Отже, граматична категорія – інтегральна одиниця мови, узагальнене граматичне значення, яке об’єднує кілька протиставлених одне одному граматичних значень і граматичних форм їх вираження. Поєднання семантичних складників, що

виражаються через сукупність різноманітних мовних засобів розглядаємо як семантичну категорію. Функціональний вияв категорії особи відбувається на перетині кількох категорійних підсистем, що дозволяє потрактувати її як міжрівневу категорію.

1.3. Термінологічна невизначеність у системі граматичного аналізу

Синтаксичні системи різних мов (і споріднених, і неспоріднених) безумовно, мають більше спільних, ніж відмінних рис, оскільки синтаксис є найбільш узагальнювальною системою будь-якої мови. Відомо, що синтаксичні одиниці більшою мірою типологічно зіставні з синтаксичними елементами інших мов, зокрема тих, що належать до праіндоевропейської мовної основи, тому що синтаксичні категорії є переважно лінгвістичними універсаліями.

Хоча польська й українська мови разом з іншими слов'янськими мовами зберегли багато спільних рис у будові синтаксичних одиниць, „проте у вираженні синтаксичних зв'язків і відношень між компонентами є відмінності, зумовлені особливостями словозміни, закономірностями побудови речення. Своєрідність синтаксичної системи кожної мови виявляється і в організації окремих типів речення, оформленні членів речення тощо” [67, с. 63]. Не можна не враховувати, що в синтаксичних теоріях обох мов сформувалися різні підходи до вивчення синтаксичних одиниць: якщо на сучасному етапі в українському синтаксисі панівним є семантико-синтаксичний підхід (див. напр., дослідження Г. Арполенко [5], В. Барчука [10], І. Вихованця [32], К. Городенської [31], Н.Гуйванюк [47], В. Забеліної [5], А. Загнітка [53], В. Кононенка [63], О.Кульбабської [89], М. Мірченка [111], М. Плющ [127], К. Шульжука [156] та ін.), то в польському – перевагу загалом має традиційний формально-граматичний аспект (див. праці А. Вежбіцької [272], Р. Гжегорчикової [200], С.Йодловського [207], С. Кароляка [209], З. Клеменевича [217], Г. Конечної [219], З. Салоні [259], М. Свідзінського [259], С. Тополінської [269] та ін.). Це не могло не відбитися на граматичних концепціях української і польської лінгвістики, а відповідно – на термінологічних системах.

Термінологічна визначеність будь-якої галузі лінгвістики опосередковано визначає стан і рівень її розвитку, впливає на об'єктивність наукового дослідження. Сфера граматики попри всебічне її опрацювання нерідко хвибує на термінологічну невизначеність як у полоністиці, так і в мовознавчих студіях з української мови. „Виникає парадокс: лінгвісти, які теоретично відстоюють принцип однозначності в термінології, на практиці першими цим принципом нехтують” [58, с. 158]. Тим паче важко (а іноді практично неможливо) узгодити термінологію різних мов, хоч і споріднених, враховуючи як об'єктивні (зокрема, своєрідність синтаксичної системи кожної мови), так і суб'єктивні (різні погляди на схожі чи навіть тотожні мовні явища) чинники.

Так, ключовими у польському синтаксисі були й залишаються терміни „wypowiedzenie” (висловлення), „zdanie” (речення), „podmiot” (підмет), „orzeczenie” (присудок) тощо, причому вони мають далеко не однозначні тлумачення. Р. Гжегорчикова у монографії „Wykłady z polskiej składni” зауважує, що в мовознавчій літературі існує понад 200 різних дефініцій терміна „речення” залежно від мети його (терміна) вживання, і відповідно виокремлює дефініції психологічні (на зразок „закінчена думка” („skończona myśl”)), логічні (типу „логічне судження” („sąd logiczny”)), формальні (на кшталт „текст, що починається великою літерою і закінчується крапкою чи іншим розділовим знаком”) і т. п. [200, с. 15].

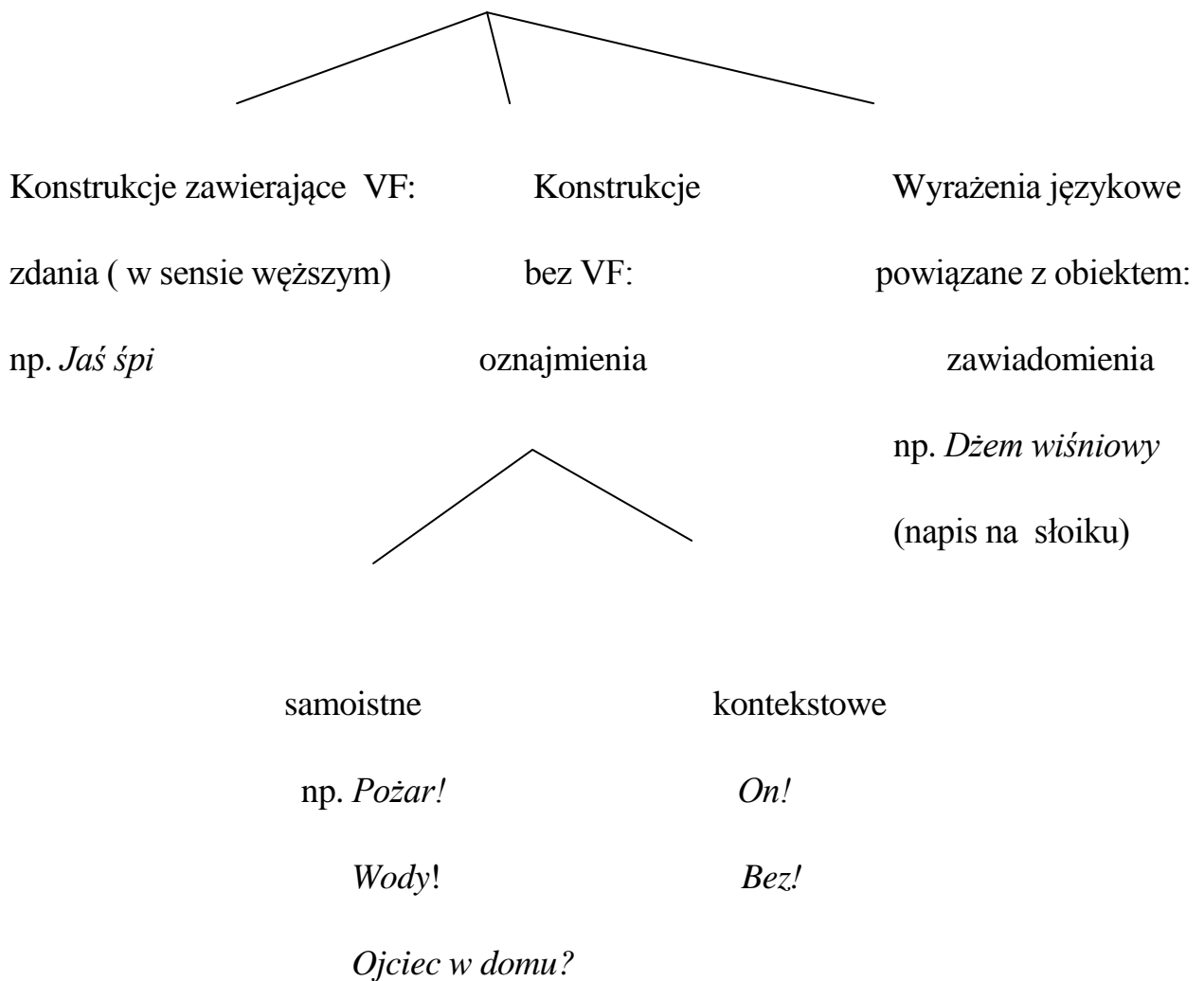
Термін „wypowiedzenie” (висловлення) для всіх типів речень увів до польського мовознавства З. Клеменсевич [218, с. 91 - 101], розуміючи його як синтаксичну єдність („jednostka powiadomienia językowego”), що являє собою змістову та інтонаційну цілісність [див.: 218, с.101; а також 217, с. 5]. Порівняйте дефініцію Р. Гжегорчикової: висловлення – це „найменший відрізок тексту із самостійною комунікативною функцією” [200, с. 15].

У подальшому З. Клеменсевич поділяє „wypowiedzenia” на дві групи: 1) „zdania” – речення, у яких обов'язково має бути дієслівна форма (особова – *Idę*; неособова – *Chodzić prawą stroną*; чи незмінне дієслово на кшталт *trzeba, wolno, należy*), і 2) „oznajmienia” – структури без особової дієслівної форми, яку, однак, можна вставити

(*Ojciec chory* (пор.: *Ojciec jest chory*)) [217, с. 7]. Замість терміна „oznajmienie” в сучасних дослідженнях частіше використовується термін „równoważnik zdania” (еквівалент речення).

Р. Гжегорчикова, посилаючись на дослідження В. Пісарка, виокремлює ще один вид нереченневих комунікатів („komunikatów niezdanowych”) – „zawiadomienia” (повідомлення). Упроваджені терміни та зв'язки між ними вчена впорядковує в такий спосіб [200, с. 14]:

Wyowiedzenia (zdania w szerokim sensie)

Таким чином, традиційно у польському мовознавстві реченнями вважаються лише ті конструкції, що мають присудок у формі особової форми дієслова або складений іменний присудок, але обов'язково з дієслівною зв'язкою. Тому конструкції на зразок *Chłopiec przyjechał; Chłopiec jest spokojny* називають реченнями, а з нульовою зв'язкою на кшталт *Chłopiec spokojny* – еквівалентом речення (*równoważnikiem zdania*) [див.: 242; 277]. Таке розуміння переважає в граматиках польської мови, хоча трапляються спроби й іншого трактування. Так, К. Каллас у праці „Formalnogramatyczna klasyfikacja zdań pojedynczych dzisiejszej polszczyzny pisanej”, аналізуючи стан досліджень типології односкладних речень у польській мові, більш відомих як безпідметові, висловлює сумнів щодо доречності використання терміна „zdanie” лише щодо речень із дієсловом-присудком [208, с. 7-10], мотивуючи це тим, що „речення без особової форми дієслова у польській мові часто вживані” і „так само синтаксично відокремлені й незалежні від сусідніх речень” [208, с.5]. Сучасні мовознавці зараховують до речень також висловлення (*wypowiedzenia*) з безособовою формою на *-no, -to* („*formy nieosobowe czasownika zakończone na -no, -to*”) і предикативними словами („*czasownikami nieodmiennymi*”) *trzeba, wolno, należy* і т.п. [262, с. 305].

В українському мовознавстві поширеною є інша класифікація простих речень: двоскладні (речення, в яких є обидва головні члени речення), односкладні (з одним головним членом) та нечленовані (слова-речення, комунікати) [див., наприклад: 136; 156; 53 та ін.]. В основі поділу речень на двоскладні та односкладні лежить спосіб вираження співвіднесеності їх змісту з дійсністю, тобто предикативності. Сама природа думки й розуміння предикативності – основної ознаки речення – як встановлюваних мовцем визначальних відношень між носієм ознаки та ознакою, що йому приписується в часі та способі, передбачають наявність у реченні двох основних компонентів – підмета і присудка. В односкладних реченнях предикативність утілюється в єдиному вербалізованому головному членові речення. Тобто, „якщо у двоскладних реченнях предмет мовлення (думки) і предикативна характеристика виражені лексично (словами), то в односкладних

реченнях лексично наявний один (або предмет мовлення, або предикативна характеристика) з двох логічних компонентів думки” [31, с. 173].

Водночас знайшли розвиток положення про те, що розмежування односкладності та двоскладності можливе лише на рівні формально-граматичної структури, тому що з власне-семантичного боку всі речення завжди двоскладні [див.: 44, с. 52], хоча й маємо деякі застереження з цього приводу щодо частини безособових речень (див. про це 3.2.1).

Морфологічний аспект, а також лінгвістична традиція розрізняти услід за О.Шахматовим та Л. Булаховським безприсудково-підметові та присудково-безпідметові речення зумовили поділ односкладних речень на дві типологічні групи – дієслівні та іменні. Різниця в семантиці дієслівних односкладних речень впливає з відмінних форм головного члена – дієслова, співвідносного з присудком. Це, зокрема, уможлиблює відбиття в дієслівних односкладних реченнях семантичних модифікацій лексично не вираженого семантичного компонента зі значенням діяча.

При встановленні типологічних ознак речення не можна не враховувати й особливостей вираження його членів у різних слов'янських мовах. Порівняйте: „На відміну від української мови, в польському реченні при наявності форм теперішнього та майбутнього часу дієслів підмет-займенник зазвичай опускається, а відтак паралельний розгляд таких речень, як означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, стає умовним” [66, с. 652]. Польська дослідниця В. Косеска-Тошева, порівнюючи структуру односкладних речень у російській і польській мовах, пропонує свою класифікацію, поділяючи їх на безпідметові особові (*bezpodmiotowe i osobowe*) на зразок *Marii chciało się płakać i śmiać jednocześnie* і безпідметові безособові (*bezpodmiotowe i bezosobowe*) типу *Pada już drugi dzień* [221, с.166]. Такий поділ поєднує в собі одночасно і формальний, і семантичний підхід до класифікації речень.

Загалом теорія односкладного речення у польському мовознавстві не набула поширення, хоча терміни „*zdanie jednocłonowe*” – „*zdanie dwuczłonowe*” з'являються спорадично в літературі з синтаксису польської мови [див., наприклад:

256, с. 251-255; 180, с. 41; 229, с. 311; 220, с. 60-92]. Щоправда, нерідко їм надається різне тлумачення [див про це: 208, с. 22-24]. Польські граматисти все-таки частіше послуговуються термінами „zdanie bezpodmiotowe” (безпідметове речення), „zdanie z podmiotem domyślnym” (речення з невираженим підметом).

Виокремлення безпідметових речень було запропоноване А.Красновольським [222]. Проблемі структурної організації безпідметового речення у польському мовознавстві присвячено чимало праць, зокрема: Г.Конечної [219], А. Вежбицької [272], К.Каллас [208], О. Волінської [279], Т.Ріттель [255], Р.Гжегорчикової [200] та ін. Безпідметовими вважають різні конструкції, залежно від того, що приймається за критерій безпідметовості: семантичний чи структурний принцип. Чи не найдетальнішим дослідженням безпідметових речень (у термінології авторки – *jednoczłonowych*) донині залишається праця Г. Конечної [220, с. 60-92]. Польська дослідниця ділить аналізовані речення на вербальні, номінальні та інфінітивні (не обумовлюючи, щоправда, критеріїв такого поділу), виокремлюючи, крім того, в межах кожного типу відповідні семантичні класи. Така класифікація, однак, не є послідовною, бо, наприклад, серед вербальних речень перші 15 груп виділені з урахуванням модальних значень, а 16 і 17 групи – з опертям на будову присудка [220, с. 72-73]. П. Бонк небезпідставно вважає сам термін „zdanie bezpodmiotowe” певною мірою парадоксальним, оскільки, на його думку, „в реченні мусить бути підмет – явний, об’єктивований або домислений” [175, с.410]. Дехто з мовознавців узагалі категорично заперечує існування таких речень [див., наприклад: 219, с. 281-292; 272, с. 177-196 (водночас міркування А.Вежбицької розкритикував А. Баньковський [171, с. 294-296]). О. Волінська пропонує замінити термін „zdanie bezpodmiotowe”, який, на її думку, тяжіє до формального синтаксису, терміном „konstrukcje bezmianownikowe” [279, с. 13-14]. Терміном „zдания bezmianownikowe” послуговується і Р. Гжегорчикова [200, с. 59-61].

Проте і в сучасних польських граматиках частіше використовують термін „zdanie bezpodmiotowe” щодо речень, у яких „немає підмета і не можна його домислити ні завдяки формі присудка, ні завдяки контексту (як у реченнях з *podmiotem domyślnym*), наприклад: *Zachmurzyło się. Wypogadza się. Grzmi. Kluje mnie*

w boku. Mdli mnie. Przyszło mi do głowy) <...>” [262, с. 306]. При такому трактуванні польські безпідметові речення частково співвідносні з формально безособовими реченнями в українській мові.

Речення з невираженим підметом (*z podmiotem domyślnym*) – це речення, в яких підмет можна домислити завдяки особовим закінченням дієслова-присудка (*Byłam w kinie* (ja). *Pośpieszcie się* (wy). *Wczoraj wygrali mecz* (oni)) або з контексту, наприклад: *Maciek wybiera się na wycieczkę. Spakował już nawet walizkę* (on, Maciek) [262, с. 209]), що несе інформацію і про дію, і про особу-виконавця або носія цієї дії, і про співвіднесеність змісту речення з дійсністю. Такі речення також не всіма трактуються однозначно: деякі мовознавці вважають їх безпідметовими [див., наприклад: 206, с.70 і 125; 202, с. 321-334], більшість – двоскладними повними [див.: 245, с. 277; 255, с. 49]. Частина цих речень зближується з українськими односкладними особовими (означено-особовими, неозначено-особовими чи узагальнено-особовими) повними реченнями (*Приїду завтра* // *Przyjdę jutro*; *Будують дім* // *Budują nam dom*; *Не пхай носа до чужого проса* // *Nie wsadzaj nosa do cudzego prosa*), а частина – або з односкладними неозначено-особовими, або з двоскладними неповними, як-от у контексті: *Dzieci bawiły się. Robiły z piasku babki* // *Діти бавилися. Робили з піску пасочки*.

Різномір у термінології ускладнює виклад матеріалу, тому в дисертаційному дослідженні, щоб уникнути розбіжності у тлумаченні одних і тих самих або схожих явищ, будемо користуватися більш звичними для нас українськими термінами: „двоскладні” та „односкладні”, „означено-особові”, „неозначено-особові”, „узагальнено-особові”, „безособові”, „повні” та „неповні” речення тощо, водночас добре розуміючи, що в обох мовах „еквівалентність таких речень є тільки частковою” [67, с. 65].

Достатньої окресленості не мають і тлумачення понять „особа”, „суб’єкт”, „агенс”, „предикативність”. Головною причиною цього, на нашу думку, знову ж таки є змішування аспектів дослідження речення – формально-синтаксичного,

семантичного та комунікативного, кожному з яких відповідає інший підхід до цих понять.

Термін „особа” трактується у східнослов’янському мовознавстві насамперед як граматична словозмінна категорія дієслова, що означає відношення дії або стану до суб’єкта з погляду мовця, та як лексико-граматична категорія особових займенників, яку виражають не форми слова, а окремі слова [див., напр.: 147, с. 466; 101, с. 271]. Крім того, як один із компонентів поняття предикативності, що співвідносить речення з дійсністю [159, с. ; 56, с. 157]; як „стрижневий компонент семантико-синтаксичної категорії особовості / безособовості, яка в єдності з категорією референції бере участь у структуруванні семантики речення” [126, с. 272; 56, с. 162]; як категорія, що пов’язана з логічною класифікацією іменників на осіб / неосіб як складового компонента істот / неістот [56, с. 158; 126, с. 272]. У польському мовознавстві особа розглядається передусім як граматична категорія дієслова, „що виконує дейктичну функцію; як один із засобів мови, що актуалізує висловлення, тобто вказує на учасників комунікації” [189, с. 414]; як „категорія флексійна (для дієслів), класифікаційна (для іменників і займенників), синтаксично залежна (для дієслова), детермінуюча (для іменника) і детермінована (для дієслів), номінативна (для іменника), текстова (для дієслова)” [228, с. 174-175].

Щоб уникнути різночитань, у роботі використовуємо поняття „морфологічна особа” і „синтаксична особа” (особовість, агенсивність), які розмежуємо, незважаючи на їх семантичну схожість, з урахуванням таких чинників:

– категорії морфологічної і синтаксичної особи мають різні засоби вираження. Морфологічна особа – це насамперед словозмінна категорія дієслова й лексико-граматична категорія займенника. Категорія синтаксичної особи, спираючись у реченні на особу морфологічну, виходить за її межі. Наприклад, у реченні *Pamiętasz, babciu, Wojtka? Kiedyś upiekłaś specjalnie dla niego szarlotkę ...* (Karolina Macios) значення 2-ої синтаксичної особи виражається (крім особової форми дієслова) також за допомогою звертання та питальної інтонації;

– на морфологічному рівні незмінні форми дієслова (інфінітив, безособові

дієслова, предикативні форми на *-no, -to*) не змінюються за особами, але в реченні завдяки синтаксично-інтонаційним засобам можуть вказувати на особу, як-от у реченні *Więc dlatego zatrzymałem się zdziwiony. Mnie by krzyknąć, a nie wam* (Wacław Berent), де наявність займенника (*mnie*) в позиції семантичного суб'єкта об'єктивує 1-у особу;

- синтаксична особа – обов'язковий атрибут речення, у той час як морфологічний показник особи може бути відсутній. Так, у реченнях *Obłoki i wiatr ...* (Zofia Kossak); *Noce i dni! I pory roku krążyć zaczęły znów* *Jak obieg krwi: Lato, jesień, zima, wiosna* (Edward Stachura) морфологічні форми особи відсутні, але іменники, виконуючи функцію головного члена, експлікують предикативне значення 3-ої синтаксичної особи;
- синтаксична особа, на відміну від морфологічної, вказує на означеність, неозначеність чи узагальненість особи;
- морфологічна особа – категорія моноаспектна, синтаксична особа – категорія багатоаспектна.

Термін „суб'єкт” перенесений у граматику з логіки й належить до понять, що відбивають структуру процесу мислення. Як відзначає Г. Золотова, посилаючись на міркування Е. Бенвеніста, Г. Шпета, П. Серіо, „лінгвістична класифікація суб'єктів вбирає в себе всі філософські тлумачення цього поняття: суб'єкт-річ, суб'єкт-організм, суб'єкт-душа, суб'єкт-свідомість, розум, суб'єкт-джерело енергії, суб'єкт-причина” [57, с.229]. Термін „суб'єкт” перевантажений значеннями і в синтаксисі: існують поняття „граматичний суб'єкт”, „семантичний суб'єкт”, „суб'єкт дії”, „суб'єкт стану”, „активний і пасивний суб'єкт” тощо.

Енциклопедія „Українська мова” тлумачить „суб’єкт” як: 1) формальну категорію синтаксису (граматичний суб’єкт), те саме, що підмет; 2) семантичну категорію синтаксису, що означає предмет або істоту, про які щось повідомляється у реченні (семантичний суб’єкт); 3) тему повідомлення, дане, відоме, топік (комунікативний суб’єкт); 4) вихідне уявлення (психологічний суб’єкт); 5) термін логіки, який означає предмет, про який щось стверджується або заперечується у судженні (логічний суб’єкт) [147, с. 684].

У полоністиці термін „суб’єкт” практично не використовується, оскільки більшість учених вважають його неграматичною величиною⁶, натомість активно послуговуються терміном „podmiot”, що, очевидно, мало б завадити термінологічній невизначеності. Проте у статті „Polska terminologia składniowa”

група авторів (І. Юдицька, А. Левіцький, Г. Мерзеєвська та ін.), проаналізувавши напрацювання польської лінгвістики майже за сто років (з 1897 по 1971 рік – рік виходу збірки статей) щодо проблем, пов’язаних з підметом і присудком, дійшла висновку про термінологічний різнобій і хаос, зумовлені різними причинами: 1) розмаїттям критеріїв, на підставі яких пояснюється термін (наприклад, це стосується термінів „podmiot logiczny” і „podmiot realny”); 2) багатозначністю терміна (так, термін „podmiot gramatyczny” вживається польськими мовознавцями в ширшому (тобто як термін лінгвістики, що протиставляється, наприклад, терміну психології) і вузькому значеннях (підмет у називному відмінку; складений підмет на зразок *tysiące oklasków*; т. зв. „pusty”, або „pozorny podmiot” як у реченнях типу *ono pada, to pada*); 3) неточністю, нечіткістю інтерпретації значень термінів, що стосується понять „podmiot nieokreślony” і „podmiot ogólny”; 4) численною кількістю термінів-синонімів (наприклад, водночас із терміном „podmiot gramatyczny” використовуються терміни „podmiot realno-gramatyczny” і „podmiot logiczno-gramatyczny”) і т.п. [див.: 253, с. 221-228; с. 231-232]).

⁶ Порівняйте словникове пояснення: „Subjekt – ros. субъект = podmiot. У російських і чеських лінгвістичних працях протиставляється термінові *підмет*, позначаючи *підмет логічний* або *семантичний*” [263, с. 541].

Термін „*podmiot logiczny*” в інтерпретації різних синтаксистів має то ширше, то вужче значення. Так, А. Красновольський логічним підметом уважав ім'я або займенник (але не в називному відмінку), що позначають річ або особу, про яку говориться в реченні [222, с.25]. С. Шобер називає підметом логічним „підмет, виражений залежним відмінком, тобто ані називним, ані кличним” [264, с.308]. З. Клеменевич вважає, що підметом, крім називного відмінка, може бути ще іменник у родовому відмінкові або в родовому і знахідному при чоловічо-особових іменниках [217, с.32; 218, с.121; див. також: 246, с.278].

Автори „*Słownika wiedzy o języku*” кваліфікують як логічний підмет два відмінки – родовий, що виступає в реченнях, у яких присудок інформує про прибування (*W rzece przybyło wody*), убування (*Ubuwa dnia*), брак чогось чи когось (*Zabrakło mi pieniędzy na zakupy. Magdy nie było dziś w szkole*) чи достатність чогось (*Chleba wystarczyło dla wszystkich*); і давальний (*Mamie jest zimno. Bratu jest smutno*) [262, с.210]. Дехто з мовознавців вважає, що логічний підмет може бути виражений іменником чи займенником у родовому, давальному, знахідному [222, с.25] і навіть у місцевому відмінках з прийменником *na* (*Nie brakowało tu nigdy na dobrych chęciach*) [264, с.308]. П.Бонк переконаний, що логічним, крім родового і давального, слід вважати також підмет у формі кличного відмінка, якщо присудком є дієслово другої особи однини і множини наказового способу [175, с.409], як-от у реченнях на зразок *Maryjo, otwórz rycerzowi Twemu! stęsknion za Tobą jest bardzo...* (Wacław Berent); - *Dobrze, Piotrek, idź już do pokoju* (Jan Grzegorzcyk).

Фактично термін „*podmiot logiczny*” використовують для позначення як виконавця дії (суб'єкта), так і граматичного підмета [253, с. 227]).

Формою, зарезервованою для терміна „*podmiot logiczny*”, вчені здебільшого вважають родовий зі значенням частковості (*wody ubywa, dnia przybywa*) або родовий при запереченні (*Jana nie ma*), т.зв. „*podmiot w dopełniaczu*” – термін, поширений у польській шкільній та університетській практиці. Щодо форм у давальному і знахідному відмінках погляди синтаксистів розходяться: одні кваліфікують їх як підмет логічний (А.Красновольський, С. Шобер), а інші (наприклад, Г. Конечна) –

як підмет реальний (*podmiot realny*). Значення цих термінів частково накладаються. Так, Г. Конечна послуговується терміном „*podmiot realny*” у випадках, коли підмет має форму не лише давального і знахідного, а й орудного й родового відмінків з прийменниками *u*, *od* (*Pachnie bzem . U nich się nie przelewa. Wionęło od nich zapachem olejku różanego*) [220, с.88]. Усе ж частіше термін „*podmiot realny*” застосовують щодо виконавця дії з погляду позамовного (реальний діяч), а з погляду граматичного такі форми вважаються додатком [див.: 253, с. 227]).

К. Пісаркова, досліджуючи історію розвитку польських безпідметових речень, визнає за традицією підметом іменник у родовому відмінку, а сутність підмета в давальному відмінку (який інколи ще називають „*podmiotem epistemologicznym*”) вважає недостатньо з’ясованою [251, с. 31].

Щоб уникнути термінологічної непослідовності, у дисертації будемо користуватися термінами „підмет” (рідше – „граматичний суб’єкт”) на позначення формальної категорії синтаксису та „суб’єкт” (або „семантичний суб’єкт”) на позначення семантичної категорії синтаксису – як носія ознаки, вираженої предикатом. Послуговуватимемося також терміном „агенс” у значенні „типова семантична характеристика (роль) учасника ситуації, що описується в реченні ... означає назву істоти, ініціатора ситуації, який контролює ситуацію, безпосередньо виконує відповідні дії і є „джерелом енергії” цієї дії” [101, с. 17]. Таким чином, термін „суб’єкт” має ширше значення, ніж „агенс”.

Термін „предикативність” також запозичений граматиною із логіки. Сутність логічної предикативності полягає в тому, що про предмет думки (про суб’єкт) повідомляється щось нове, це відтворення процесу мислення, що передбачає пізнання в предметі раніше невідомого, тобто предикативністю „називають загальну логічну ознаку будь-якого висловлення і властивість думки, її спрямованість на актуалізацію повідомлюваного” [147, с. 520]. Логічну предикативність, що зумовлює структуру думки, враховують при з’ясуванні природи речення, оскільки воно є основною одиницею мовного спілкування.

Без використання термінів „предикація”, „предикативність”, „предикат” неможливий розгляд семантико-синтаксичної структури речення. У східнослов'янському мовознавстві розрізняють поняття „предикативність” (як синтаксичну категорію) і „предикація” (як акт, як одну з трьох основних функцій (поряд із номінацією і локацією) мовних висловлювань) [101, с. 393]. Основним носієм предикативності виступає предикат. Граматичним аналогом предиката у двоскладному реченні є присудок.

У полоністиці термін „предикативність” використовують на позначення коротких (*predykatywnych*) і повних (*niepredykatywnych*) форм прикметника у значенні „модулююча категорія, притаманна прикметникам” [228, с. 184-185]. Натомість послуговуються терміном „предикація” (*predykasję*), яку розуміють не як синтаксичну категорію найвищого ступеня абстракції, а як дещо вужчу категорію, пов'язану лише з граматичним типом простого речення, як синтаксичний зв'язок між підметом і присудком, тобто як формально-синтаксичну категорію [див.: 190, с. 259; 189, с. 459].

Як комплексна синтаксична категорія, предикативність є обов'язковою і невід'ємною ознакою будь-якого речення, незалежно від його будови і складу. Категорійну сутність предикативності й у східнослов'янському мовознавстві кваліфікують по-різному. Проаналізувавши відомі у спеціальній літературі формулювання, С. Ільєнко виокремлює щонайменше три основні підходи до визначення цього явища: 1) з орієнтацією на об'єктивну дійсність (денотативний підхід); 2) з орієнтацією на логічну структуру мислення (логічний підхід); 3) з орієнтацією на власне мовні чинники: структуру речення (зв'язок підмета і присудка) і специфіку його граматичного значення [58, с. 154]. Перший і другий підходи пов'язують з іменем В. Виноградова [46; 132], згідно із концепцією якого сутність предикативності полягає у вираженні відношення повідомлюваного в реченні до дійсності.

Якщо більшість синтаксистів у цілому погоджується з теорією предикативності В. Виноградова, то категорійний статус особи як обов'язкового синтаксичного

складника предикативності підтримують далеко не всі. Зокрема, Н. Шведова у статті „Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность?” фактично заперечує статус особи як синтаксичного компонента категорії предикативності: „Присутність мовця об’єктивується в реченні в тих випадках, коли в ньому наявне і певним чином виражене одне із суб’єктивно-модальних значень. Коли ж такого значення немає, то і присутність мовця у реченні ніяк не об’єктивується” [153, с. 52]. Із виходом у світ цієї статті кваліфікацію особи в синтаксичному аспекті нерідко ігнорують, а предикативність інтерпретують без посилання на категорію особи. Порівняйте: предикативність – це „комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності й формує речення як комунікативну одиницю. Комплексність предикативності полягає в тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії *часу*, актуалізаційної за своєю природою, та категорії *модальності*, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності” [147, с. 520]; „головним засобом формування предикативності є категорія способу дієслова, за допомогою якої повідомлюване постає як таке, що реально відбувається в часі (теперішньому, минулому або майбутньому), тобто характеризується часовою визначеністю, або ж мислиться в плані ірреальності – як можливе, бажане, тобто наділене часовою невизначеністю” [101, с. 392];

В енциклопедії „Русский язык”, де предикативність теж розглядається без посилання на категорію синтаксичної особи („предикативність являє собою нерозривну єдність двох синтаксичних категорій – часу і способу” [133, с. 226]), наводиться такий аргумент на користь непредикативного характеру особи: „Форма особи <...>, поєднуючи підмет із присудком за принципом своєрідного узгодження, належить до розряду засобів, що виражають синтагматичні відношення між словами” [133, с.226]. Як зазначає О. Мельничук, „оскільки в двоскладних дієслівних реченнях значення особи є одним із проявів синтаксичного зв’язку присудка з підметом, тобто, власне кажучи, основною стороною синтаксично-предикативного зв’язку, особове значення дієслова-присудка в двоскладному реченні є значенням *внутрішньо-синтаксичним* (виділення наше. – О.К.). Але

значення особи зберігається в дієслівній формі й тоді, коли дієслово становить головний член односкладного речення і, таким чином, не може пов'язуватись ні з яким іншим словом у реченні як присудок з підметом. В цих умовах особова форма дієслова вказує на його зв'язок з позамовним (визначеним чи невизначеним) суб'єктом, виразник якого не входить до складу речення і з яким через форму дієслівного головного члена речення співвідноситься зміст усього односкладного речення. Таким чином, особове значення дієслова в односкладному реченні набуває *зовнішньо-синтаксичного* (виділення наше. – О.К.) характеру, долучаючись до двох інших зовнішньо-синтаксичних значень, властивих у слов'янських мовах усім реченням – значенням модальності і часу” [108, с. 145-146].

Не можна не брати до уваги існування речень, в яких відсутні форми, що вказують на особу. Наприклад, у номінативних реченнях відсутнє дієслово, але мислиться синтаксична 3-я особа, що вказує на те, що суб'єктом є не-учасник мовлення („наявний у ньому головний член речення, виражений називним відмінком імени, сполучає в собі (хай у нерозгорненому вигляді) значення суб'єкта і предиката ...” [154, с. 50], наприклад: *Lato, jesień, zima, wiosna - Do Boliwii droga prosta! Wiosna, lato, jesień, zima. Nic mi się nie przypomina!* (Edward Stachura). В інфінітивних реченнях форма головного члена теж не вказує на особу, але йдеться про дію, яку необхідно здійснити конкретній (*Podać kawę? // Подати каву?* – 1-ій особі; *Milczeć! // Мовчати!* – 2-ій особі) або узагальненій (*Nie słyszać nic // Не чути нічого*) особі, на що вказують інтонаційно-синтаксичні засоби.

Таким чином, граматичним аргументом для зближення граматичної категорії особи з предикативними категоріями часу і способу є передусім їх семантико-синтаксична зв'язаність у морфологічній структурі дієслова-присудка чи головного члена односкладного дієслівного речення. Прибічники визначення особи як синтаксичної категорії підкреслюють, що в кожному реченні значення особи, часу, модальності встановлюється з боку особи, що промовляє, актуалізує речення, тобто з боку мовця [див.: 56; 58; 63; 35]. Причетність мовця до оформлення речення виявляється не тільки суб'єктивно (у відборі слів і форм), але й об'єктивно, оскільки в системі мови існують категорії особи, часу і способу. Тому визначення

предикативності без посилання на категорію синтаксичної особи не має, на нашу думку, достатніх підстав.

С. Ільєнко називає синтаксичну особу „цементуючою основою” предикативності [58, с. 155]. На думку Г. Золотової, „синтаксична категорія особи, разом із категоріями модальності і часу, виражає відношення сказаного до дійсності через ситуацію мовленнєвого спілкування, яка створюється співвідношенням його учасників, тому синтаксичну категорію особи варто, очевидно, розуміти як відповідність суб’єкта – носія дії, стану, ознаки, про якого повідомляється в реченні, одному з трьох учасників-неучасників спілкування” [56, с. 158].

Категорія особи як компонент предикативності спирається у слов’янських мовах на те саме протиставлення учасників мовленнєвого процесу (мовця і адресата один одному та третій особі – не-учаснику цього процесу), що й система особових форм дієслова (як морфологічної словозмінної категорії) і особових займенників (значення особи в цьому класі слів виражається не формами слова, а самою лексемою, тобто категорія особи в займенникові має лексико-граматичний характер). Іменники в називному відмінкові, маючи категорійно-семантичне значення суб’єкта, так само як займенники 3-ої особи, вказують на осіб чи на предмети, які не беруть участі у мовленні. Вживаючись у функції звертання, іменники у польській мові, як і в українській, виражають значення 2-ої граматичної особи.

Семантика особи виявляється у процесі взаємодії різних засобів вираження відношення до граматичної особи: морфологічних, лексико-граматичних, конструктивно-синтаксичних, інтонаційно-синтаксичних. Тому доцільно розрізняти систему морфологічних форм особи та інші засоби вираження семантики граматичної особи. Ще В. Виноградов розмежовував поняття „морфологічна особа” і „синтаксична особа”, підкреслюючи, що способи вираження синтаксичної особи, часу і модальності, тобто предикативності, можуть бути морфологічними, конструктивно-синтаксичними та інтонаційно-синтаксичними [46, с.82].

Дотримання рівневого принципу аналізу дає змогу не тільки визначити предмет опису, але й відобразити ієрархію відповідних граматичних значень і категорій.

1.4. Методологічні засади дослідження категорії особи

Речення як визначальна синтаксична одиниця репрезентована ієрархією

категорій, які функціонують завдяки мовній експлікації та диференціації категорійних значень синтаксичного рівня. Коло категорійних значень синтаксичного порядку утворюють неоднорідні величини, що реалізують категорійну реченнєву структуру. Методологія дослідження речення і його категорій є частиною загальнолінгвістичної наукової методології та принципів лінгвістичного аналізу. На думку Ю. Степанова, розвинена система методу включає 1) спосіб виявлення нового матеріалу та його введення в наукову теорію; 2) способи систематизації і пояснення цього матеріалу; 3) співвіднесення і способи співвіднесення уже систематизованого і описаного матеріалу із даними суміжних наук, передусім із філософією [141, с. 5].

Загальнофілософською основою нашого дослідження стали положення про єдність мови і мислення, форми і змісту, принцип загального зв'язку явищ об'єктивної дійсності, трактування мовленнєвої сфери як складового елемента загальної діяльності людини. Єдність форми та змісту передбачає нерозривний зв'язок формально-мовного представлення речення з його змістом, тому вивчення специфіки тих чи інших одиниць може бути об'єктивним за умови врахування взаємозумовленості поверхневого (структурного) та глибинного (змістового) рівнів.

Загальнометодологічною основою дослідження є діалектичний підхід до мови як до цілісної та взаємопов'язаної системи, що перебуває в постійній динаміці. Відомо, що граматики як семіотична система різнорівневих і функціонально спеціалізованих одиниць формує ієрархічну структуру – від найзагальнішого

категорійного значення до конкретизованого значення окремої граматичної одиниці в її межах.

Наукове дослідження семантико-граматичної категорії особи зумовлює потребу оволодіння певною методологією, що полягає у використанні різних методів, прийомів та методик, які дозволяють успішно реалізувати мету й завдання дисертації. Метод „окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до реалізації поставлених цілей, задає регулятивні та нормативні настанови пізнавального процесу” [148, с. 373].

На першому етапі завдяки методам *індукції* (метод дослідження, згідно з яким на підставі знання про окреме роблять висновок про загальне) та *дедукції* (метод, що уможливорює висновок про окремі факти на основі загальних положень) здійснено аналіз та узагальнення наукових теорій, пов'язаних із семантико-граматичним аспектом категорії особи; дібрано й систематизовано фактичний матеріал; з'ясовано сутність ключових понять „особа”, „суб'єкт”, „предикативність”, „агенсивність”, „дезагенсивність” тощо.

Завдання, окреслені в роботі, зумовили активне використання одного з основних методів дослідження – *дескриптивного* (*описового*) методу, який передбачає планомірну інвентаризацію одиниць мови й пояснення особливостей їх будови і функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії [101, с. 130]. Традиційно описовий метод має схоже дослідницьке призначення в будь-якій емпіричній галузі знань, водночас пізнання у сфері мовознавства відрізняється від наукових пошуків у галузі природничих знань. Порівнюючи емпіричні та неемпіричні критерії істинності наукових знань, Т. Булигіна констатує сформовану лінгвістичну дослідницьку традицію, за якої емпіричний дослідник, стикаючись із фактом, який суперечить певному закону, відкидає цей закон, у той час як лінгвіст, стикаючись із фактом, що суперечить якомусь правилу, відкидає сам цей факт [28, с. 129]. При цьому для лінгвіста „неімперичні критерії, які стосуються не зовнішньої, а внутрішньої адекватності опису”, є більш вагомими порівняно з природничими науками [28, с. 135].

У межах описового методу застосовано *прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації*. Особливої ваги в ході дослідження набули такі вияви зовнішніх прийомів: 1) логіко-психологічні (як індикатори зв'язку з позамовними явищами) та 2) міжрівневої інтерпретації (як індикатори зв'язку з іншими мовними одиницями). Логіко-психологічні прийоми використано в процесі вивчення співвіднесеності слова й поняття, речення і судження, глибоких семантичних структур речення тощо. Прийоми міжрівневої інтерпретації стали в пригоді для фіксації особливостей синтаксичних явищ з огляду на одиниці суміжного рівня, зокрема морфологічного й синтаксичного.

Використання прийомів внутрішньої інтерпретації передбачає можливість трансформації синтаксичних одиниць для з'ясування синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між ними. На синтаксичному рівні цей прийом слугує об'єктивним критерієм при описі диференційних ознак порівнюваних структур.

Будь-який лінгвістичний опис з виходом за межі однієї мови з метою виявлення її специфіки передбачає використання *зіставного методу*, який пов'язаний з проблематикою мовної типології (порівняльним вивченням структурних і функціональних особливостей зіставлюваних мов) та універсалій (зокрема сукупністю змістових категорій, що виражаються певними засобами в мові, та спільністю властивостей самих мовних структур). Адже типологія кожної мови може бути досягнута повною мірою на тлі внутрішньої структури інших мов, передусім споріднених. Проведений аналіз семантико-граматичної категорії особи в польській мові із залученням відповідних даних з української мови дав змогу виокремити суттєву функціонально-семантичну специфіку досліджуваної мови. „Вочевидь, лише комплексний аналіз, що спирається на різновимірну кваліфікацію мовних об'єктів, нерідко з залученням супровідних характеристик (лінгвокультурологічного, психо- і соціолінгвістичного, історико-культурного, етнологічного спрямування) дозволить вибудувати опис системи мови в її типологічній іпостасі” [55, с. 9].

Функціональний підхід до вивчення синтаксису уможливило забезпечення відповідності методики дослідження об'єктові синтаксису. Дослідження граматики орієнтовано на певні методи опрацювання дослідницького об'єкта з урахуванням принципів, які визначають продуктивність методологічного апарату лінгвістики.

Ключовими *принципами* наукового лінгвістичного аналізу в дисертації є принципи єдності критеріїв, рівневий, ієрархічний, комплексного аналізу, термінологічної визначеності.

Єдність критеріїв наукового пізнання забезпечує тяглість, неперервність вивчення категорії особи в лінгвістиці загалом і в слов'янському мовознавстві зокрема. Накопичення наукового досвіду виявляє суперечності, які були непомітними на ранньому етапі пізнання. „Дискусія щодо тієї чи тієї теорії в принципі можлива, але за умови, що вона відбувається на єдиній чи сумірній базі, при відсутності якої будь-яка теорія стає взаємовиключною, несумісною, недоладною, такою, що зумовлює хаос у наукових знаннях” [62, с. 4]. Так, неоднозначно окреслюючи теоретико-методологічну базу трактування категорії синтаксичної особи, вчені використовували різні критерії встановлення її значень, частково відбувалося змішування граматичних рівнів (морфологічного і синтаксичного), не завжди враховувалося, що поняття особи охоплює різні значення в межах не тільки граматики, а й лексики.

Дотримання рівневого принципу аналізу дає змогу не тільки чіткіше визначити предмет опису, але й відобразити ієрархію відповідних граматичних значень і категорій, зокрема дієслівних, оскільки „в певному сенсі дієслово і є реченням; все, що виявляє вплив на дієслово, впливає на речення в цілому”

[151, с.193]. Дієслівна грамема, функціонуючи як предикат, виводить значення особи на синтаксичний рівень. „Важливим є не лише протиставлення лінгвістичних категорій, що дозволяє виокремити типи значень, способи та рівні їхньої реалізації, а й інтегрований розгляд мовних категорій з огляду на їхню значеннєву основу” [160, с. 21]. Функціональна граMATика не заперечує протиставлення синтаксису й морфології, а навпаки, спирається на таке протиставлення.

Ієрархія граматичних значень і категорій – ключовий принцип побудови граматики – утворює розгалужену модель від найзагальнішого категорійного значення до конкретного значення окремої граматичної одиниці в її межах. Наприклад, предикативність як комунікативна надкатегорія (комплексна синтаксична реченнєва категорія) передбачає, на нашу думку, наявність трьох підкатегорій – модальності, часу й особи. „Підкатегорія особи, підпорядкована надкатегорії предикативності, являє собою актуалізаційну комунікативну підкатегорію, що вказує на роль суб’єкта дії, процесу, стану тощо в комунікативному акті з погляду мовця. Ця підкатегорія має три грами: грамему мовця, грамему адресата і грамему не-учасника комунікації” [111, с. 320-321].

Принцип комплексного опису має на меті втілення динамічного підходу до об’єкта дослідження. Динамізм в описі мови розуміють по-різному: або як її історію, або як її функціонування. «При синхронному описі граматики динамізм полягає у відображенні не просто трансформації граматичної одиниці, а у виявленні її функціональної перспективи як синтезу формально-семантичної структури» [11, с. 30].

Висновки до 1 розділу

Засадничими положеннями сучасного синтаксису, що їх узято до уваги в процесі дослідження семантико-граматичної категорії особи, є :

- 1) визнання пріоритету семантики в тріаді *форма – значення – функція*;
- 2) визнання ізосемічності як основи кореляції форми і значення;
- 3) текстова інтерпретація категорій морфологічної і синтаксичної особи.

Грамматика як семіотична система різнорівневих і функціонально спеціалізованих одиниць формує ієрархічну структуру – від найзагальнішого категорійного значення до конкретизованого значення окремої граматичної одиниці в її межах.

Вихідними положеннями дослідження категорії особи є визнання її реалізації на різних мовних рівнях, що зумовлено природою мови, її основними функціями – когнітивною та комунікативною. Відповідно *категорію особи* розглядаємо як міжрівневу категорію, функціональний вияв якої відбувається на перетині двох категорійних підсистем – морфології і синтаксису.

Системний аналіз семантико-граматичної категорії особи зумовив застосування таких лінгвістичних методів: дескриптивного (описового), індуктивного, дедуктивного, зіставного, зреалізованих у певній системі прийомів і методик. Усі використані в дисертації методи та прийоми безпосередньо вказують на зв'язок між мовою і мисленням, розкривають взаємовідношення між об'єктивним і суб'єктивним у мові, доводять єдність змісту і форми, допомагають зафіксувати спільне та відмінне між одиницями мови.

Орієнтація на певні методи опрацювання дослідницького об'єкта передбачає дотримання принципів, що визначають об'єктивність і ефективність опису системи і структури семантико-граматичних категорій. Зокрема, термінологічна визначеність у межах певної науково-пошукової парадигми є необхідною умовою концептуальної визначеності й об'єктивності її положень, особливо при зіставному вивченні різних мов, навіть споріднених.

Основні положення першого розділу відображено у двох публікаціях:

1) Категорія особи як компонент предикативності // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «І Таврійські філологічні читання» (27-28 лютого 2015 р.). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 48-50;

2) Синтаксична особа в системі української та польської мов // Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ – Івано-Франківськ – Варшава: Видавництво Прикарпатського національного ун-ту імені Василя Стефаника, 2015. – С. 227-240.

Розділ 2. ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СИНТАКСИЧНОЇ ОСОБИ В ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

Семантика синтаксичної особи виявляється у процесі взаємодії різних засобів вираження відношення до граматичної особи: морфологічних, конструктивно-синтаксичних, інтонаційно-синтаксичних, лексико-граматичних. У слов'янських мовах синтаксична особа спирається в реченні передусім на особу морфологічну, зокрема на словозмінну категорію особи дієслова та лексико-граматичну категорію особи займенника та іменника. Категорія особи дієслова разом із особовими займенниками є основним морфологічним засобом вираження синтаксичної особи як структурного елемента речення, що визначає її вагу в граматичній будові мови.

2. 1. Дієслівна категорія особи

У сучасній лінгвістиці логічне поняття „особа” транспонується передусім до змісту морфологічної категорії особи дієслова. Дієслівна категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта дії з погляду того, хто говорить. Виконавцем дії чи носієм стану може бути адресант (мовець – *padawca*), адресат (співрозмовник чи слухач – *odbiorca*) або особа чи предмет, що не беруть участі в процесі комунікації. Цих семантичних характеристик дієслово у двоскладному реченні набуває від підмета (іменника чи займенника), внаслідок чого існує паралелізм між вказаними змістовими параметрами дієслівних та іменних словоформ, тобто специфічною особливістю категорії особи дієслова є її невластивий характер. Інакше кажучи, дієслово-присудок, вступаючи у предикативні відношення з підметом, вираженим іменником або особовим займенником, координує свою форму способом дублювання вказівки на особу, а також на рід і число. „У сполученні *он стучит*, – писав О. Пешковський, – категорія особи у формі *стучит* залежить від слова *он* (не можна сказати

„он стучу” або „он стучишь”)” [121, с. 60]. Порівняйте аналогічне міркування в „Gramatyse współczesnego języka polskiego”: „Значення категорії особи дієслова залежить у реченні від підмета і є категорією граматичною, що виконує внутрішньотекстову функцію і служить засобом узгодження підмета з присудком” [194, с. 198].

Таким чином, в іменниках і займенниках позначення особи або узагальнена вказівка на особу є їх номінативною ознакою, а в дієслові особове значення є граматичним показником відношення до особи. Категорія особи в дієслові (як і категорія роду й числа) є синтаксично залежною, зумовленою „відповідними категоріями іменника, вжитого в позиції підмета, з якими дієслово в позиції присудка формує предикативне ядро речення” [36, с. 224].

У польському мовознавстві синтаксичний зв'язок між головними членами речення має назву „związek główny” (головний зв'язок), „суттю якого є ствердження, або предикація” („którego istotą jest orzekanie, czyli predykcja” [263, с. 209]). „Твердити щось про підмет – це значить вказувати на його дію (*Rolnik orze pole*), стан (*Dziecko śpi; Okno się nagle otworzyło*) чи ознаку (*Plaża jest piaszczysta; Ona jest wyrozumiała*)” [246, с. 271]. При цьому присудок вважається найважливішою, конструктивною частиною речення, незважаючи на те, що він (присудок) координує свою граматичну форму з підметом [246, с. 271].

Враховуючи форми і функції польських дієслів у способі вираження особи, Т. Ріттель поділила їх на три групи: а) особові дієслова („czasowniki osobowe”); б) неособові дієслова („czasowniki nieosobowe, a ściślej bezosobowe”); в) дієслова особові неозначені („czasowniki osobowe nieokreślone”) [255, с. 138]. До першої групи дослідниця віднесла всі флексійні форми, закінчення яких узгоджуються з особовими займенниками всіх трьох осіб однини і множини на зразок *pisz-ę, pisz-esz, pisz-e* і т. д. До другої – особові форми дієслів 3-ої особи однини середнього роду: *padalo, grzmialo*; 3-ої особи однини: *pada, leje*; 3-ої особи однини + *się* : *ściemnia się, chmurzy się*. У межах дієслів третьої

групи вчена виділяє дві підгрупи: а) дієслова формально особові типу *mówi się, śni (mi) się, boli (mnie)* тощо і б) дієслова формально неособові, до яких зараховує неособові форми на *-no, -to*; модальні (нефлексійні, неособові) дієслова типу *trzeba, warto*; предикативи на зразок *strach było, trudno będzie*; інфінітиви на кшталт *widać, czuć, słyszać* і звуконаслідувальні дієслова типу „*puk puk ‘pukano’ do drzwi*” [255, с. 138-139].⁷

Загалом польські граматисти найчастіше поділяють дієслова щодо їх відношення до категорії особи на дві кількісно неспівмірні групи: *особові (osobowe)*, ті, що змінюються за особами і за допомогою відповідних флексій вказують на виконавця дії, і *неособові (nieosobowe)*, які не мають такої властивості [195, с. 60; 246, с. 235]. До останніх зараховують інфінітив (*kochać*), дієприкметники (*kochający, kochany*), дієприслівники (*kochając*), форми на *-no, -to (kochano)* [246, с. 235]; предикативи типу *trzeba, można, wolno, warto, wiadomo*, а також *szkoda, żal, wstyd, grzech* і досить численну групу лексем, омонімічних до прислівників, що виконують функцію головного члена в синтаксичних структурах на зразок *Nudno mi; Ależ tu cicho* [195, с. 61] і в східнослов'янському мовознавстві мають назву „слова категорії стану”.

Зауважимо, що згадані предикативи, не вказуючи поза контекстом на виконавця дії у зв'язку з відсутністю особових флексій, детермінують граматичну форму синтаксично зв'язаного з ними суб'єкта дії чи (частіше) стану, вимагаючи давального відмінка (*Ojcu było nieprzyjemnie; Jemu będzie żal*) або просторово-часового детермінанта (*W Krakowie będzie pochmurno; Wczoraj było pochmurno*). Аналогічне явище спостерігаємо в конструкціях із дієсловом-присудком, пор.: *Ojciec śpi; Ojcu się nudzi; Ojca mdli*.

Особові форми дієслова служать для ідентифікації єдиного члена речення – підмета, суб'єкта речення, аргумента – учасника ситуації [195, с. 198],

⁷ У східнослов'янському, зокрема українському, мовознавстві існує дещо відмінна термінологія і класифікації дієслів (пор., наприклад, поділ особових дієслів на дієслова повної особової парадигми, неповної особової парадигми й одноособові дієслова [див., наприклад: 131; 142; 36, с. 263-268]) та їх форми (неозначена форма дієслова, дієприкметники, дієприслівники, безособові форми на *-no, -to*, модальні слова *треба, варто, можна*, слова категорії стану *слід, важко, жаль, сумно* тощо).

причому він може бути об'єктивований (*obecny*), потенційний (*domyślny*), неозначений (*nieoznaczony, brakujący*) [255, с. 17].

На об'єктивованого учасника ситуації в польській мові вказують особові закінчення протиставлюваних граматичних форм 1-ої, 2-ої і 3-ої особи дієслів-присудків. Дієслівна особова форма, передаючи інформацію і про дію, і про особу-виконавця або носія цієї дії чи стану, і про співвіднесеність речення з дійсністю, вважається достатньою для вираження значення особи, тобто функціональне навантаження присудка зростає: він не тільки є носієм предикативності, номінацією ознаки предмета, але й сам називає цей предмет. Наприклад, на 1-у особу вказують особові закінчення присудка в реченні на кшталт *Patrzę w niebo, gwiazd szukam, przewodniczek łodzi* (Adam Mickiewicz); на 2-у особу – в реченні на зразок *A widzicie! Raz powiadacie, że czujecie się świetnie, a za chwilę, że chcielibyście odpocząć. Ale nic z tego...* (Jerzy Krzysztoń). При цьому речення кваліфікуються як повні з *podmiotem domyślnym*.

Як зауважує І. Кононенко, „відсутність підмета – особового займенника в польській мові (а також у чеській, словацькій і деяких південнослов'янських) пов'язана зі збереженням граматичної традиції праслов'янської мови” [67, с.65], успадкованої „з індоєвропейської мови, в якій особові закінчення дієслівних форм зберігали ще, очевидно, залишки своєї колишньої особовозайменникової природи і тому при звичайних умовах робили зайвим вживання при особових формах дієслів окремих особових займенників” [40, с. 361].

І. Огієнко свого часу так тлумачив синтаксичні особливості таких дієслівних конструкцій: „В глибоку давнину саме особове дієслово було повним закінченим реченням, бо тоді особове закінчення дієслова, цебто його суфікс, виразно відчувалося за займенника; таке речення (з одного дієслова) було двочленним – складалося з підмета (суфікса) й присудка – дієслівного пня. Таким чином, у ту глибоку давнину кожне особове дієслово вже мало при собі готового підмета <...>. Ще й тепер особове дієслово, особливо особи

першої та другої, сприймаємо за закінчене ціле, чому підмет при ньому видається ніби повторенням, давньою апозицією” [116, с. 15].

Щодо конструкцій із дієсловами-присудками у формі 3-ої особи єдиної думки не існує. Так, „Słownik wiedzy o języku” як ілюстрацію до словникової статті про *podmiot domyślny* подає приклад із дієсловом у 3-ій особі множини (*Wczoraj wygrali mecz (oni)* [262, с. 209]). Натомість у граматиці польської мови акцентується на тому, що підмет у 3-ій особі мусить бути виражений лексично. Еліпс такого підмета, на думку Р. Лясковського, можливий лише за умови, що його можна відтворити з контексту чи з ситуації [194, с. 199], як, наприклад, у реченнях: *Z **Mikołajem Rejem** też rozmawiano długo. A **on** wyczerpująco odpowiadał, postanowił bowiem niczego nie ukrywać. **Siedział** na twardej ławce w Misji Wojskowej blisko pięć godzin, zanim wbito mu pieczęć uprawniającą do przekroczenia granicy (Zdzisław Smektała)*, де з контексту (з першого речення) зрозуміло, що ***siedział Mikołaj Rej***. З діалогу в наступному прикладі стає очевидним, що особа, про яку йдеться, відома обом співбесідникам: *Zresztą **ona** nie jest już dzieckiem. Wystarczy, że **będzie siedziała** z tobą w domu i nigdzie nie **lazila** po zmroku. To wszystko. – A gdzie **miałaby spać**? – Na kanapie, tak samo jak u mnie (Adam Barczyński)*.

Самодостатність дієслівної форми у польській мові особливо виразно виявляється у формах минулого часу та умовного способу, в яких, на відміну від українських, закінчення є виразником не лише роду і числа, а й особи, пор.: *tówiłem* // я говорив, *tówiłeś* // ти говорив, *tówił* // він говорив; *tówiłam* // я говорила, *tówiłaś* // ти говорила, *tówiła* // вона говорила і т. д. Таку саму функцію в південно-західних говорах української мови виконують енклітичні залишки колишнього перфекта в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу. Наприклад, у реченні *Там ти скаже дуб старенький, І еден, і другий, як там **жив-єм** ще маленький без журби і туги (Маркіян Шашкевич)* енклітик указує на 1-у особу однини.

Особливої уваги заслуговують речення з іменним складеним присудком. У польській мові, на відміну від української, форми дієслова-зв'язки *buć* послідовно вживаються не лише в минулому і майбутньому, а й у теперішньому часі (конструкції з нульовою зв'язкою вважаються стилістично маркованими та переважно розглядаються, згідно з польською мовознавчою традицією, як еквіваленти речень (*równoważniki zdań*) [242; 277]). Функціональною особливістю зв'язки в польській мові є її здатність перебирати на себе значення підмета – особового займенника, наприклад: *I jestem gotowy to zrobić* (Dariusz Banek) – значення 1-ої особи однини; *Młody jesteś, dasz radę* (Wiesław Myśliwski) – 2-ої особи однини; *Dlatego tak organicznie go nienawidzimy, czujemy do niego wstręt, obrzydzenie, bo nie jesteśmy wewnątrznie przygotowani na zmiany* (Jan Grzegorzcyk) – 1-ої особи множини; *Tak, tylko że młodzi ludzie są bardziej elastyczni* (Dariusz Banek) – 3-ої особи множини тощо.

Особове закінчення дієслівної зв'язки у польській мові може приєднуватися до підмета чи іменної частини присудка, наприклад: *Izoldo moja, Izoldo czarna, tyś piąta pora roku* (Konstanty Gałczyński); *Dobrzyście, mądrzy, na książkach się znacie* (Ignacy Krasicki). Такі конструкції вважаються рівнозначними реченням зі зв'язкою [188, с. 270]. Особові закінчення дієслова здатні приєднувати до себе і деякі сполучники у складнопідрядних реченнях мети, умови, у підрядній частині яких вказується на дію 1-ої або 2-ої особи, наприклад: *Kinga prosiła, żeby jej nagrał tę audycję* (Dariusz Banek); – *Chce pan, żebyśmy spisywali je dla pana dopóki jest pan w szpitalu?* (Adam Barczyński); *Byłbym szczęśliwy, gdybym mógł liczyć na wzajemność* (Dariusz Banek); *Gdybyś tu była koło mnie, powiedziałabym Ci, co zrobił, ale w liście pisać o tym nie mogę* (Irena Jurgielewiczowa); *Gdybyście słyszeli, coście grali, chłopcy* (Wiesław Myśliwski).

Словозмінна категорія особи дієслова входить у більш широку категорію – категорію особовості / безособовості. Причому особовість / безособовість – це не дві окремі категорії, а два полюси одного явища, оскільки така опозиція є

результатом „розщеплення єдиного абстрактного значення (відношення дії до граматичного суб'єкта) на два значення: співвіднесеність дії з граматичним суб'єктом і безвідносність дії до граматичного суб'єкта; значення особовості і безособовості часто взаємозалежні і взаємоперехідні” [97, с.20]. Поза реалізацією значення особи речення не існує, воно (значення) належить до загальнономовних категорій.

2. 2. Займенникова категорія особи

Традиційно в описових граматиках виділення займенників як окремої частини мови ґрунтується на лексико-семантичних ознаках, на специфічному співвідношенні займенникової семантики у сфері мови (узагальнено-вказівний характер їхньої категорійної семантики в мові) й мовлення (мовленнєва опосередкованість їхніх лексичних значень, пов'язана з конкретною ситуацією, з відповідним контекстом, що „визначає їхнє перше функціональне призначення – бути одним з універсальних засобів актуалізації мовленнєвих висловлень, висловлень про конкретні факти дійсності, тобто засобом переведення абстрактної системи мови у сферу актуалізованого мовлення” [36, с. 186]).

У деяких граматиках не виділяють займенник як окрему частину мови [див., наприклад: 132; 259; 194, с. 333; 36, с. 187], розподіляючи їх між чотирма частинами мови: займенникові іменники (*zaimki rzeczowne*), займенникові прикметники (*zaimki przymiotne*), займенникові прислівники (*zaimki przysłowne*), займенникові числівники (*zaimki liczebne*). У граматиці польської мови т. зв. займенникові іменники (*zaimki rzeczowne*) поділяють на три підкласи: ті, що вимагають форм 1-ої особи предикатива – *ja, ty*; форм 2-ої особи – *ty, wy*; форм третьої особи – *on, kto, co, nic, ktoś...* [194, с. 198].

У функціонуванні особових займенників у польській і українській мовах, незважаючи на їх генетичну зближеність, є суттєві відмінності, зокрема, як уже

відзначалося, особові займенники першої і другої особи у формі називного відмінка вживаються в польській мові значно рідше, ніж відповідні українські. Причиною елімінації підмета-займенника у польській мові вважають, окрім історичних чинників [255, с. 91-108], надлишок, „подвоєння однієї і тієї ж інформації, засобом передачі якої є особові закінчення дієслова і особові займенники, в результаті чого один із цих засобів стає зайвим, рудиментарним, а тому його можна пропустити, не втрачаючи при цьому інформаційного змісту сказаного” [227, с. 199; 234, с. 25].

В українській мові особові займенники є обов’язковими граматичними показниками особи при формах дієслова та його функціональних еквівалентах, позбавлених морфологічних засобів вираження цієї категорії, а саме: а) при дієсловах минулого часу (*я бачив, ти бачив, він бачив*); б) умовного способу (*я співав би, ти співав би, він співав би*); в) при іменних складених присудках (*я студентка, ти студентка, вона студентка; я була щаслива, ти була щаслива, вона була щаслива*). В інших випадках „реалізація граматичного значення особи в межах речення може модифікуватись. Це пояснюється дією закону внутрішньої компресії, в основі якого знаходиться „зв’язність” речення. Якщо зміст одного компонента полягає тільки в продовженні ознаки сусіднього компонента, то речення може компресуватися. Так, весь зміст компонента *Я* в реченні *Я йду* полягає у продовженні ознаки дієслівної форми *Йду*, що синтетично в ньому представлена, звідси й компресована форма речення <...>” [52, с. 346].

У польській мові особові займенники в ролі підмета зазвичай використовуються лише за необхідності:

– наголосити на діючій особі: *Cichowski nie miałby po co dzwonić. To mogła być tylko ona* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj);

– у реченнях із семантикою протиставлення: *Dlaczego inni mogą, a ja nie? Zakochani ... wracać z kościoła do domu z szczęściem szczęśliwów*

miłości oparci na wiecznym serca lazurze (Tomasz Koczanowski); *Jeżeli nie ona, to kto mógł to panu zdradzić?* (Tomasz Konatkowski);

– з експресивною метою: *Ja nie mam nic, ty nie masz nic, on nie ma nic – zaśmiał się głośno* (Władysław Reymont). Тобто, як вважають, наявність у реченні особових займенників 1-ої та 2-ої особи в називному відмінку „спричиняє прагматичні інновації, зміну „рангу” складових частин смислу. Висловлювання типу *Piszę list* є нейтральним і певною мірою відрізняється від повідомлення *Ja piszę list*, в якому особовий займенник може мати декілька контекстних інтерпретацій (протиставлення, роздратування та ін.” [66, с. 654]. Не заперечуючи сказаного, зауважимо, однак, що аналіз досліджуваного мовного матеріалу засвідчує: в сучасній польській мові використання особових займенників не є рідкісним явищем (див. понад тисячу прикладів до кожної особи однини і множини в електронному корпусі НКJP), а емоційне чи оцінне забарвлення, очевидно, залежать від контексту або ситуації.

Інші розряди займенників не мають граматичних засобів вираження вказівки на учасників чи не-учасників комунікації. Однак вони також є частиною поля категорії синтаксичної особи, займаючи там відповідне місце. На думку С. Йодловського, „поняття дейктичності, що пов’язане передусім із займенниками особовими і вказівними, буде неповним, якщо не включає займенників неозначених (що виражають невідомість десигната) і питальних (які відображають намагання виявити десигнат)” [205, с. 114]. Додамо, що це стосується займенників іменникового типу, до яких, крім особових і зворотного, належать відносно-питальні (*względno-pytajne*) займенники *kto, co*; неозначені (*nieokreślone*) займенники *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, byle kto, byle co*; заперечні (*przeczące*) займенники *nikt, nic, żaden*.

Займенники прикметникового типу, крім присвійних, за своєю природою неперсональні, оскільки вирізняються з-поміж інших функцією означення, тобто вказують на ознаку суб’єкта чи об’єкта, а не на сам предмет. Проте неперсональні займенники також здатні впливати на агенсивний аспект

речення. Наприклад, у реченняхна зразок: *Nieprzypadkowo wszyscy ludzie nadają pewien pogardliwy ton określeniu "łatwy"* (Tadeusz Dołęga Mostowicz); *Według mnie każdy świat jest przeszły, każdy człowiek przeszły, bo czas jest tylko przeszły* (Wiesław Myśliwski) – актуалізується семантика узагальненості; у реченні *Ale ten człowiek siedział z zamyśloną miną* (Rafał A. Ziemkiewicz) – об’єктивується вказівка на не-учасника мовлення. Субстантивовані займенники прикметникового типу здатні безпосередньо вказувати на неозначену або узагальнену особу (див. про це 3.2.3; 3.2.4).

Оскільки особові закінчення дієслів-присудків у польській мові незалежно від часу і способу (на відміну від української мови, де така здатність властива

лише дієсловам теперішнього і майбутнього часу дійсного способу та дієсловам наказового способу) є засобом вираження граматичної категорії особи, тобто виконують ту саму дейктичну функцію, що й особові займенники, вважаємо за доцільне розглядати семантику особи дієслова та особового займенника в одному комплексі, що цілком закономірно, адже існує функціональний зв'язок між обома класами цих слів. Так, досліджуючи категорію особи в дієслові і займенникові в різних мовах, більшість мовознавців (див., наприклад, праці Е.Бенвеніста – „Структура відношень особи в дієслові”, „Природа займенників” [13, с. 259-269, 285-291]) для ілюстрації своїх спостережень в обох випадках послуговуються прикладами як із особовими займенниками, так і без них, тобто лише з особовими флексійними формами дієслів. Водночас ми чітко усвідомлюємо, що категорія особи в займеннику – синтаксично незалежна категорія, а категорія особи дієслова – синтаксично залежна.

2.2.1. Маркованість першої та другої особи

Особові займенники вказують на осіб (а займенники 3-ої особи і на предмети) за їх відношенням до мовця як центру мовленнєвої ситуації; саме в цьому полягає „егоцентризм” займенників, їхня постійна співвіднесеність із

суб'єктом мовлення. Учасниками комунікативного акту завжди є особи. У системі особових займенників основна опозиція ґрунтується на протиставленні осіб за участю в діалозі: мовець (1-а особа) протиставляється адресатові (2-а особа). Цим пояснюється маркованість 1-ої і 2-ої особи, що становлять „центр функціональної категорії персональності: вони вказують тільки на людей” [126, с. 222]. Вказівка на не-осіб можлива тільки за умови їх персоніфікації, як-от у реченнях: *O, jakże wy straszne jesteście, stróże świata, obłoki* (Czesław Miłosz); *Och, tęsknoto, dlaczego tak boleśnie ranisz duszę* (Margit Sandemo); пор. в українській мові: *Добрий ранок, знайдена печале! Недарма ти в серці, недарма...* (Тетяна Коломієць); або також при апеляції до тварин („w osobie 2 do zwierząt, np. do pieska lub np. do tygrysa za kratą w zwierzyńcu” [206, с. 62]): – *Pies, słyszysz? Ty burku kopany, aport! – i rzuca gałąź daleko w krzaki* (Tadeusz Konwicki).

Значення займенників *ja, ty* полягає в узагальненій вказівці на комунікантів: вони детермінують особу мовця й адресата як відомих, індивідуалізованих осіб, протиставлених на лексичному рівні тільки абстрактно, оскільки 1-а і 2-а особа співвідноситься з моментом мовлення *hic et nunc* (тут і зараз), упродовж якого їхні ролі (як мовця і адресата) можуть чергуватися.

Семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб'єкт повідомлення – найбільш стійке й окреслене. „З першою особою ідентифікуємо себе. Першу особу любимо. Через її призму споглядаємо й оцінюємо світ” [234, с. 25]. Наприклад: *Każdemu wolno fruwać – ja muszę dreptać za pługiem* (Michał Jagiełło); *A ja Kocham ten świat Tak zwariowany i w bałaganie Wiem nie każdy dla mnie jak brat Słońca mam dużo, jeszcze zostanie* (Iwona Derkowska). За спостереженням Т. Ріттель, „як чоловічий рід є домінуючим членом в системі категорії роду, так і 1-ша особа домінує в системі категорії особи” [255, с. 153].

Е. Бенвеніст, услід за Л. Єльмслєвим, уважає, що між займенником 1-ої особи (за своєю природою „аутореферентним”) і актом мовлення, в якому цей займенник використано, існує особливе відношення взаємозумовленості:

„Мовленнєві акти використання *я* не утворюють єдиного класу референції, оскільки „об’єкта”, який визначається як *я* і з яким могли б ідентифікуватися ці акти, не існує. Кожне *я* має свою власну референцію і відповідає кожен раз єдиному конкретному індивіду <... > Форма *я* з мовної точки зору існує тільки в тому акті мовлення, в якому вона есплікується” [13, с. 286]; порівняйте образне: *Ale moje ja jest czymś więcej niż narzędziem, poznającym podmiotem, lustrem, w którym przegląda się świat. Ma swe własne, suwerenne istnienie, jest jedynym takim pośród obiektów, co wydaje znaki o swym losie* (Piotr Wierzbicki); *У кожного Я є своє ім’я, На всіх не нагромаєш грізно* (Василь Симоненко).

Використання займенника 1-ої особи однини інколи потребує маркера означеності (наприклад, в автобіографії, заяві, під час знайомства чи в ситуаціях, коли необхідно акцентувати на особі тощо). У таких випадках відбувається номінація особи за допомогою прикладки – найчастіше власної назви, наприклад: *I nagle głos jak ocalenie. – Panie Staszku, to ja, Szczupak* (Jan Grzegorzczuk); *Monarcha jest monarcha, rząd jest rząd, władza jest władza, ale ja, Wincenty Korab Czartkowski, szlachcic i obywatel, jestem władza nad władzą, jestem principium wszelkiej władzy, jestem filar społeczeńskiego ładu i porządku!..* (Leon Kruczkowski).

Реалізація особових займенників 2-ої особи пов’язана насамперед із такою специфічною сферою мовної комунікації, як апеляція, а також співвідношеннями, що визначаються загальними категоріями „нейтральність” і „ввічливість”. Особливість уживання форм 2-ої особи в польській мові добре видно на тлі відповідних українських конструкцій. Так, для української мови це звична система, яка „створюється за рахунок протиставлення нейтральної форми *ти* (2-а особа однини) і двох увічливих форм *ви* (2-а особа множини) і *Ви* (2-а особа однини)” [128, с. 64]. Звертання на „Ви” в українській мові (т. зв. пошанна форма, коли друга особа однини замінюється другою особою множини) є формою ввічливості і вживане переважно в тих випадках, коли співрозмовникові малознайома чи й зовсім незнайома особа-адресат, при звертанні молодших до старших, як вияв поваги тощо, наприклад: – *Ну, то*

кінчай, а ви ходіть, Килинко (Леся Українка); – *Нащо ти на мене кажеш на ви? Хіба я не твоя жінка? Адже чоловіки на жінок кажуть ти!* – Коли ви, Онисю, такі ... розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна... (Іван Нечуй-Левицький). Крім того, існує т.зв. „звичаєва форма множини”, донині збережена в мовленні переважно сільських жителів. У ній знаходить своє вираження особлива шана до батька, матері, баби, діда, до старшої людини взагалі, наприклад: *Дядько Лев казали, що тут мені дадуть ґрунтець і хатку* (Леся Українка); *Встали мати, встали й татко: – Де ластовенятко?* (Павло Тичина).

У польській мові при апеляції до адресата займенник *ty* використовується щодо близьких осіб, до молодших за віком, часом до тварин, „*ty* може бути родинне, приятельське, афективне або прізвиськове” [214, с. 173], наприклад: *Wyłączę telefon, jak nie powiesz, o co ci chodzi – wrzeszczę, aż mi głosu brakuje. Ty już dobrze wiesz, o co, i ja wiem, no to wszyscy się dowiedzą* (Mariusz Cieślik); *"Rozumie pan! Rozumie pan!" – krzyczał na mnie. Wtedy właśnie przeszedł ze mną na "pan", choć przez lata byliśmy na "ty"* (Janusz Miliszkiewicz); *Idziesz ty do budy!* (до собаки). Особовий займенник *Ty* і похідний від нього присвійний *Twój* можуть писатися з великої літери як вияв особливої пошани, наприклад: *Wierszyk, który urodził się podczas medytacji przy otwartych drzwiach balkonowych: ...zapalam kadzidło na **Twoją** chwałę, a **Ty** mi, Panie, kadzisz czerwcowym jaśminem i koszonym sianem...* (Sonia Raduńska); *Teraz, kiedy poznałem **Twojego** tatusia i jadę do wujka, zaczyna się dla mnie nowe życie i nie chcę, żeby z dawnego został jakiś ślad. I **Ty** sama też o nim nie myśl* (Irena Jurgielewiczowa).

Крім *ty* особистого, звичного в безпосередньому спілкуванні, вживається *ty* публічне, на яке натрапляємо в рекламі (*Nie zwlekaj, ale jeszcze dziś rozpocznij pielęgnowanie zębów pastą NIVEA*) чи в політичних гаслах (*Wstań Polaku!*). Друга особа однини в таких і подібних випадках нікого не ображає. Як пояснює Є. Бральчик, „більшість із нас призвичаїлася до такої публічної форми звертання до слухача чи глядача. Ми є конкретними *ty* в аспекті

доброчливої безпосередності та певної маніпуляції, тому не вбачаємо в цьому бажання образити, принизити нас чи висловити якусь зневагу” [177, с. 135-136].

Одиничне і конкретне *ty* протиставляється узагальненому, яке стосується слів зі значенням збірності (адресат при цьому сприймається як цілість) та зазвичай використовується в поетичному мовленні, наприклад: *Narodzie mój, Coś widział miecz Na niebie ciemnym świecący* (Juliusz Słowacki); *Ludzkości, ty Atreusza rodzie! Wśród ciągłych walk idziesz naprzód niespokojna I własną pierś ranisz w tym pochodzie, Głucha na łzy, nienawiścią zbrojna* (Adam Asnyk).

Апеляція на *ty* є загальноприйнятою при звертанні до Бога (і не лише в польській мові) у молитвах, наприклад: *Ojczy nasz, któryś jest w niebie, święć się imię Twoje* (Modlitwa); *Ty jeden, Panie, wiesz, co w sercu czuję swym. Przenikasz mnie wciąż światłem Twym* (Pieśń kościelna); а також до Папи Римського, що, очевидно, є наслідком давніх традицій: „Біблія зовсім не знає т. зв. „множини шани” (pluralis reverentiae), – тут до осіб старших і до святих, а навіть до Бога звертаються на „ти”, ніколи в множині” [117, с. 202]. Причину цього М.Марцянік убачає в тісному духовному зв’язку, схожому на той, що існує між особами близькими чи рідними, які між собою спілкуються на *ty* [238, с. 40].

Займенник *wy* в польській мові вживається переважно у випадку звернення до двох і більше людей, з якими мовця об’єднують дружні, приятельські стосунки (до кожної з цих осіб окремо мовець може звернутися на *ty*), наприклад: – *Chrześcijanin jestem jako i wy, bracia* (Zofia Kossak); *Dlaczego płaczesz? – Beczala, że znowu gdzieś zniknął. – Kto, ja czy on? – Wy obydwaj* (Max Cegielski); *A wy chcecie skargę na niego podać do pana prezesa i sprawiedliwości się domagać? Jakże to?... Widział zaś kto, by kiedy na ten przykład, gawron gawronowi ślepią wydtubał?* (Leon Kruczkowski). Множина в такому разі, як зауважує А. Кравчук, „має характер семантичний, зовнішньотекстовий – формі множини відповідає множинність десигнатів у позамовній реальності” [86. – Т.2, с. 437].

Рідше займенник *wy* може вживатися щодо однієї особи. Цікавим у цій площині є зауваження Т. Лисаковського: «Notabene, мало хто знає, що розповсюджена в польській мові форма *wy*, яка сприймається як росіянізм, є насправді найстарішим польським звертанням. Поява опозиції *ty / wy* датується XVI або XVII століттям <...>, однак друга особа множини – то значно старіша метафора влади, що відповідає першоособовому *pluralis maiestaticus*» [234, с. 65]. Порівняйте, наприклад: *Wy, ojciec, zawsze po swojemu, jakby przeciwko. Komu? Czemu?* (Michał Jagiełło); *Panie dyrektorze – zaczął wzburzonym głosem – ładnych wy tu macie kelnerów, nie ma co!* (Henryk Worcell). Така форма поширена у мовленні селян при звертанні молодших до старших, наприклад: *Ujrawszy Jurgeluszkę skinął na nią: – Macie tu, babciu, jeszcze jednego klienta* (Jerzy Andrzejewski); - *Posuńcie się, babciu. Anastazja przesuwają się na lewo, robiąc im miejsce na ławce* (Sławomir Mrożek). Сьогодні ця форма трапляється переважно в діалектах і відома під назвою „dwojenie”, або „mówienie za dwoje” [205, с. 65; 261, с. 133; 86, с. 440].

Відомі приклади „викання” до одружених (хоч і молодих за віком) і „тикання” до неодружених (хоч і старших) чоловіків. „Хіба що особа неодружена вирізняється в якийсь інший спосіб, наприклад, є збирачем податків, органістом чи корчмарем” [255, с. 301]. С. Йодловський спостеріг, що на *wy* міські жителі інколи звертаються до старших чоловіків і жінок із села [205, с. 65] і додає, що звертання на *wy* вважалося в багатьох мовах формою недостатньою, тому й з’явилися титули на зразок німецького *Herr, Frau*, російського *господин, сударь*, французького *monsieur, madame*; у польській мові – *pan, pani* або більш демократичні *obywatel, towarzysz, kolega, druh* чи більш вишукані *Wasza miłość, waszmość, waść* і т. п. [205, с. 65; див. про це докладніше: 216; 250; 241; 178; 234]. Т. Лисаковський зауважує, що апелятиви *obywatel, towarzysz*, які були привнесені в польську мову з російської за часів т. зв. комунізації, з 1989 року практично вийшли з ужитку [234, с. 99].

Загалом же в сучасній польській мові особовий займенник *wy* означає групу людей і не вживається як форма ввічливості, подібно до українського *Ви*. Тому сфера апеляції до другої особи фактично біполяризувалася до форм типу *pan / pani*, що вказують на дистанцію, і *ty*, яке свідчить про її відсутність. Коли розмова ведеться з незнайомими людьми, коли місце розмови – публічне (праця, суд, уряд тощо), зрештою тоді, коли співрозмовники ще не на *ty*, замість займенників другої особи в називному відмінку вводяться слова *pan* і *pani*, наприклад: *Niech **pan** się nie martwi, szefie* (Mariusz Czubaj); – ***Pan** mówi o pseudowojskowym drylu? To nie wie **pan**, o czym mówi* (Mariusz Czubaj); *To dlaczego **pani** sama się z nim nie skontaktuje skoro ma **pani** jego wizytówkę?* (Dariusz Banek).

На думку М. Лазінського, слово *pan* з'явилося в польській мові не пізніше ніж у XIII ст. як запозичення з чеської мови і початково вживалося при апеляції до Бога і можновладців [231, с. 23]. У сучасній польській мові слова *pan, pani* змінили своє значення. „Ще перед війною *pan* для хлопа був тільки „we dworze”, а мовленнєвим виявом поваги на селі вважалася передусім друга особа множини” [234, с. 65]. Сьогодні традиційна заміна особового займенника *wy* на слова *pan, pani* в польській мові є винятковою на тлі не тільки української, але й інших слов'янських мов [60, с. 52].

Форма *pan / pani* і т. п. є в сучасній польській мові „найпопулярнішою, довірливою, загальноживаною і нейтральною” [234, с. 98]. Мовознавці пов'язують її появу з „перерозподілом функцій займенників, а саме з розширенням семантики форм 3-ої особи (як множини, так і однини), які теж використовувались при звертанні до однієї особи, що пояснюється намаганням мовця вказати на відстань, яка віддаляє його від співрозмовника” [128, с. 61], наприклад: *A **pan**, przepraszam, że się tak zapytam, co w ogóle studiuje albo studiował? Język polski?* (Michał Olszewski); *Niech **pan** mi uwierzy: z nią będzie **panu** lepiej* (Dariusz Banek); *Przykro mi, ale dopóki nie powie mi **pani**, i to bardzo dokładnie, w jakiej sprawie **pani** przyszła, nie zadzwonię do komisarza* (Dariusz Banek).

Деякі польські лінгвісти вважають, що в такому разі слова *pan*, *pani* змінюють свою частиномовну належність і стають займенниками, т. зв. гонорифікативними займенниками [203, с. 89; 231, с. 18], або квазі-займенниками [234, с. 98-102]. У цьому значенні вони вживаються в таких контекстах, у яких в українській мові звучало б увічливе *Ви*, і поєднуються з дієсловами у формі 3-ої особи однини, порівняйте: *Wiem, w jakiej sprawie pan dzwoni* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj) // *Розумію, в якій справі Ви телефонуєте*; – *Przecież pan mnie wcale nie zna!* (Irena Jurgielewiczowa) // *Але Ви мене зовсім не знаєте*. Тобто українським формам звернення на зразок *Чи у вас є ...*; *Чи ви маєте...* відповідають польські: *Czy pan ma ...* – до одного чоловіка, з яким мовець на „ви”; *Czy pani ma ...* – до однієї жінки, з якою мовець на „ви”; *Czy panowie mają ...* – до двох і більше чоловіків, з якими мовець на „ви”; *Czy panie mają...* – до двох і більше жінок, з якими мовець на „ви”; *Czy państwo mają ...* – до чоловіків і жінок, з якими мовець на „ви” [85, с. 201-202], наприклад: *Jednym słowem, czy pan ma jakieś życzenia?* (Miroslaw M. Bujko); *Pani minister, czy pani ma zamiar wyjść z inicjatywą zmiany ustawy w kontekście krytyki dokonywanej przez część członków spółdzielni mieszkaniowych właśnie w odniesieniu do splat kredytów?* (Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej); *Nie wiem, czy państwo mają wyobrażenie, jakie pieniądze pójdą z koncernów tytoniowych na reklamę przeciwko takiemu referendum* (Biuro Administracyjne Kancelarii Senatu Rzeczypospolitej Polskiej).

Архаїчною формою у польській мові вважається поєднання слова *pan* із дієсловом у 2-ій особі однини, що має місце або в розмовному, або в художньому стилях, наприклад: *Ach, panie, co ja panu będę opowiadał? Sam pan wiesz. Gdzie pan wtedy byłeś?* (Jarosław Iwaszkiewicz); *To już teraz pan wiesz, panie pisarz...* (Jarosław Abramow-Newerly); *A pan wiesz, co mówi hrabia Lisiński?* (Bolesław Prus); *Panie, panie, na jakim pan świecie żyjesz* (Wiesław Myśliwski). Очевидно, використання дієслова у формі 2-ої особи однини зумовлено тим, що сучасний гонорифікативний займенник *pan*, на думку

деяких дослідників, є „трансформацією” первинного *ty* („przeobrażeniem pierwotnego *ty*”) [231, с. 34].

Відомо також, що опозиція слів *pan / pani* вказує на стать адресата, *pani / panna* – на цивільний стан (*Nie jestem już **panna** – powiedziała. – Mężatka jestem* (Wiesław Myśliwski)), *panna / panienka* – на вік (*To już nie była śliczna młodziutka **panienka**, to była kobieta z brązowymi cieniami pod oczyma, ze zmarszczkami i grymasem wokół ust, który mógłby wskazywać na to, że jest to osoba ciężkodoświadczonażyciem* (Maria Nurowska)) .

Слова *pan, pani, panowie, panie, państwo* вживаються в сучасній польській мові замість займенників не тільки 2-ої, а й 3-ої особи як альтернатива неввічливого називання за допомогою слів *on, ona, oni, one* третьої особи чи третіх осіб, присутніх при розмові: – *Jadźko, chodź szybko, bo **pan** przyniósł papierosy* (*pan* замість неввічливого в такій ситуації *on*); *Trzydziestolatek w czarnym swetrze wrócił z dwiema chichoczącymi blondynkami. – Jaco, **te panie** **chciałyby** z tobą porozmawiać. Mówiłem im o twoim nowym filmie* (Mariusz Czubaj) (*panie* замість *one*). При цьому, як зауважує М. Лазінський, у польських займенниках ввічливості не нейтралізуються ані категорія роду, ані категорія числа. При апеляції до багатьох адресатів необхідно вибирати серед лексем *panie / panowie* чи *państwo*, зокрема останньою послуговуються тоді, коли звертаються до чоловіків і жінок або до групи осіб невідомо якої статі [231, с. 117], тобто враховуючи притаманну польській мові особливу категорію чоловічої особи – персональності, наприклад: *Ano, proszę bardzo, **panie i panowie!** Proszę bardzo* (Jerzy Krzysztoń); *Czy **panowie** wiedzą, jaki dzień był w ostatnią środę?* (Tomasz Konatkowski); *Może **chcieliby państwo** włożyć kwiaty do wazonu?* (Marek Krajewski; Mariusz Czubaj). Проблематичним і сьогодні, наприклад, залишається вибір потрібного слова під час апеляції до хлопців-підлітків⁸.

⁸ Детальніше про використання апелятивних форм, зумовлених правилами мовного етикету, див.: К.Пісаркова [250, с. 5-17]; Я. Міодек [241, с. 177-179]; М. Марцянік [237; 238].

Детально аналізуючи загальноприйняті в сучасному польському суспільстві норми мовленнєвого етикету, М. Марцянік, крім реляцій на *ty* і на *pan, pani*, описує появу (під впливом реклами та медійних засобів комунікації) проміжних форм спілкування („*relacji pośrednich między ty a pan, pani*”), які вважає „сконтамінованими конструкціями”, оскільки вони складаються з елементів двох попередніх, і називає їх умовно „*relacją na pani Ewo*”. Такі конструкції, на думку вченої, ще не стали нормативними [238, с. 47-50]. Розмаїття апелятивних форм, на думку А. Кравчук, дозволяє з функціонально-прагматичного погляду розширити систему особових форм займенників 2-ої особи, а можливо, також і 3-ої особи [86, с. 437], ввівши до цієї системи низку іменників, що є назвами титулів [86, с. 441-448].

2.2.2. Специфіка третьої особи

Сфера третьої особи є неоднорідною. У системі особових займенників третя особа протиставляється першій та другій насамперед за ознакою участі / неучасті в комунікативному акті, що впливає на їхню функціональну спрямованість: займенники 1-ої і 2-ої особи виконують тільки вказівну функцію, а займенники 3-ої особи – вказівно-анафоричну, при цьому займенник „і його антецедент (власне-іменник) пов’язані відношенням кореферентності, тобто стосуються того самого об’єкта позамовної дійсності” [36, с. 191]. Порівняйте схоже міркування А. Гейнца: „Анафоричні займенники 3-ої особи як не-учасники ситуації протиставляються особовим займенникам 1-ої і 2-ої особи як виразникам дейктичної функції адресанта (*nadawcy*) і адресата (*odbiorcy*) – особам, що безпосередньо *hic et nunc* беруть участь в акті мовлення” [202, с. 328], наприклад: *Wyciągam rękę, padam na piersi okrętu, zdaje się, że pierś moja do pędu go nagli* (Adam Mickewicz); *Nie mógł poznać tej dziewczyny. W końcu przypomniał sobie, kim ona jest* (Marek Krajewski, Mariusz

Czubaj); пор. в українській мові: *Знаю: в тілі актора-плебея тліє спокій сліпого раба. Що для нього оця епопея?* (Євген Маланюк).

За образною характеристикою Т. Лисаковського, *ja, tu, ty*, „класифікують світ позитивно, наділяють його значущістю, „опідметовують”, *wy* – узагальнює, дистанціює, а третя особа (*oność*) опредмечує і віддаляє” [234, с.121].

Є. Курилович протиставляє займенник *on* як нейтральний особовим *ja, tu*, зважаючи на те, що „третя особа може вказувати на особу або предмет, а перша і друга особи – тільки на особу” [225, с. 3-12]. Власне-особове та предметне значення третьої особи виокремлює О. Бондарко, кваліфікуючи відповідно перше як найближчу периферію, що активно взаємодіє з семантичним ядром – першою та другою особою, а предметну третю особу як таку, що має яскраво виражений периферійний характер [146, с.6]. М. Мірченко стверджує наявність подвійної бінарної опозиції: „перша особа – не перша особа” та „третя особа – не третя особа”, яка „допомагає в розрізненні власне особових і предметно-особових значень”, підкреслюючи при цьому більшу семантичну різноманітність значень 3-ої особи [111, с. 316 – 317].

Властивість займенника 3-ої особи вказувати не тільки на особу, а й на предмет зумовила різне його потрактування. Так, В. Дорошевський вважає займенник *on* особовим: „За походженням цей займенник вказівний (рог. *onego czasu*), але сьогодні це значення втратив і став особовим” [185, с. 222]. На противагу йому С. Шобер називає займенники *on, ona, one* вказівними, а особовими вважає лише займенники 1-ої і 2-ої особи [264, с. 100]. На думку Е.Бенвеніста, поняття *особа* „властиве кореляції „я/ти” і відсутнє у „він” [13, с. 285]. Однак далі вчений називає третю особу „немаркованим членом кореляції особи” і стверджує, що „не-особа – це єдино можлива форма вираження для таких актів мовлення, які не повинні вказувати самі на себе, а представляють процес, орієнтований на будь-кого чи будь-що, крім самого акту мовлення...” [13, с. 290]. Компромісну позицію зайняв С. Йодловський, зважаючи

займенники 3-ої особи „і вказівними (з огляду на їх денотаційну дейктичність), і особовими (з огляду на їх десигнативний зв'язок із діалогом)” [205, с.60].

Незважаючи на певні розбіжності, і в польському, і в українському мовознавстві загальноприйнятою є думка про тричленну парадигму категорії особи⁹, в якій стійкою є внутрішня опозиція: перша і друга особи / третя особа. „Маємо всі підстави вважати, що триграмемне значення особи є специфічною граматичною категорією, обов'язковою для особових займенникових іменників і відображуваною у морфологічній структурі поєданого з особовими займенниковими іменниками дієслова чи його еквівалентів” [36, с. 195]. Таким чином, хоча третя особа за своєю природою і функціями суттєво відрізняється від першої та другої, однак вона не може бути вилучена зі структури категорії синтаксичної особи, оскільки, позначаючи предмет повідомлення, опосередковано є учасником комунікації.

Власне-особове і предметне значення третьої особи виражаються однаковими дієслівними формами, тобто в реченні персональний статус суб'єкта встановлюється через взаємодію семантики суб'єктної та предикативної синтаксем. Однак в однині третя особа не завжди позначає тільки предмет чи особу поза актуальним часом. У поєднанні з формами ввічливості на кшталт *pan / pani* тощо 3-я особа однини заступає 2-у особу при зверненні до особи незнайомої, старшої (але не з родини) чи тієї, яка стоїть вище за статусом [234, с. 114], наприклад: *Pani kapitan, czy pani przypadkiem nie mieszka w kodeksach?* (Irena Matuszkiewicz).

С. Йодловський аналізує нетипове для сучасної польської мови вживання третьої особи однини замість другої особи при апеляції до осіб підлеглих, бо, як коментує науковець ситуацію, мовець нібито й не хоче продемонструвати зневагу до співрозмовника, вживаючи форму другої особи *ty*, але водночас

⁹ На думку Т. Ріттель, з морфолого-синтаксичного погляду в реченні слід виокремлювати чотири особи: крім трьох звичних, ще четверту, неокреслену („4 os. *kto-ś, co-ś, ktokolwiek*” [255, с.17]).

недоречним вважає й використання слів *pan / pani*. На підтвердження сказаного дослідник наводить репліки з оповідання Т. Ружеви́ча, з якими керівник школи звертається до прислуги: – *No właśnie, proszę, niech zrobi panu magistrowi herbatkę, tylko niech zaparzy świerżę [...]. – Niech się nie gapi, tylko niech zaparzy esencję a!... Niech wstawi to rozkładane łóżko do I klasy, tam najcieplej, i niech da beliznę pościelową* [205, с. 66]. Ще більш категорично про негативну конотацію при вживанні третьої особи замість другої, особливо без займенника (на зразок *Co się gapi? Pasztetu nie widział?*), висловлюється Т.Лисаковський, на думку якого таке звертання „опредмечує” адресата, принижує, упосліджує його, „ставить його нижче за тварину” [234, с. 122]. В українській мові з подібним значенням зневаги вживається займенник третьої особи середнього роду *воно*: *Чого ти чванишся? Старці, злидні, животу з голоду присохли до спини, а воно приндиться* (Михайло Коцюбинський).

У майбутньому часі й переважно без слів *pan / pani* використовується третя особа замість другої, коли мовець хоче виключити когось зі сфери спілкування з різною стилістичною метою: підкреслити значущість адресата (*Waszmość będzie ich protektorem i przyjacielem jak dotychczas!..* (Arkady Fiedler)), висловити таким чином повагу, якщо особа є близькою (*Babcia będzie urządzać przyjęcie? To niech babcia przesądzy to przez chleb!* (Mariola Woszkowska)), або прагне показати власну вищість (*No co tak stoi? Niech usiądzi!*).

2.2.3. Категорія числа та особа

Із категорією особи пов’язане граматичне значення числа. Здавалось би, відношення, встановлені між трьома формами однини, мають бути аналогічними і для форм множини. Однак відносно семантики множинних форм займенників, що є вторинними до форм однини в плані історичного розвитку, серед учених не існує єдиної думки. Як вважають одні дослідники,

займенники 1-ої та 2-ої особи не мають форм множини, бо форми множини означають не „багато я” чи „багато ти”, а „я та інші”, „ти та інші”, тому кожний займенник слід розглядати як позначення окремої особи. На цій підставі пропонують розглядати структуру категорії особи як шестинумеральну величину, а то й виділяти цьому особу в наказовому способі [132; 163]. Деякі автори, враховуючи диференціацію семантики особових форм, виділяють десять (для недоконаного виду дев’ять) типів особи [59]. Згідно з іншою думкою, між одноною і множиною займенників існує безумовна співвідносність, оскільки форми множини позначають, як і множинні форми іменників, низку різних, але однорідних предметів [104].

Граматики неодноразово підкреслювали відмінність між множиною 1-ої і 2-ої особи, з одного боку, і 3-ої особи, з другого. Функціонування займенників у мовленні засвідчує, що 1-а і 2-а особи однини можуть цілковито співвідноситися з відповідними особами множини, коли 1-а особа множини виражає одночасну участь багатьох мовців „у випадках колективних декламацій чи послань” [104, с. 18], а 2-а особа множини – одночасну участь багатьох адресатів у випадках звернення до певного колективу, тобто позначають участь низки однорідних 1-их чи 2-их осіб: $tu = ja + ja + \dots ja$, а $wy = ty + ty + \dots ty$, однак трапляється це рідко. Найчастіше 1-а і 2-а особи множини виражають участь різних граматичних осіб. Так, С. Шобер імовірно вважає таке поєднання граматичних осіб: $tu = ja + ty, ja + wy, ja + on, ja + oni$; wy може обіймати кілька других осіб ($ty + ty + ty + \dots$) або $ty + on, ty + oni$ [264, с. 100; пор. також: 30, с. 265-266; 131, с. 239]. На думку польських мовознавців, функціональні відношення між 1-ою особою однини й 1-ою особою множини, між 2-ою особою однини і 2-ою особою множини нагадують відношення між власним іменем і т. зв. еліптичною множиною („liczba mnoga eliptyczną”) цього імені („*Romkowie* to nie Romek 1 + Romek 2, lecz Romek + inni, де „inni” означають членів найближчої родини Ромка”) [194, с. 198; 205, с. 108] на противагу відношенням, які існують між формами однини і множини займенників 3-ої особи, де $oni = on + on + on$ і т. д.

Сучасні польські дослідники [див., наприклад: 255, с. 295-296; 234, с. 41-44] виокремлюють інклюзивну й ексклюзивну форми множини. „Му інклюзивне включає мовця *ja*, слухача *ty* і, можливо, інших – *oni* ; натомість ексклюзивне включає мовця *ja* та інших – *oni* , але виключає слухача” [255, с. 299] (порівняйте в російській мові імперативну інклюзивну форму *будемте петь, напишемте*). Водночас Т. Лисаковський, досліджуючи прагматичну роль категорії особи в акті переконування, вважає за необхідне виділити не лише інклюзивну (*ja + ty*) та ексклюзивну (*ja+ on*), а ще й третю форму (*ja+ty +on*) для 1-ої особи множини *my*, т. зв. маніплятивну форму [234, с. 54].

Загалом слід відзначити, що, хоч особові займенники *ja – my*, *ty – wy* протиставляються як суплетивні форми однини і множини, категорія числа в них не має словозмінного характеру подібно до іменника, тому *my* і *wy* справедливо визнають окремими словами, а не формами слів.

Більш тісний взаємозв'язок спостерігаємо між формами 3-ої особи однини і множини. Множина може позначати і множину однорідних предметів чи осіб, і сукупність різних осіб або предметів. „Це мотивується корелятивністю формального і семантичного плану займенників *він, вона, воно // вони* в силу їх опосередкованої співвіднесеності з мовленнєвим актом” [52, с. 255]. Тільки в 3-ій особі множини займенника категорія особи має спільне з категорією множини в іменнику: „особа множини сигналізує про сукупність однорідних предметів, кожен з яких може бути окреслений за допомогою форми однини даної лексеми” [194, с. 198], наприклад: *Nie zmieniło się tylko zamiłowanie Brzyskiego do **lnianych ubrań** – były **one** markowe i nieco pogniecione, lecz nie zanadto (Marek Krajewski; Mariusz Czubaj); Były to – jak zawsze – **kartki z wyciętymi i naklejonymi literami z gazety**. Człowiek dostarczył mi taką kartkę tylko raz – w tramwaju z Giersdorf do Hirschbergu. We wszystkich innych wypadkach **były one** wetknięte w jakąś szczelinę (Marek Krajewski).*

Третя особа множини польського особового займенника має дві форми: чоловічо-особову (*oni*) і нечоловічо-особову (*one*), що є особливістю польської

мови порівняно з іншими слов'янськими, пор.: *Oni tam byli – One tam były* з нейтральним українським *Вони там були*. Займенник *oni* можна вжити, коли маються на увазі чоловіки або група людей, де є хоча б один чоловік, тобто замість слів на зразок *chłopczy, mężczyźni*, які позначають чоловіків, замість слів на кшталт *studenci, goście*, які можуть уживатися на позначення і чоловіків, і жінок. Займенник *oni* замінює також сполучення типу *mężczyźni i kobiety, ludzie i zwierzęta*, тобто такі, де хоча б один іменник є назвою особи чоловічої статі, наприклад: *Oni, państwo z samej Pragi, jeszcze się nie obudzili, ale w łazience była... mama* (Marta Tomaszewska); *Chłopi lubią słuchać czegoś, czego do końca nie rozumieją, bo wtedy ta mowa wydaje im się dostojna. Wie pan, oni mają swoje rozumy, a poza tym taki wykład ich nobilituje...* (Jan Grzegorzczak); *Wymarzyła sobie, że przyjadą do mnie całą rodziną i że ona powie im wtedy o swoim strachu i osamotnieniu, i odtąd będą mogli mówić sobie prawdę. Ale oni nie dzwonią, żeby się umówić, więc prawdopodobnie* (Sonia Raduńska).

Займенник *one* вказує на жінок (*matki, żony, studentki* – іменники жіночого роду), дітей (*dzieci, chłopięta* – іменники середнього роду), тварин (*konie, zwierzęta, muchy* – іменники всіх трьох родів) чи предмети (*podręczniki, krzesła, ściany* – іменники всіх трьох родів), наприклад: *Kiedy on jest zajęty poza domem, one są ze sobą razem, jak siostry* (Sonia Raduńska); *Podobno zwierzęta nie wiedzą, że umrą. Człowiek wie. Dlatego one zabijają tylko dla zaspokojenia głodu fizjologicznego. Człowiek - także dla zaspokojenia głodu nieśmiertelności* (Stanisław Mrozek); *U Ordonki zawsze były skrzypce. Ale przecież one są zawsze tam, gdzie serce się śmieje i płacze* (Jan Grzegorzczak). Оскільки *on, ona, ono* і *one* денотують одночасно як предмети, так і особи, а *oni* – тільки осіб, погоджуємося із зауваженням польського дослідника Т. Лисаковського, що з форм третьої особи тільки *oni* завжди і всюди особові й не можуть вказувати на предмети [234, с. 122].

Загалом у множині особа виражається „розширено й дифузно” і „є фактором не множинності, а необмеженості” [13, с. 269].

2.2.4. Вторинні значення особи

Вторинні функції особових займенників ґрунтуються на їхніх переносних значеннях. Хоча семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб'єкт повідомлення – найбільш стійке й однозначне, але під впливом контексту первинні значеннєві характеристики форми 1-ої особи зазнають змін і набувають вторинних функцій:

1. Займенник 1-ої особи однини *ja* вживають для позначення людиною власної сутності, себе в довкіллі, наприклад: *Więc jest to próba odpowiedzi na pytanie, nie tyle, co to jest **moje ja**, ile, co to jest **ja** w ogóle* (Jerzy Prokopiuk); *Jednak **moje ja** jest zachłanne, zażyczyło sobie uczynić więcej, podjęło zadanie konstytuowania bytów, mocniejszego osadzania ich w istnieniu, zaopatrywania ich w ciągłość, fundowania im czasu przeszłego* (Piotr Wierzbicki); *W milczeniu bowiem wyrastają słowa właściwe, mądre, odpowiedzialne, słowa pełne miłości i troski, słowa wyrażające i przekazujące autentyczne życie. Kiedy **moje ja** milczy, drugi dochodzi do głosu, staje się podmiotem żyjącym* (Zdzisław Józef Kijas).
2. Особовий займенник *ja* або (рідше) *ty* набувають узагальненого значення в контексті або в такій мовленнєвій ситуації (найчастіше це поетичний текст), коли відношення до однієї особи водночас уможлиблює його поширення на сукупність осіб, об'єднаних якоюсь спільною для них ознакою, наприклад: *Przystępuję do ciebie – **kto ja jestem kto ty jesteś bo chciałbym jeszcze rzeć bardzo kto jesteśmy napisać czy ja jestem robak czy ty jesteś wiśnia czy ty jesteś owo czy ja jestem wiśnia czy ja jestem lampa czy ty wiekuista czy ty jesteś wiśnia czy ja jestem wiśnia*** *Przystępuję do ciebie – skłonno mi* (Edward Stachura); *I rzekła na koniec Polska: **Ktokolwiek przyjdzie do mnie, będzie wolny i równy, gdyż ja jestem WOLNOŚĆ*** (Tomasz Piątek).

Значно різноманітнішими є можливості переносного вживання „конґруентних займенниково-дієслівних форм множини” [269, с. 90], зокрема

1-ої особи множини замість 1-ої особи однини. Причину цього Е.Бенвеніст убачає в тому, що „ми” тут не є помноженим „я”. Це розмите, розширене „я”, яке втратило чіткі контури. „Звідси, крім звичайної множини, постають ще два різновиди вживання „ми”, які протиставляються, але не суперечать один одному. З одного боку, „я” розширюється до „ми”, створюючи особу більш масивну й урочисту, але водночас менш означену: таке „ми” використовують особи королівського рангу. З іншого боку, вживання „ми” пом’якшує занадто різке „я”, замінюючи його більш загальним і розпливчастим : таким є „ми” авторське або ораторське ” [13, с. 268-269].

Коментуючи приклад до першого різновиду на зразок *My z Bożej laski król...* („osoba godnościowa, typu pluralis maiestaticus”, т.зв. „монарша” [255, с. 212-213]), С. Йодловський зауважує, що така множина, на думку дослідників придворного етикету, корінням сягає ще часів Римської імперії III ст. н.е., коли влада здійснювалася не однією особою, а кількома (у вигляді дуумвірату чи тріумвірату) [205, с. 64]. Історично це було зумовлене тим, що Римську імперію, яка мала тоді два центри (центр Східної розміщувався в Константинополі, а Західної – в Римі) очолювали два правителі. Видаючи декрети, ці можновладці вживали займенник 1-ої особи множини *ми*. Пізніше, коли встановилось одновладдя, необхідність перетворилася на звичай [135, с. 68]. Таке ж уживання множини замість однини в українській мові спостеріг Л. Булаховський, досліджуючи „настановчу урочистість давньої актової мови відносно монархів, володарів <...> як намагання в певних окремих моментах вказати на високе становище особи” [27, с. 552]. Сьогодні подібну форму можна побачити в офіційних документах Великобританії, підписаних королевою.

Використання 1-ої особи множини замість 1-ої особи однини розглядають як особу достоїнства („osobą godnościową”) чи особу журналістську або професорську („osobą dziennikarską lub profesorską”), оскільки вводяться вони зі стилістичною метою в мову преси або науки [255, с. 214]). У науковому стилі це спеціальний прийом, спрямований на те, щоб не виділяти себе з числа інших

або для того, щоб представити себе виразником міркувань багатьох, наприклад: *Dochodzimy do wniosku...* (замість: *Doszedłem do wniosku...*); *Jak już informowaliśmy...* (замість: *Jak już informowałem...*). Хоча в мові сучасної науки частіше стали використовувати в таких випадках предикативні форми на *-no*, *-to* (див. про це 3.2.3.3).

Т. Ріттель у своєму дослідженні акцентує й на інших видах переносного вживання форм множини, що трапляються в різних мовах світу [див.: 255, с. 299-301]. Т. Лисаковський обидва різновиди, в яких мовець окреслює себе (*pluralis maiestaticus* і *pluralis modestiae*), об'єднує в одну групу [234, с. 44-46] і, крім цього, виділяє ще інші групи: в яких мовець окреслює адресата – *pluralis benevolentiae*, *pluralis commodi*, *pluralis simulatus* [234, с. 46-48] або й інші особи – *pluralis coniuncturalis*, *pluralis adulatorius*, *pluralis paedagogicus*, *pluralis homileticus* і *pluralis politicus* [234, с. 49-59]. Назви термінів указують на прагматичні функції переносного вживання форми 1-ої особи множини.

Форма 1-ої особи множини використовується замість 2-ої особи однини чи множини або 3-ої особи однини з метою створення конотацій доброзичливого, співчутливого, можливо, дещо фамільярного ставлення до співрозмовника. Мовець ніби ототожнює себе з адресатом, наприклад, при звертанні лікаря до хворого: – *Dzień dobry – powitał pacjenta. – Jak się czujemy?* (Robert A. Heinlein); апелюючи до знайомого: – *Dobra, nie bądź taki burzyciel ruin, co kupujemy?* (Мах Cegielski); чи в розмові дорослого з дитиною: – *Teraz Magdusię ubierzemy w piżamkę. Jesteśmy taki malutki* (Monika Pawluczuk). У кожному з наведених і подібних прикладів адресант і адресат сприймаються як щось неподільне, єдине, ціле (*pluralis benevolentiae*).

Схоже значення має форма 1-ої особи множини у прикладах, що ілюструють підгрупу *pluralis commodi*. Тут дистанція між мовцем і адресатом явна. Таке *ty* може вживати вчитель, апелюючи до учня (*Na jutro zrobimy dwa zadanka*), командир до підлеглих (*Potem przemaszerujemy przez ulice: Kościuszki, Stawową, Dworcową, Gwarną i Małachowskiego* (Anna Waszkiewicz))

чи представник влади до будь-кого з громадян (*Dlaczego więc nie pracujemy?* (Tadeusz Konwicki)).

Інше, т.зв. маніпулятивне, значення має *ty* в реченні на кшталт *Może zamkniemy okno?* Так, приміром, можна сказати в товаристві когось, хто сидить неподалік од вікна, очікуючи, що той зрозуміє натяк і виконає очікувану дію.

В усіх наведених випадках *ty* є інклюзивним, тобто включає адресата. *My*, що включає всі три особи, тобто є частиною ширшої парадигми, використовується в політичній чи релігійній сферах, де почуття спільноти є вкрай необхідне для переконання слухачів. Значення займенника *ty* (рідше – *wy*) в такому разі є абстрактним, узагальненим, як-от у реченнях: *Nie pożałuję krwi czerwonej z żył, My zbudujemy Polskę wolnych ludzi, A jeśli zginie, duch nasz będzie żył* (Gazeta Wyborcza, 1999-02-13); – *Koszyk mamy więc wirtualny, a my zrobimy realny - zapewnia minister, ale nie zdradza terminu zakończenia tej operacji* (Polityka, nr 2631, 2007); *Świat i człowiek pochodzi od Boga, który jest Miłością, od Boga, który jest samym Sensem, a my dusimy się od braku miłości, a my pogrążeni jesteśmy w bezsensie i ciemności* (Świętokryskie kazania radiowe, t. 7, Kraków, 1995, s.42).

На відміну від форм 1-ої особи, значення форм 2-ої особи більш абстрактні. Втрачаючи пряме відношення до конкретного адресата, вони отримують узагальнене значення. Найтипівішими є випадки, коли виконувачем дії може бути кожен, усі люди. Зазвичай це має місце у прислів'ях, наприклад: *Z wilka nie uczynisz barana; Chcesz przyjaciela stracić, pożycz mi pieniądze; Córkę chesz, strzeż, potem zapłać komu, żeby ją wziął z domu* (przysłowia). Форма 2-ої особи однини вживається тут не в своєму прямому значенні, бо названі дія або стан видаються характерними для всіх або багатьох осіб (про це детально див. розділ 3.2.4).

Отже, на поняттєвому рівні поділ на особи є своєрідним ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі однини, мінімальний – третій. Особові займенники в польській мові становлять окрему

лексико-граматичну категорію й мають свої особливості: займенники 1-ої і 2-ої особи вживаються в мовленні порівняно рідко; займенники 3-ої особи множини мають категорію персональності; заміна особових займенників 2-ої особи на слова *pan, pani* є особливістю польської мови у порівнянні з іншими слов'янськими.

У множині особа швидше є чинником не множинності, а необмеженості. Потрібно розрізняти первинні і вторинні функції конгруентних займенниково-дієслівних форм. Вторинні функції стосуються їхніх непрямих (переносних) значень.

2.3. Іменникова категорія особи

Тривалий час граматисти не відзначали участі іменника в репрезентації граматичних значень особи, звертаючи увагу в основному на категорії роду, числа й відмінка, що є виразними граматичними ознаками цієї частини мови. Однак активні пошуки в царині функціональної морфології спричинили перегляд традиційних уявлень про реалізацію граматичних категорій, зокрема й категорії особи¹⁰.

Категорія особи в іменнику неоднозначна: в семантико-функціональному сенсі вона виконує не тільки сигніфікативну (позначення особи в класі власних і загальних назв людей), але й синтагматичну функцію (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками та субстантивованими частинами мови; впливає в тексті на рід, число і відмінок залежних прикметників, дієприкметників тощо).

2.3.1. Сигніфікативна функція особи

¹⁰ Еволюцію поглядів українських мовознавців щодо граматичних значень особи в іменнику можна відстежити, починаючи з праць Є. Тимченка, О. Синявського, Л. Булаховського, В. Русанівського, І. Кучеренка і завершуючи дослідженнями сучасних учених – М. Плющ, І. Вихованця, А. Загнітка, М. Мірченка та ін. [див. про це: 161, с. 39 – 42].

У традиційному мовознавстві „особа” в іменникові мислиться передусім не як граматичне, а як логіко-семантичне поняття, вичленовуючись із категорійного значення предметності, властивого іменникам, що є назвами людей. На думку вчених, бінарне протиставлення особа / неособа „є узагальненням абстрактно-поняттєвого змісту категорії персональності / імперсональності, що полягає у виокремленні людини з-поміж інших істот” [126, с. 98]. Таким чином, межа, що проходила між особою і неособою, була межею між людиною (особистістю, індивідом), з одного боку, та іншими істотами, явищами і предметами дійсності, з другого. „У структурі змісту іменника значення особи найяскравіше виявляється в семантичній функції суб’єкта дії, носія стану та інших предметних функціях, які в єдності з референційною функцією структурують семантику речення як предикативної одиниці” [126, с. 98].

Генетично значення особи в іменнику пов’язане з категорією істоти / неістоти. О. Шахматов зазначав, що „за своїм походженням вона (категорія особи і неособи. – О. К.) давніша від категорії істоти і неістоти; підтвердженням цього є те, що у словах на *-а* чоловічого роду знаходимо тільки імена осіб, а не тварин <...>; порівняйте з цим і те, що в особових і питальних займенниках категорія особи мала споконвічне вираження („исконное выражение”)” [152, с. 146].

Услід за О. Шахматовим категорію особи іменника як таку, що виділяється серед назв істот, аналізує В. Виноградов: „Категорія особи тісно пов’язана з категорією живих предметів („одушевленности”), яка широко розвинулася, поглинувши, точніше, увібравши в себе категорію особи” [30, с. 75].

Назви істот органічно пов’язані з граматичним родом і впливають на розподіл іменників за родами. Граматична категорія роду іменників, що є назвами осіб, первинно семантична, номінативна, тобто фактично збігається з

поняттєвою категорією статі¹¹, наприклад: *rycerz, chłopiec, pilot* – іменники чоловічого роду, *kobieta, pani, malarka* – іменники жіночого роду. У середньому роді розрізнення за статтю нейтралізується, а смисловий акцент переноситься на молодий вік істот, наприклад: *dziecię, dziewczę, cielę, kurczę, szczenię*.

У той же час „розрізнення за граматичними ознаками в іменниках чоловічого роду значно чіткіше, ніж в іменниках жіночого і середнього роду <...>, бо в основі своїй воно спирається на давнє протиставлення осіб чоловічої статі всім іншим істотам і предметам” [126, с. 98]. О. Шахматов із цього приводу свого часу зауважував: „Категорія живого („одушевленности”) загалом розвинулася в назвах осіб чоловічої статі. Наявність такої категорії уже в праслов’янській мові підтверджується тим, що вона виявляється морфологічно у кількох слов’янських мовах, особливо у польській мові” [152, с. 446], де імена осіб чоловічої статі у множині мають типові закінчення *-i, -owie* (*studenci, chłopci, panowie, królowie*), а назви тварин і предметів чоловічого роду – закінчення *-y (-i)* в іменниках з твердою основою (*koty, dwory, wilki*) та закінчення *-e* (*konie, pnie*) в іменниках з основою на м’який або стверділий приголосний.

Протиставлення осіб чоловічої статі іншим істотам і предметам у польській мові об’єктивувалося в особливу категорію особи чоловічої статі – персональності, чоловічо-особову форму. Польська мова, таким чином, розрізняє, крім чоловічого, жіночого і середнього родів, два особливі роди для множини: чоловічо-особовий (*męskoosobowy*) – стосовно назв осіб чоловічої статі і нечоловічо-особовий (*niemęskoosobowy*) – стосовно назв осіб жіночої статі і назв тварин, предметів чи понять без огляду на їх граматичний рід. Таке розрізнення чоловічо-особових і нечоловічо-особових форм є характерною

¹¹ У сучасній лінгвістиці по-різному розв’язується питання співвідношення понять „стать” і „граматична категорія роду”. Наприклад, А. Вежбицька [274, с. 156], М. Куцала [224, с. 137], І. Матвіяс [105, с. 25-26], І. Мучник [115, с. 177-185, с. 205-212] включають значення віднесеності до статі у зміст граматичної категорії роду; О. Бондарко [18, с. 190-196] розглядає відношення до статі у лексико-граматичному плані.

ознакою польської мови, яку польські дослідники розглядають як вияв своєрідного андроцентризму [268, с. 76].

На думку граматистів [195, с. 271-274; 246, с. 198-200], поділ іменників польської мови за родами відбувався у два етапи. На першому етапі виокремлювалися лексеми чоловічого, жіночого і середнього роду відповідно до трьох типів відмінювання – *deklinacja męska*, *deklinacja żeńska*, *deklinacja nijaka*. Другий етап класифікації іменників за родами стосувався тільки іменників чоловічого роду. Граматичними показниками такого поділу є збіг відмінкових закінчень у формах родового і знахідного відмінків (для іменників, що позначають осіб чоловічої статі) та у формах називного і знахідного відмінків (для інших іменників чоловічого роду). Відповідно іменники чоловічого роду поділяють на три класи:

1) чоловічо-особові (*męskoosobowy*) – іменники, що позначають осіб чоловічої статі: *oficer*, *nauczyciel*, *syn*, *żołnierz*;

2) чоловічо-тваринні (*męskożywotny*) – назви істот, тварин-самців: *baran*, *pies*, *kot*, *osioł*;

3) чоловічо-предметні (*męskonieżywotny*) – назви предметів, явищ, рослин, абстрактних понять тощо: *dom*, *ganek*, *deszcz*, *dąb*, *pośpiech*, *postęp*.

Тому деякі мовознавці вважають, що в польській мові є не три, а п'ять видів граматичного роду¹² [див.: 235; 246, с. 198-200]: крім названих трьох, ще

4) *żeński* – іменники - назви осіб, істот і предметів: *dama*, *pani*, *gęś*, *mysz*, *ręka*;

5) *nijaki* – іменники - назви осіб, істот і предметів: *dziecię*, *okno*, *pole*, *zboże*.

¹² З. Салоні виокремлює аж дев'ять видів роду: один для традиційного жіночого роду, два – для середнього, три для чоловічого і три для іменників *pluralia tantum* [256, с. 41-76].

Іменники жіночого і середнього роду належать до нечоловічо-особових, що відповідно теж впливає на форми залежних від них слів, наприклад: *Obaj* (obydwaj) *panowie byli zadowoleni z siebie w całej pełni* (Leon Kruczkowski) – іменник чоловічого роду (męskoosobowy); *Obydwa* (oba) *psy zawsze były uwiązane na długim łańcuchu, ale na tyle krótkim, by się wzajemnie nie gryźć* (Marek Chrzanowski) – іменник чоловічого роду (niemęskoosobowy); *Wtórowały jej obie* (obydwie) *panie Italskie, bo była to ich pierwsza wigilia bez męża i ojca* (Irena Matuszkiewicz) – іменник жіночого роду; *Kawalerka na drugim piętrze, oba* (obydwa) *okna wychodziły na Wisłostradę* (Zygmunt Miłoszewski) – іменник середнього роду. Порівняйте в українській мові: *обидва чоловіки, лікарі, столи, плуги, слова, речення; обидві дівчини, руки, книжки*. Загалом якщо на відмінкові форми в українській мові більше впливає категорія істоти-неістоти (виявляє себе у збігу форм родового і знахідного відмінка для позначення істот і в збігу знахідного з називним для позначення неістот), то в польській визначальною є категорія особи.

Розрізнення чоловічо-особових і нечоловічо-особових форм іменників у множині впливає на форми залежних від них прикметників. Так, якщо у східнослов'янських мовах в усіх відмінках множини прикметники всіх трьох родів мають спільні форми, то в польській мові форми множини в називному і знахідному відмінках залежать від категорії персональності, порівняйте: *starsi koledzy – starsze koleżanki*. У знахідному відмінку множини польські особово-чоловічі форми збігаються із родовим, нечоловічо-особові форми – з називним відмінком [65, с. 22]. Таку ж залежність від категорії персональності іменників виявляють дієприкметники, займенники прикметникового типу, деякі числівники та дієслова-присудки. Порівняйте, наприклад:

1. Іменники чоловічо-особові (*męskoosobowe*), наприклад: *Zło przestało być jednoznacznie złe, bo ci chłopcy, będący przecież uosobieniem zła, pokazali Joannie inne oblicze* (Jarosław Józef Szczepański); *Trafiali się bardzo przystojni mężczyźni, wysocy i zgrabni, tacy, jakich lubiła* (Jerzy Krzysztoń); *Co rok było gorzej, zdolni uczniowie uciekali do Krakowa, tu przyjmowano wyrzutki z innych*

szkół (Agnieszka Wróblewska); *Obaj panowie byli zadowoleni z siebie w całej pełni* (Leon Kruczkowski).

2. Іменники – назви тварин (*męskożywotne*), наприклад: *Do szczególnego rozwoju doszła grupa ogromnych biegusów zwanych moa; jeszcze w czasach europejskiego średniowiecza te ogromne ptaki były charakterystycznym elementem wyspy* (Marcin Ryszkiewicz); *Zglupiałe psy nastawiały uszy, odpowiadały cichym warczeniem, koty dawały dyla w krzaki, a gołębie, spuściwszy w pośpiechu sraczkowe bomby, wracały do swoich baz w prześwitach dachów* (Mariusz Sieniewicz); *Skąd wzięły się te dwa zdziczałe psy w spokojnej wiosce, dlaczego spośród kilku osób śpiących przed chatą wybrały do okazywania czułości właśnie mnie?* (Manuela Gretkowska); *Ale te dwa konie mu wystarczyły* (Tomasz Konatkowski).

3. Іменники – назви предметів (*męskonieżywotne*), наприклад: *Śniadanie dawno się skończyło, stoly były puste i uprzątnięte, nie zauważyłem nawet, kto tu robił porządek, ale pewnie szeregowcy w niebieskich albo zielonych pasiakach* (Jerzy Krzysztoń); *Te domy musiały być chronione* (Izabela Filipiak); *Drzewka i wysokie krzewy częściowo osłaniały go od ulicy, a kolejny rząd oddzielał jego tylną część, tworząc z jednej strony coś w rodzaju bramy* (Tomasz Konatkowski).

У системі польської мови від кожного іменника, що є назвою особи чоловічої статі, можна утворити нечоловічо-особову форму для „надання реченню конотативної семантики іронії або презирства” [66, с. 71]. П. Пиця називає це явищем зневаження („zjawiskiem deprecjatywności”), суть якого полягає в тому, що іменники *męskoosobowe* в називному відмінку множини, дістаючи закінчення іменників *niemęskoosobowych*, набувають негативного забарвлення [254, с. 10]. Отже, попри назви з нейтральною конотацією типу *chłopi, profesorowie, urzędnicy, doktorzy, policjanci* функціонують назви іронічно-зневажливі на зразок *chłopy, profesory, urzędniki, doktory, policjanty*. При цьому відбуваються відповідні зміни у формах прикметників: *Generalowie znakomici* (нейтральне) і *Generały znakomite* (негативне); прикметникових

займенників і дієслів, наприклад: – *Panie, moja żona od doktora do doktora, od sanatorium do sanatorium i się to skończyć nie może, a wie pan, jakie ryby te doktory najbardziej lubią? Tłuste, a najbardziej grube sumy...* (Sławomir Shuty); *Pieniądze te politycy starali się ponownie puścić w obieg gospodarczy wydatkując na różne cele* (Longin Pastusiak). Більшість мовознавців вважають це явище суб'єктивно-стилістичним [170; 204], хоча дехто надає йому статусу граматичної категорії [див., наприклад: 224], із чим важко погодитися, адже поняття граматичної категорії базується на співвідношенні двох і більше граматичних значень.

Таким чином, поняття *pid* у полоністиці трактується як явище багатоаспектне, що включає і традиційне розрізнення іменників за граматичними родами (що протиставляється родам, мотивованим семантично, т. зв. натуральним), і класифікацію іменників за семантичною опозицією істота / неістота та особа / неособа, причому остання опозиція притаманна лише іменникам чоловічого роду [164, с. 210]).

Напрацювання в галузі функціональної морфології, яка передбачає аналіз від значення (функції) до форми, зумовили перегляд загальноприйнятих уявлень про граматичну категорію особи в іменникові. „Факти мови переконують нас у тому, що категорія особи у її звичайному особово-граматичному значенні притаманна не лише дієсловам, але й іменникам” [93, с.168]. Тому „відмінкова словоформа в позиції суб'єкта може розглядатися як засіб вираження категорії синтаксичної особи, що є однією з ознак предикативності речення” [125, с. 81].

2.3.2. Синтагматична функція особи

Усвідомлення семантичної основи, системної організації, взаємодії і функційного спрямування морфологічних категорій імені та дієслова сприяло уточненню граматичних характеристик іменника й розширенню меж

граматичної категорії особи. Так, З. Салоні і М. Свідзінський, розглядаючи категорію особи в іменникові як категорію селективну, стверджують, що „форми називного відмінка („mianownikowe formy”) іменника (в тому числі й форми т. зв. займенників третьоособових) вимагають від дієслова форми третьої особи” [259, с. 183], наприклад: *Chłopiec czytał. Ono czytało. Dziewczyna czytała. Chłopczy czytali. One czytały*. При цьому категорія особи виявляється в іменникові „у дещо згорнутому вигляді”, „характеризує стосунок суб’єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця” і передається „двома графемами: графемою другої особи і графемою третьої особи” [36, с. 98-99].

2.3.2.1. Графема третьої особи

У структурі речення граматичне значення особи іменника реалізується передусім у позиції суб’єкта через предикативний зв’язок із словоформою дієслова чи іншого слова, що займає позицію предиката. Суб’єктне значення розглядається як основне функціональне значення називного відмінка. В актах комунікації категорія особи іменника виявляє свій статус як функціонально-семантична категорія, значення якої об’єктивуються у структурних моделях двоскладних та односкладних речень.

Типовими моделями вираження семантики третьої особи, що не бере участі у мовленні, в польській мові є двоскладні речення, в яких домінують позицію суб’єкта-підмета займає іменник (чи особовий займенник 3-ої особи) у називному відмінку, а позицію присудка – особове дієслово, закінчення якого є маркером 3-ої особи. Зміст іменника-підмета сприймається у процесі мовлення як значення, через яке виразно просвічує денотат [6, с. 11]. Репрезентуючи об’єкт повідомлення, графема не-учасника мовлення може мати семантику як істоти, так і неістоти, зокрема, може означати:

– назву особи (як загальну, так і власну): *Ojciec używał słów niby znanych, ale różniących się nieco od noszonych tu i tak przylegających do ciała* (Michał Jagiełło); *Król ma dużo wojska, szybkie konie i wielkie wozy bojowe, i miecze... i łuki wysokie na chłopa* (Ewa Białołęcka); *Wiele gorzkich słów*

poświęcił *Adam Mickiewicz* Petersburgowi jako stolicy groźnego imperium (Janusz Tazbir); пор. в українській: *Ще Ярославна* плакатиме в ніч на тім валу, у тім Путивлі-граді (А.Малишко); Сорочку *мати* вишила мені червоними і чорними нитками (Дмитро Павличко);

– персоніфіковану назву: *Zawstydziło się licem rubinowym zorze* (Adam Mickiewicz); *Nic mi nie byłem winien. Tak mówił mi mój strach* (Andrzej Stasiuk); *Zżerała ją tęsknota za światłem, ciepłem i bliskością* (Iwona Surmik); пор. в українській: *Полями журними, як сні, блукає, лине Біла панна – моя печаль* *неподоланна в безмежжі зим і чужини* (Спиридон Черкасенко); *Вітер* *загулявся й заблудив у полі та й нита дороги у сестри-тополі* (Борис Олійник);

– назву тварини: *Słyszą, kędy się motyl kołysa na trawie, kędy wąż śliską pierśią dotyka się ziola* (Adam Mickiewicz); *Szczerą twarz ma, proszę państwa, tylko zwierzę. Tylko koń, tylko krowa i pies, mają na pysku to, co w głowie* (Edward Redliński); пор. в українській: *Що має почувати горобець у горобину ніч?* (Ліна Костенко);

– назву конкретного предмета: *Tępa siekiera dębu nie powali* (przysłowie); – *Czego mnie nauczyła ostatnia przeczytana książka?* (Zdzisław Smekta); *Kwitnące krzewy wyglądały jak białe bukiety* (Kazimierz Orłoś); пор. в українській: *Дикий щавель... розрісся й услав грядки здоровецьким зеленим листям* (Іван Нечуй-Левицький);

– назву абстрактного поняття: *W jednej chwili tęsknota obdarowała Hildegard wspomnieniem ciepła, jakie rozlewało się niegdyś w cieple, pod ufnym dotknięciem małej, pulchnej rączki jej dziecka* (Ewa Kujawska); *Jakożby wówczas żaden smutek nie zdołał zamieszać spokoju duszy ani go zburzyć nad wszystko dotkliwszą niecierpliwością!..* (Leon Kruczkowski); пор. в українській: *Вічна мудрість* *простої людини в паляниці звичайній живе* (Василь Симоненко).

Конденсатом суб'єктно-предикатної структури виступає односкладне номінативне речення, де дієслово відсутнє, але мислиться синтаксична 3-я

особа, що вказує на те, що суб'єктом є не-учасник мовлення, наприклад: *Bezsenność. Noc. I gwar ulicy* (Władisław Broniewski); *Mrok, niepewność, wiatr* (Hubert Klimko Dobrzaniecki); пор. в українській мові: *Звичайна ніч. Безсоння. Самота. Безодня неба. Місячна дорога. Ковток повітря. Зціплені вуста. Протяжний зойк «швидкої допомоги»* (Неоніла Стефурак).

2.3.2.2. Вокативна синтаксема і другоособовість

Якщо спеціалізація називного відмінка у вираженні формально-синтаксичної функції підмета і семантико-синтаксичної функції суб'єкта не викликає сумніву, то статус кличного відмінка і його синтаксичні функції до цього часу чітко не визначені. Багатьох лінгвістів явно чи приховано не полишає думка про вокатив як певною мірою „ущербний” „неповноцінний” відмінок. Це передусім зумовлено частковим збігом форм кличного відмінка з формами називного відмінка в іменниках середнього роду та у множині¹³ (як це маємо і в польській, і в українській мовах), тобто морфологічне нерозрізнення форм кличного і називного відмінків, що дало підставу чеському дослідникові М. Затовканюку кваліфікувати його як відмінок дефектний із категорійно-морфологічного погляду [54, с. 150]. З. Тополінська взагалі заперечує відмінковий характер вокатива, розглядаючи цю форму як автономну граматикалізовану семантичну категорію, виражену просодичними, синтаксичними або морфологічними засобами. Водночас дослідниця зазначає, що категорія відмінка у вокативі граматикалізує інформацію про синтаксичну функцію іменникової фрази в межах іншої (домінуючої) фрази [270, с. 270].

¹³ Як відзначав Л.Булаховський, успадковані з найдавнішої слов'янської і навіть індоєвропейської старовини кличні форми, “крім персоніфікацій поетичного характеру, – і це теж давня риса, – властиві тільки іменникам чоловічого і жіночого роду <...> Споконвічно не утворювалися кличні форми в множині. Факт відсутності кличних форм у слів середнього роду, звичайно, цілком натуральний, бо останні охоплюють назви предметів, що не означають істот. Невеличка група, до складу якої входять ст.-сл. дѣта, тела і т.ін., не виявила достатньої впливовості, щоб змінити в цьому відношенні загальний стан категорії” [27, с. 281].

Використання терміна „клична форма” применшує роль кличного відмінка у структурі мови, адже йому, як і іншим відмінкам, притаманні загальнокатегорійна сема ‘предметність’ у її проявах істота/неістота, а також семи, спрямовані на виконання синтагматичних функцій – ‘особа / неособа’ і дрібніших: ‘діяч’, ‘об’єкт адресування мовлення’, ‘об’єкт дії’ і т.д. [125, с. 83]. Це свідчить про те, що кличний відмінок є рівноцінним елементом відмінкової парадигми.

У польській лінгвістиці проблемами, пов’язаними з кличним відмінком, займалися автори існуючих граматики, а саме: П. Бонк [174], З. Кемпф [211], Я.Лось [232], С. Шобер [264]; автори підручників з синтаксису – Я.Йодловський [206], З. Клеменевич [217], А. Красновольський [206]; а також автори статей та монографій – А. Гейнц [201], І.Дулевічова [187], М. Зарембіна [282], З. Кемпф [210], К. Пісаркова [250], А. Сечковський [260], Я. Токарський [265], З. Тополінська [270] та ін. Огляд та узагальнення їхніх праць здійснила свого часу А. Домбровська [181].

Можна виділити кілька основних, часто протилежних, точок зору полоністів на статус кличного відмінка, а саме:

- це не відмінок („кличний відмінок треба вилучити зі складу відмінків, бо не виражає він акції дієслова в просторі, а передає тільки емоційне відношення” [див.: 210, с. 324; 270, с. 270];
- це сьомий відмінок, такий же, як інші відмінки, з тією лише різницею, що він не відповідає на жодне питання [201; 250], хоча ще в 1938 році Я.Токарський іронічно зауважував: „Чому вокатив вилучають з відмінків? Бо не відповідає на жодне питання. Але при добрій волі можна ж якось про той вокатив допитатися. На екзаменах з тим собі дають раду” [265, с. 145];
- це спеціальний відмінок суб’єктивного плану (емоційно-волюнтарний), що протиставляється іншим відмінкам, які мають об’єктивний характер [201, с. 31-32; 181, с. 3];

– це „дивний” називний відмінок з елементом афективності, якої немає у „звичайному” називному відмінку [233, с. 296];

– це „категорія в певному сенсі словотвірна, тому що може, як і кожна категорія флексійна, регулярно утворюватися від кожного імені” [197, с. 607];

– це *apel*, тобто категорія граматична (аналогічна особі, стану чи відмінкові) [226; 269, с. 92; 182], що впливає на зміну форми дієслова-присудка (дієслово приймає форму наказового способу);

– це лексичний виразник наказового способу, що знаходиться в опозиції до називного відмінка як лексичного виразника дійсного способу [266, с. 111-112] і є самостійним висловленням (реченням у реченні) [269, с. 92]. Обидві форми в такому випадку вилучаються зі сфери відмінків і належать до сфери модальності;

– це форма, що знаходиться на межі різних морфологічних категорій: відмінка і вигука [265, с. 106]; особи і відмінка [234, с. 75]; відмінка, особи і способу [201, с. 32; 181, с. 3];

– це вказівник особи. Такий підхід означає, що в іменнику вирізняють дві особи: називний відмінок відповідає третій особі, а кличний – другій.

Загалом більшість польських учених погоджуються з тим, що вокатив – це відмінок, семантично складний, адресативний, другоособовий. Дискусійними все ж залишаються питання: чи є вокатив членом речення; чи пов’язаний він у реченні з іншими компонентами і реченням в цілому; які функції виконує в семантико-комунікативному та прагматичному вимірах; як у кличному відмінкові представлена категорія особи.

Розмаїття синтаксичних інтерпретацій функціонально поєднаних форм кличного відмінка та дієслова, очевидно, пояснюється тим, що вокатив є синкретичним утворенням із погляду семантико-синтаксичного устрою. Досліджуючи кличний відмінок на матеріалі різних мов, О. Єсперсен пише: „Кличний відмінок там, де він існує, вказує на те, що іменник ужитий як друга

особа і що він стоїть поза реченням або сам по собі утворює речення. Він має точки дотику з наказовим способом; про нього можна також сказати, що він виражає спонукання” [49, с. 211].

У граматиках східнослов'янських мов услід за російськими вченими – Ф.Буслаєвим, О. Шахматовим, О. Пешковським – усталилася традиція не вважати вокатив членом речення. Найкатегоричніше таке бачення сформулював О. Пешковський, вважаючи звертання елементом „внутрішньо чужим реченню, яке дало йому притулок, немовби кулі, що потрапила в організм” [121, с. 404]. Проте мали місце спроби й іншого пояснення. Ще О. Потебня відзначав, що „в наших мовах єдині відмінки, здатні виражати підмет, це називний і кличний”, при цьому „кличний... є 2 особа і, як така, узгоджується з 2 особою дієслова” [129. – Т. 1-2, с. 100 – 101]. В українському мовознавстві ідеї О. Потебні розвивали І. Кучеренко [93; 94], І. Вихованець [36], М. Плющ [126], М. Скаб [134]. Вчені практично одностайно погоджуються з тим, що суб'єкти, названі іменником у називному відмінку, мають значення третьої особи, а суб'єкти, названі іменником у кличному відмінку – значення другої особи [93, с. 169].

Схожі міркування висловлюють і польські вчені. Зокрема, З. Тополінська [269; 270], К. Пісаркова [250] П. Бонк [174], Я.Токарський [265], А.Домбровська [181] підкреслюють, що кличний відмінок виконує функцію підмета, вказуючи на другу особу і узгоджуючись із дієсловом другої особи наказового способу.

Я. Токарський, порівнюючи речення *Nie przynoś mi, chłopcze, książki* – *Nie przyniósł mi chłopiec książki*, зауважує, що з погляду синтаксичного зв'язку кличний відмінок *chłopcze* (у першому реченні) не відрізняється від називного *chłopiec* (у другому реченні). „Вокатив є частиною речення, і то важливою, і всіляке віднесення його до слів, які стоять поза реченням, є безпідставним, бо спирається на підкресленні його найдрібніших функцій та оминанні найважливіших” [265, с. 148]. Таку саму думку висловлює Т. Лисаковський:

„Підмет-іменник у називному відмінку поєднується з третьою особою дієслова, а в кличному відмінку – з другою особою” [234, с.75]. К. Пісаркова навіть запроваджує термін „podmiot wołaczowy” („підмет у кличному відмінку”), який позначає адресата повідомлюваного й поєднується з дієсловом у 2-ій особі [251, с. 32]. П. Бонк називає кличний відмінок логічним підметом у реченнях, у яких дієслово-присудок має форму 2-ої особи однини чи множини. Найчастіше це спонукальні та питальні реченні в діалогах [174, с. 115]. А. Сечковський вважає, що функція кличного відмінка, як і називного, є егзогенічна, тобто скерована назовні, оскільки адресативність вокатива передає інтенції мовця [260, с. 240].

Таким чином, більшість мовознавців розглядає іменник-підмет у формі називного відмінка як суб’єкт, який не бере участі в розмові, як 3-ю особу („przyrządek podmiotu – to, o kim lub o czym się w zdaniu mówi” [260, с. 241]), наприклад: *Kolumb wypłynął na poszukiwanie Nowej Ziemi* (Manuela Gretkowska); *Nad widnokregiem zawisła purpurowa zorza, powoli, przy zachodzącym słońcu obejmuje miasto litościwym pierścieniem* (Krystyna Kofta); а іменник-підмет у формі кличного відмінка вважають виразником адресата, який є учасником розмови, репрезентантом 2-ої особи („oznaczającą to (osobę, inną istotę, rzecz, pojęcie), do czego lub do kogo adresujemy, zwracamy swoją wypowiedź” [260, с. 241]), наприклад: *Dalej, Kolumbie! Odkrywaj Europę!* (K.Wierzyński); *Bogowie nocy i dnia, zorze ranne i wieczorne...Wysłuchajcie prośby mojej!* (Zofia Kossak). Відтак форма дієслова змінюється залежно від того, ким є суб’єкт названої дії – співрозмовником чи не-учасником мовної ситуації.

Із таким потрактуванням погоджуються, однак, не всі. Наприклад, З.Голомб, А. Гейнц, К. Полянський розглядають кличний відмінок як семантичний, як імпресивно-експресивну форму, що не є частиною речення [197, с. 607]. Для З. Салоні і М. Сведзінського підметом є тільки іменник у називному відмінку, а кличний відмінок, на їхню думку, не передає зв’язків із формою дієслова. Як аргумент вони наводять речення на зразок (а) *Bezczelna świnio, po coś tu przyszedł?* (b) *Bezczelna świnio, po coście tu przyszli?*, в яких

граматичні рід і число не узгоджуються з „семантичним” родом (статтю) і числом. „Тому не будемо вважати форм кличного відмінка акомодованими до форм дієслова в другій особі” [259, с. 156].

Підтримуємо думку М. Скаба, який вважає, що „є достатні підстави говорити про наявність у спонукальних реченнях іменного члена, що відповідає усім вимогам до традиційного підмета і має всі його основні необхідні характеристики: є пов’язаним з імперативом (присудком) двобічним зв’язком; має семантику діяча, виконавця дії, названої імперативом (зрозуміло, що це потенційний діяч, оскільки дія ще не відбувається, до неї лише спонукає, закликає мовець)” [134, с. 190]. Отож кличний відмінок виконує функцію підмета тільки в одному різновиді конструкцій – у конструкціях з дієсловом наказового способу, з чим погоджується і більшість польських дослідників.

Водночас граматисти неодноразово наголошували на неоднотипності конструкцій із кличним відмінком. Так, І. Вихованець розрізняє „чотири різновиди кличного відмінка (з уведенням до функціональних характеристик емотивних супровідних відтінків): 1) семантично складний кличний (кличний адресата – потенційного суб’єкта дії); 2) семантично складний кличний акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб’єкта; 3) кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію синтаксично пов’язаного з ним займенникового іменника другої особи; 4) кличний однокомпонентного речення як конденсат адресатно-предикатно-суб’єктної структури” [36, с. 79], що відповідає конструкціям чотирьох типів: 1) *Дитино, заспівай*; 2) *Дитино, я розповім тобі казку*; 3) *Ти, дитино, гарно співаєш* і *Я люблю тебе, дитино*; 4) *Діти! Мамо!*

Польські лінгвісти виділяють як мінімум три різновиди кличного відмінка: 1) синтаксично незалежний, що фактично знаходиться поза реченням і виконує апелятивну функцію; 2) синтаксично залежний; 3) вокатив, що є окремим реченням [181, с. 51]. З. Тополінська як окремі конструкції розглядає речення, в яких кличний відмінок узгоджується з дієсловом у формі 2-ої особи наказового

способу на зразок: *Janku, chodź tu*, і ті, в яких вокатив є самостійним замкненим висловленням типу *Haniu, niech Janek wyjdzie z wody!* чи *Tu, Haniu, myślisz tylko o sobie*; і тоді слід, на її думку, говорити про зв'язок між двома реченнями [269, с. 92].

Суперечливість у потрактуванні кличного відмінка пояснюється як складністю його семантичної структури (переплетенням значень адресата, потенційного суб'єкта й емотивного значення), так і змішуванням планів семантико-синтаксичного значення особи і її граматичної репрезентації в процесі мовлення. На нашу думку, враховуючи наявність / відсутність у вокативі семантики агенса, потенційного суб'єкта, виконавця дії, можна виділити два види звертань: **суб'єктні** (предикативні) і **несуб'єктні** (непредикативні).

Кличний відмінок у ролі **суб'єктного** звертання є складною синтаксевою зі значенням адресата мовлення і потенційного суб'єкта дії. З цією семантико-синтаксичною функцією вокатива співвідноситься його первинна синтаксична функція підмета в спонукальному реченні, наприклад: – *Tylko pamiętaj, Mirku, bądź ostrożny, uważaj na siebie – prosiła matka, całując mnie na pożegnanie* (Miroslaw Sokołowski); *Zegnaj, zielony Kijowie!* (Jarosław Iwaszkiewicz); пор. в українській мові: *Учітеся, брати мої, думайте, читайте* (Тарас Шевченко); *Говори, говори, моя мила, твоя мова співучий струмок* (Павло Тичина); *Сни, мій малесенький, спи, мій синок, Я розкажу тобі безліч казок!* (Олександр Олесь). У наведених прикладах грамема 2-ої особи вказує на співрозмовника, слухача, що ймовірно може стати виконавцем дії, до якої спонукає мовець.

У реченнях із суб'єктним звертанням кличний відмінок “диктує” форму (особу й число) дієслова-присудка – форму 2-ої особи однини або множини наказового способу, наприклад: *Głupia dziewczyno, nie szukaj, czego nie ma, bo nie znajdziesz* (Robert Urbański, Jacek Kondracki); *Hej, hej, hej, sokoły, omijajcie góry, lasy, doły. Dzwon, dzwon, dzwon, dzwoneczku, mój stepowy skowroneczku* (T. Padura) – і вступає з ним у зв'язок, подібний до узгодження.

Схожі відношення спостерігаємо у питальних реченнях, де основними засобами апеляції є не тільки кличний відмінок і дієслівна форма, а й питальна інтонація, при цьому присудок виражений дієсловом дійсного способу в 2-ій особі однини чи множини, наприклад: *A wiesz, mamo, kto to zorganizował?* (Dariusz Banek); *Panie Władku, będziecie w tym roku jeździć na te kursy?*; *Iwanie Nikołajewiczu, czy wiecie, kiedy u nas dobrze będzie?* (Sławomir Mrożek); пор. в українській: *Видиш, сину мій, як ми працюємо, видиш, сину мій, як ми горюємо?* (Степан Руданський).

Винятковим для кличного відмінка, порівняно з називним, який поєднується лише з дієсловом у 3-ій особі, є те, що, крім 2-ої особи однини і множини, присудок у реченнях із вокативом може мати форму 1-ої особи множини зі значенням спільної, сумісної дії (саме це послужило для З. Салоні і М. Свідзінського одним із аргументів не вважати вокатив підметом [259, с. 152-156]), наприклад: *Poczujmy, bracie, coraz mocniej wpływ miłości* (Adam Mickiewicz); *Panowie, może odłożymy ten wywiad na kiedy indziej?* (H. Rogowski); пор. в українській: *Гей, нові Колумби й Магелани, напнемо вітрила наших мрій!* (Василь Симоненко); *Ще будемо, хлопці, орать перелоги і слухати пісню ласкаву зерна* (Михайло Стельмах). Погоджуємось із думкою О. Єсперсена, що „там, де в наказовому способі ми знаходимо 1-у особу множини, ця 1-а особа власне має значення “дай ти, і я теж дам”, так що наказовий спосіб тут, як і всюди, відноситься до 2-ої особи” [49, с. 249]. Проте у таких конструкціях виконавцем дії, до якої закликає мовець, можуть бути і адресат, і адресант, тобто щонайменше дві особи. Значення множини, на нашу думку, в такому разі є прямим, а не переносним.

Натомість у реченнях на зразок: *Jak się czujemy? // Хворий, як почувася?* (репліка лікаря чи медсестри); *Co kurujemy? // Що замовляємо, молодий чоловіче?* (репліка продавця чи офіціанта) та ін. спільна дія є уявною, удаваною мовцем, а реальним її виконавцем буде одна особа – адресат мовлення. М. Скаб уважає, що такий спосіб апеляції до однієї особи у множині в українській мові обмежений вузьким колом комунікативних ситуацій і називає його “миканням”

[134, с. 74]. У польській мові в таких випадках частіше використовуються конструкції зі словом *pan / pani*, хоча в окремих ситуаціях з метою передачі доброзичливого, співчутливого, можливо, дещо фамільярного ставлення до співрозмовника також уживаються подібні конструкції.

Винятковим у польській мові на тлі інших індоєвропейських мов є третьоособове звертання до родичів [231, с. 20], наприклад: – *Zyguś! Śniadanie! – krzyknęła z kuchni matka. – Niech mama mnie tak nie nazywa! "Zyguś, Zyguś!"* (Mariusz Sieniewicz); *Mamo! Niech mama przestanie!* (Dariusz Banek); – *Niech babcia nie zmienia tematu – karcę starowinę. – Niech babcia powie prawdę* (Ignacy Karłowicz). Додамо, що подібні конструкції у поточній мові загальноновживані при звертанні не лише до родичів, а й до будь-якої особи чи осіб, щоправда, із використанням слів *pan, pani, państwo*, які перебрали на себе займенникові функції в межах речення і вживаються замість особових займенників *ty, wy* з конотацією адресатності, наприклад: – *Niech pan się nie obraża, młody człowieku* (Wiesław Myśliwski); *Niech pan teraz idzie do pokoju spać* (Ewa Kujawska); *Niech pani pracuje spokojnie i niczym się nie martwi* (Grażyna Plebanek).

Як вияв регіональних узуальних тенденцій (у мовленні жителів Західної України чи представників західної діаспори), а також у художніх текстах із метою їх стилізації такий різновид увічливості, як звернення до адресата мовлення як до третьої особи, трапляється і в українській мові, наприклад: *Може, пан мені скаже, котра зараз година?* (розм.); *А чи ваша величність чули, що московський великий князь завоював казанське ханство?* (Павло Загребельний). Іменники в називному відмінку сприймаються в таких контекстах як звертання.

У польській мові в експресивно забарвлених реченнях у ролі звертання використовується особовий займенник або займенник з вокативом, що координується з дієсловом у формі 2-ої особи наказового способу [269, с. 92], наприклад: *Spróbuj ty to zepsuć!*; *Dajcie wy mi spokój!*; *Zrob pan to dobrze!*;

Marysiu, pokaż ty tę książkę; Panie Nowak, przynieś pan (паралельно до *Niech pan przyniesie już jutro*). Одні польські мовознавці [див., наприклад: 269, с. 92; 266, с. 110] у такому випадку трактують займенники *ty, wy* як вокативну форму, а синтаксичну позицію особового займенника – як підметову (адресативну), інші радять орієнтуватися на пунктуацію: „кома є обов’язковим елементом апеляції” („przecinek stanowi składnik konieczny frazy wołaczowej”) [259, с. 153]. Однак відмінності в пунктуаційному оформленні конструкцій з вокативом кардинально не впливають на формально-граматичні характеристики грамеми, яку відокремлюють, і зумовлені не її граматичною природою, а швидше усталеною традицією, бо, як зауважує Я.Токарський, „орфографія є взагалі річчю конвенційною, і ніхто до неї не може мати претензій, що небагато має спільного з наукою про мову” [266, с. 149].

В українській мові займенники *ти, ви* у специфічному пунктуаційному оформленні (як т.зв. звертання), крім наявного в них лексико-граматичного значення другої особи, набувають й контекстуально (ситуаційно) зумовленої конотації негативного ставлення до особи, наприклад: *Ну, ти, обережніш!* (Олександр Довженко); *Чого ж ви чванитеся, ви!* (Тарас Шевченко). У польській мові про форму „*te!* (а власне *Tee!*, з характерним подовженням звука *e*: *Tee, gdzie leziesz?*)” як форму регіональну, діалектну з таким же негативним значенням говорить у своєму дослідженні Т. Лисаковський [234, с. 80]. Із формально-синтаксичного погляду вчені трактують позицію займенника в таких конструкціях як позицію підмета [див.: 134, с.199; 234, с. 80].

Суб’єктними вважаємо також звертання у формі вокатива після займенників *ty, wy*, що називають особу, яка збігається з предикативним суб’єктом у розповідних реченнях, наприклад: – *A ty, Wiktorku, słuchasz, jak trawa rośnie!* (Leon Kruczkowski); – *W każdym razie ty, Ringo, w "Grandzie" jesteś spalony!* – *mówi Ze-Zorro* (Marta Tomaszewska); пор. в українській: *Ти постаєш в ясній обнові, як пісня лунеш, рідне слово* (Дмитро Білоус). У поетичному мовленні такий вокатив може стояти і перед займенником, наприклад: *Litwo! Ojczyzno moja! Ty jesteś jak zdrowie. Ile cię trzeba cenić, ten*

tylko się dowie, kto cię stracił (Adam Mickiewicz); *Nocy wschodnia! Ty na kształt wschodniej odaliski pieszczotami usypiasz...* (Adam Mickiewicz), що, очевидно, зумовлено ритмомелодикою вірша.

Вокатив, називаючи особу чи предмет, уточнює їх, конкретизує інформацію про адресата мовлення з метою вирізнити його з-поміж інших, бо займенник має в таких випадках узагальнювальне значення, наприклад: *A ty, ciociu Mario, nie jesteś żadna gamratka z łukiem, tylko ciocia Maria, i ja ciebie lubię*

(Andrzej Sapkowski); *Hej ty, bluzo dżinsowa, dobrze, że jesteś* (Michał Olszewski); *A wy, Rej, jesteście śmieciem historii, którego zżerają słuszne, piękne, lecz nieprzydatne ideały* (Zdzisław Smektała). У цих і подібних прикладах вокатив може бути кваліфікований як специфічний другорядний ідентифікуючий член речення, що приєднується до займенникового слова за допомогою апозитивного зв'язку і повністю дублює його формально-синтаксичні функції.

На апозиційну функцію (синтаксичну роль прикладки) кличного відмінка звертало увагу чимало польських мовознавців [233, с. 296; 260, с. 243-244]. Таке явище в розповідних реченнях є вторинною функцією вокатива, адже в неспонукальних реченнях акцентовано у другоособовому кличному відмінкові значення адресата мовлення і відповідно знебарвлено значення потенційного суб'єкта дії. При цьому кличний відмінок стає більш залежним від граматичної основи речення.

Дублювання гонорифікативних займенників *pan / pani* формою кличного відмінка разом з іменем або титулом має іншу мету – забезпечити відповідний етикету рівень ввічливості спілкування, наприклад: *Nie wiem, skąd pan panie radny bierze te swoje ustawy, ale ja jako ekspert biorę odpowiedzialność za te plany* (Adrian Czarnota); *Trzeba przyznać, że zrobił pan panie Wojtku coś wspaniałego mirek: przeczytam bankier* (Wojciech Bonowicz); *Ale jaki konkretnie dokument wręczyła pani pani minister Jakubowska? Panie pośle, ja nie pamiętam, czy*

wręczyła (Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej). Як слушно зауважує Т.Лисаковський, звертання до незнайомого чи незнайомої *panie / pani* (а не *proszę pana*) на зразок *Panie, posuń się Pan* сприймається як образа. Водночас, апелюючи до Бога чи до священослужителя, не можна говорити *proszę pana*, а лише відповідно: *Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary?* (Jan Kochanowski) чи *Ojczy* або *Ojczy Święty* (до Папи) [234, с. 97].

Спостерігаємо двопланове спрямування формально-синтаксичних зв'язків кличного відмінка: до дієслова-присудка (або іншої форми, що займає позицію предиката) і до займенника, який може формально і не виражатися. У разі опущення займенника вокатив займає його позицію і виконує його функцію – називає суб'єкт дії, як-от у реченні: *Wisto, rzeko nasza, przywracasz nam właściwą perspektywę patrzenia na miasto* (Tomasz Konatkowski).

Несуб'єктним вважаємо вокатив у тих випадках, коли він дублює семантико-синтаксичну функцію займенника 2-ої особи в непрямому відмінку, наприклад: *Lato, jakże cię ubłagać? Prośbą jaką? Łkaniem jakim?* (Konstanty Ildefons Gałczyński); *Wspominamy Ciebie nauczycielu, jak w trudnych powojennych czasach, zawsze z pogodnym uśmiechem i przyjaznym słowem rozdawałeś swoją miłość do śpiewu* (Miroslawa Łęska); *"Hej, chłopcy, jakże was brak wśród nas. Jaką byłabyś teraz, Polsko, gdybyście byli z nami"* (Jolanta Dąbrowska); *O biedna ojczyzno, zbyt się już przeciw tobie rzucają niedołęgi i wykolejone durnie* (Stanisław Dygat); пор. в українській: *Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій* (Дмитро Павличко); *Спасибі вам, двори і явори* (Ліна Костенко). У наведених конструкціях кличний відмінок виконує синтаксичну функцію опосередкованого другорядного члена речення, а з семантичного погляду називає адресата, який повністю позбавлений значення потенційного суб'єкта, ймовірного виконавця дії.

Функція адресата – потенційного суб'єкта дії є базовою для кличного відмінка у вторинних функціях. Вона певною мірою нейтралізується в конструкціях на кшталт – *Oni, mój synu, nie są mężczyznami i nigdy nie byli*

mężczyznami! (Dawid Bieńkowski); *Nie, Kochany dziadziu Taffet, nie będzie jej i kiedy indziej* (Andrzej Bobkowski). У семантико-синтаксичному плані тут кличний виконує функцію семантично акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта дії. На думку І. Кучеренка, у такому разі йдеться про типовий випадок т. зв. „звертання”: „Кличний відмінок і тут є виразником одночленного вокативного речення, але не окремо вживаного, а вставного, в силу чого і основне значення його – спонукання – менш виразне” [95, с. 124].

Міркування В. Матезіуса про те, що „розрізнення в граматичній особі <...> – це власне функція підмета, а не дієслівного присудка” [106, с. 31], видається важливим для розуміння природи розглянутих відмінків – називного і кличного, оскільки іменник і співвідносний із ним займенник наділяють значенням „особа” дієслово-присудок тільки у структурі речення, займаючи позицію суб'єкта-підмета. Більше зближення кличного і називного відмінків спостерігаємо у формально-синтаксичному плані: як називний, так і кличний можуть виконувати функцію підмета. Семантико-синтаксична співвідносність кличного і називного відмінків полягає у вираженні ними суб'єктної функції: кличний позначає суб'єкт, який бере участь у комунікативному акті, а називний стосується суб'єкта, що не є учасником комунікації. У зв'язку з цим кличний орієнтований на другу особу (співрозмовника, адресата, odbiorcę), а називний – на третю особу. Кличний відрізняється від називного семантичною синкретичністю: поєднанням функцій адресата, потенційного суб'єкта (у реченнях із суб'єктним вокативом), що супроводжується емотивними конотаціями.

2.3.2.3. Непрямі відмінки як показники особи

Наявність граматичного значення особи в непрямих відмінках іменника або заперечувалася („значення особи мають лише прямі відмінки іменника, тобто відмінки суб'єкта. Непрямі відмінки її не мають, бо виражають не суб'єкти, а залежні об'єкти, про них не можна говорити як про особи у

відношенні їх до процесу мовного спілкування” [93, с. 169]), або зазвичай ігнорувалася. Як зауважував Л. Булаховський, „традицію, за якою підмет має свій вияв тільки в називному, а не в якомусь іншому відмінку, важко перебороти, хоч у даному разі її практична слабкість гостро впадає у вічі” [26, с. 27]. Розгляд відмінкової системи¹⁴ у функціонально-категорійному вимірі спонукав граматистів до перегляду звичних уявлень про категорію відмінка іменників і особливості їх функціонування.

Оригінальне трактування відмінків у своїх працях запропонував свого часу Є. Курилович [90, с. 175-203], розробивши теорію розмежування власне-граматичних і контекстуально зумовлених елементів значення відмінків, що впливало на переміщення відмінкової словоформи з периферійної в більш центральну позицію або навпаки. Ідея Є. Куриловича про первинні та вторинні функції відмінків знайшла подальший розвиток у багатьох дослідженнях, відзначених пильною увагою до семантико-синтаксичного плану функціонування відмінків (див., наприклад: Р. Мразек [112], А. Гейнц [201], З.Кемпф [211], Т. Ріттель [255], М. Плющ [125, 127], І. Вихованець [33, 36], А.Загнітко [50], О. Бондарко [18] т. ін.). На думку вчених, у складі речення іменникова словоформа виражає не тільки власне-іменникові значення, а, взаємодіючи з опорним дієсловом та іншими елементами конструкції, зумовлює об’єктивно-сміслову сторону синтаксичної структури речення. Наприклад, за функціонально-семантичним планом вираження суб’єкта дії відрізняються особові і т. зв. безособові речення (називний відмінок – в особових, давальний – у безособових). Саме синтаксична інтерпретація категорії особи передбачає можливість визнати, що деякі форми непрямих відмінків можуть бути засобами вираження суб’єкта.

¹⁴ У певні періоди центральними ставали різні аспекти категорії відмінка. Найбільш відомими в сучасній лінгвістиці є морфологічна концепція Р. Якобсона, синтаксична концепція Є. Куриловича і семантична концепція Ч. Філлмора.

З таких позицій у різних за синтаксичною будовою, але тотожних за денотативним значенням реченнях семантичний суб'єкт на формально-граматичному рівні може бути представлений різними граматичними формами. Наприклад: 1. *Chłopak nie spał*. 2. *Chłopaku się nie spało*. 3. *Śnieg zawiął droge*. 4. *Drogę zawiąło śniegiem*. 5. *W rzece przybyło wody*. 6. *Matka porzuciła jego*. 7. *On został porzucony przez matkę*. 8. *Mamie jest zimno*. 9. *Ubywa dnia*. 10. *Fajny z pana facet* тощо. У наведених конструкціях суб'єкт виражає різні значення: агенса, представленого іменником у називному відмінку (1-е і 6-е речення), предметного діяча (3-є речення); носія стану в давальному відмінку (2-е і 8-е речення); джерела-причини дії, стихійного явища в орудному відмінку (4-е речення); суб'єктну синтаксему в родовому відмінку (5-е і 9-е речення); об'єктного суб'єкта у прийменниково-відмінковій формі (7-е і 10-е речення). Таким чином, семантичний суб'єкт як абстрактна субстанціальна семантико-синтаксична мінімальна величина „об'єктивується на функціонально-смісловій основі у співвіднесеності з реальним, логічним суб'єктом судження” [125, с. 79], представленим у реченні не лише прямими (називним і кличним), але й непрямими відмінками.

Визнаючи, що непрямі відмінки мають семантику суб'єкта, польські граматисти прагнуть поєднати традиційну граматику із логіко-семантичним ученням та активно послуговуються терміном „підмет логічний” („podmiot logiczny”), вважаючи таким підмет, виражений іменником не в називному відмінку („jest to podmiot wyrażony rzeczownikiem w przypadku innym niż mianownik” [262, с. 210]). Як синонімічні використовуються також терміни „podmiot realny” „podmiot semantyczny” „podmiot ergatywny” [255, с. 158, с. 305], „podmiot epistemologiczny” [251, с. 31]. О. Волінська з цього приводу слушно зауважує, що „впровадження термінів: „podmiot domyślny”, „logiczny”, „osobowy”, „nieosobowy”, „nieokreślony”, „wszechobecny” і т. ін. – виразно демонструє сплутування рис формальних і семантичних з наданням пріоритету другим” [279, с. 15]. При цьому вчені інколи по-різному трактують синтаксичну функцію непрямого відмінка, що має семантику носія дії або

стану, – то як підмет, то як додаток. Очевидно, що в непрямих відмінках іменників значення семантичного суб'єкта не збігається зі значенням граматичного суб'єкта (підмета).

За спостереженнями І. Кононенко, суб'єкт у польській мові частіше, ніж в українській, має форму непрямого відмінка [68, с. 204]. Зокрема, значення семантичного суб'єкта мають іменники (і займенники) у формі родового і давального відмінків. Так, суб'єкт у формі родового відмінка уживається при дієсловах нестачі або надлишку чогось, зменшення або збільшення чогось, наприклад: *Nocy już **ubywa**, choć pogoda marcowa sypie w twarze mokrym śniegiem* (Leon Pawlik); *Ula nie odpowiedziała, **zabrakło jej odwagi*** (Irena Jurgielewiczowa); *Pestce i Marianowi także **brakuje słów*** (Irena Jurgielewiczowa); *Wystarczyło **jednego spojrzenia** na twarz wiedźmina* (Andrzej Sapkowski).

Давальний суб'єкта означає особу (істоту), котрій приписується певний стан, сприйняття стану як наслідок неактивності її, як-от у реченнях: *Ale **niektórym maluchom** jest smutno* (Iwona Aleksandrowska); ***Zarembie** zimno się zrobiło na myśl, co by było, gdyby przybył do swojego mieszkania pół godziny temu* (Marek Krajewski). Синтаксична позиція давального суб'єкта зумовлена семантико-граматичною структурою односкладних речень – безособового та інфінітивного (див. про це у 3. 2.2.1 і 3. 2.2.2). „Якщо в безособовому реченні стан або модальне відношення виражено як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо, то в інфінітивному завжди наявний активний діяч, тобто модальне відношення (стан) пов'язане з особою мовця або з тим (тими), до кого звертається мовець” [127, с. 92], пор., наприклад: *Tylko **smutno mi** strasznie* (Wacław Berent); ***Uczyć się nam** od nich dyscypliny!* (Alfred Szklarski).

Отже, особа іменника в реченні виявляє свій статус загалом як функціонально-синтаксична граматична категорія. Семантико-синтаксичне співвіднесення кличного й називного відмінків полягає у вираженні ними суб'єктної функції: кличний указує на суб'єкт, який бере участь у

комунікативному акті, а називний – на не-учасника мовленнєвої ситуації. Відтак суб'єктна функція кличного орієнтована на другу особу, а називного – на третю. Семантичний суб'єкт може бути виражений формами непрямих відмінків. Активно послуговуючись терміном „підмет логічний” („podmiot logiczny”), польські граматисти прагнуть поєднати формально-синтаксичний підхід до вивчення граматики із логіко-семантичним ученням.

Висновки до 2 розділу

У польській мові, як і в інших слов'янських мовах, синтаксична особа спирається в реченні передусім на особу морфологічну, зокрема на словозмінну категорію особи дієслова та лексико-граматичну категорію особи займенника та іменника.

Особові займенники, як і особові форми дієслів, виконують у мові дейктичну функцію, при цьому особові займенники можуть ідентифікувати будь-якого учасника описуваної ситуації, а особові форми дієслова служать тільки для ідентифікації єдиного члена речення – підмета.

Незважаючи на певні розбіжності, загальноприйнятою є думка про тричленну парадигму категорії особи, в якій стійкою є внутрішня опозиція: перша і друга особи – третя особа. Третя особа за своєю природою і функціями суттєво відрізняється від першої та другої, однак вона не може бути вилучена зі структури категорії синтаксичної особи, оскільки, позначаючи предмет повідомлення, опосередковано є учасником комунікативної ситуації.

У множині особа виражається розширено і є чинником не множинності, а необмеженості. За кожною особою закріплені прямі й переносні значення. Втрачаючи пряме відношення до конкретного адресата, особові форми отримують здатність вживатися у переносному значенні, що значно збагачує їх семантику.

Відмінкова словоформа іменника, що займає позицію семантичного суб'єкта, є одним із засобів вираження синтаксичної особи. Суб'єктне значення

мають не тільки прямі (називний і кличний), а й непрямі відмінки. Семантико-синтаксична співвіднесення кличного і називного відмінків полягає у специфіці вираження ними суб'єктної функції: кличний позначає суб'єкт, який бере участь у комунікативному акті, а називний стосується суб'єкта, що не є учасником комунікації. У реченні, де особа й число дієслова залежать від особи й числа іменника-звертання, тобто в реченнях із суб'єктним звертанням, експліковане дейктичне значення 2-ої особи (адресата) водночас репрезентує зону мовця. Несуб'єктні звертання становлять згорнуті висловлення і мають потенційну предикативність, міра вияву якої може бути різна.

Суб'єкт у польській мові частіше, ніж в українській, виражається формою непрямого відмінка. В категорії відмінка тісно переплітаються морфологічні, синтаксичні та семантичні ознаки, які взаємодіють у синтаксичній структурі речення. Комплексний аналіз іменникових граматичних категорій дозволив з'ясувати невластивий дієслівний характер категорії особи, що морфологічно виявляється в дієслові, але семантично формується в іменникові.

Основні положення другого розділу відображено у вісьмох публікаціях: див.: 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 83.

Розділ 3. КАТЕГОРІЯ СИНТАКСИЧНОЇ ОСОБИ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОМУ ВИМІРІ

Категорія особи актуалізує зміст речення завдяки ідентифікації учасників ситуації, що описується в реченні, з учасниками комунікативного акту. Р. Якобсон на цій підставі відносить категорію особи до категорій-шифтерів, тобто категорій, що включають елементи, які вказують на зв'язок повідомлення з актом мовлення [159, с. 103]. „Система орієнтирів *я – тут – тепер*, що органічно виростає з найзагальнішого напряму людського пізнання й, відповідно, семантичного та номінативно-класифікаційного розвитку мови від більш відомого, помітного або важливого до менш відомого, помітного або важливого, є віссю семантичної організації мови, її найзагальнішим принципом, який може виявлятися в різних конкретних модифікаціях” [145, с. 3].

Синтаксична категорія особи ґрунтується на морфологічній категорії особи дієслова, але виходить за її межі, адже відношення між змістом висловлення та учасниками мовного акту виражається не тільки особовими формами дієслова, але й іншими засобами: особовими займенниками, взаємодією елементів контексту, ситуацією, інтонацією. Інакше кажучи, семантика особи виявляється у процесі взаємодії різних засобів вираження відношення до граматичної особи: морфологічних, синтаксичних, інтонаційно-синтаксичних, лексико-граматичних. На основі такої спільності семантичної функції взаємодіючих елементів різних рівнів виділяється функціонально-семантична категорія особовості як багатоаспектне мовне явище. Поняття особовості є ознакою предикативності, яка разом з темпоральністю і модальністю формує речення як основну синтаксичну одиницю.

3. 1. Дейктичний аспект категорії синтаксичної особи

Граматична категорія особи є передусім категорією дейктичною („дейксис (грец. δείξις – вказівка) – вказівка як тип значення або функції одиниці мови, що може виражатися лексичними і граматичними засобами” [147, с. 137]). Як

відомо, з одного боку, „сфера дейксису включає вказівку на учасників мовленнєвої ситуації – мовця й адресата (т. зв. Ich-дейксис і Du-дейксис, за К.Брукманом і К. Бюлером)” [101, с.128], а з другого – вказівку на місце (hic / тут) і час (nunc / зараз) акту мовлення, відповідно розрізняють дейксис рольовий і хронотопний [див.: 147, с. 137; 101, с. 128].

Рольовий дейксис передбачає вказівку на учасників комунікації, коли мовець і співрозмовник як активні комунікативні партнери висловлення протиставляються некомунікативному учаснику дії – предмету або особі, про яких іде мова. Адресант (*nadawca*) і адресат (*odbiorca*) є ключовими поняттями висловлення, вказівка на їх протиставлення або відсутність такого протиставлення (тобто дейктичне значення) є одним із основних і обов’язкових ознак речення.

Лексичними засобами дейксису вважають займенники, вказівні прислівники й частки. Окрім того, „дейктичність властива граматичним категоріям роду, числа, відмінка іменника; виду, стану, часу, таксису” [див.: 101, с.128] (додамо: і особи дієслова. – О. К.), в яких сфера вказівки обмежена системою самої мови і співвідноситься зі структурою речення [147, с. 137-138]. Загалом дейксис – універсальний засіб мови, види і способи вираження якого в різних мовах різні.

Лінгвісти цілком умотивовано визнають виразниками категорії особи займенники, характерною ознакою яких є дейктична функція, тому що вони поза ситуацією, поза контекстом не називають жодних об’єктів чи ознак навколишньої дійсності, а лише вказують на них. „З усіх критеріїв, які будь-коли застосовувалися щодо інтерпретації сутності займенників, основним, загально визнаним є критерій дейктичності”, – зауважував С. Йодловський у праці „Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka” [205, с. 17]. У зв’язку з дейктичним характером займенників їхня конкретна предметна співвіднесеність завжди є ситуативною та індивідуальною.

Особові займенники можуть ідентифікувати будь-якого учасника описуваної ситуації. Наприклад, у реченні на зразок *Czy ty powiedziałeś mi o niej?* одночасно міститься вказівка і на мовця (*ty*), і на адресата мовлення (*mi*), і на об'єкт мовлення (*o niej*). Тому вважаємо за необхідне поділити засоби вираження дейктичного значення на предикативні й непередикативні. Предикативний чи непередикативний характер особи т. зв. персональних займенників (такими вважаємо вслід за В. Лаврентьєвим [97, с. 24], крім особових, зворотний і присвійні займенники) визначає їх синтаксична функція – функція головного чи другорядного члена речення. Предикативні (основні) засоби пов'язані з формуванням моделі речення, у той час як непередикативні (допоміжні) не виконують цієї функції. Наприклад, у реченні *Znane jest mi twoje męstwo* (Andrzej Sapkowski) займенник *mi* опосередковано виражає значення 1-ої особи, займенник *twoje* – 2-ої особи, але основним (передикативним) є значення 3-ої особи (*męstwo*).

Дейктичне значення 1-ої і 2-ої особи в польському реченні виражається передусім особовими формами дієслова (див.: 2.1), а також особовими (див.: 2.2) займенниками. Наприклад, у реченні типу *Czułem się podobnie, jak gdy w łódce leżałem w szuwarach, tam mnie gdzieś wołali, ojciec, matka, siostry, a ja udawałem, że tego nie słyszę* (Wiesław Myśliwski) особові закінчення дієслів та займенник *ja* вказує на мовця, 1-у особу; а в реченнях на зразок – *Gazet nie czytasz, radia nie słuchasz, chyba że audycje naukowe* (Marta Tomaszewska); *Poza tym ty i tak nie cierpisz na nadmiar czasu* (Adam Barczyński) – особові форми дієслів-присудків (у першому реченні) та конгруентна займенниково-дієслівна форма (у другому) вказує на 2-у особу.

Специфічним засобом репрезентації дейктичного значення 2-ої синтаксичної особи є гонорофікативні займенники *pan, pani* (див.: 2.2.1) та іменники в кличному відмінку (див.: 2.3.2.2). На 2-у особу може вказувати словоформа в родовому відмінку з прийменником *z*, наприклад: *Prawdziwy z was rzemieślnik, Bonhart, solidny kawał profesjonala* (Andrzej Sapkowski); – *Ale z pana erudyta...* (Mariusz Czubaj); *Złoty z waści człowiek!* –

*zawołał Wołodyjowski (Henryk Sienkiewicz); – Taki to z **ciebie** kompan, Kaźmirku! (Leon Kruczkowski). Takі речення легко трансформуються у двоскладні: *Pan jest erudyta; Ty jest kompan тощо.**

На 3-ю особу, окрім особових займенників 3-ої особи, вказують іменники, а також вказівні, неозначені (див. про це нижче – 3.2.3) та означальні (див. детально 3.2.4) займенники. Засобами ідентифікації 3-ої особи є іменники в називному відмінку в ролі підмета в двоскладному реченні (***Słowacki** podobnie jak Chopin w dzieciństwie malował pejzaże i podobnie jak Mickiewicz w czasie podróży rysował krajobrazy (Irena Domańska-Kubiak)*) і в ролі головного члена в односкладному називному реченні (***Wschód i zachód. Dzień i noc** (Hubert Klimko Dobrzaniecki)*) чи будь-яка субстантивована частина мови (*Czy **chory** dostaje haloperidol? (Jacek Głębski)*).

Як уже зазначалося, категорія особи в іменнику виконує передусім сигніфікативну функцію – позначає особу в класі власних і загальних назв людей. Власні назви можуть ідентифікувати будь-яку особу: першу (особу мовця), семантично дублюючи займенник 1-ої особи: – *Dzień dobry, to **ja**, **Stanisław Madej** (J. Grzegorzczuk);* другу (особу адресата мовлення), семантично дублюючи займенник 2-ої особи: – *Ależ **ty**, **Wicus**, gościa tak szanownego publicznymi rzeczami ekscytując, o podwieczorku zgoła zapominasz! (Leon Kruczkowski)* або безпосередньо називаючи адресата мовлення: – ***Kasiu**, zapytaj, kto kawy, kto herbaty (G. Plebanek);* а також експлікувати об'єкт повідомлення (третю особу) в усіх інших випадках: *Czy **Chopin** był polskim Francuzem, czy francuskim Polakiem? (M. Gretkowska);* *Lustro przekonywało ją, że **ona**, **Hildegard Bauske**, istnieje naprawdę (Ewa Kujawska).*

У називному відмінку іменники загальні назви завжди вказують на предмет повідомлення, що не бере участі в мовленні, наприклад: *Wówczas **kowal** młot odstawwszy obrócił twarz ku przybyłemu (Leon Kruczkowski);* *Nie każda **książka** wprowadza mnie w taki stan, oczywiście (Izabela*

Filipiak). Причому неважливо, активна чи пасивна конструкція, оскільки суб'єктно-об'єктні відношення визначають більшою мірою агенсивний, а не дейктичний план реалізації синтаксичної особи. Порівняйте: 1) *Niezwykły malarz nazywał się Moneta* (Ewa Białołęcka) – суб'єктний підмет (*malarz*) виражає дейктичне предикативне значення 3-ої особи і одночасно агенсивне значення 3-ої особи; 2) *Panorama Betlejem o szerokości około 10 metrów jest namalowana na płótnie przez malarza z Przeworska pół wieku temu* (Marcin Płaszcyca) – об'єктний підмет (*panorama*) виражає дейктичне предикативне значення 3-ої особи; суб'єктний додаток (*przez malarza*) виражає агенсивне значення, тобто вказує на те, що виконавцем дії є не-учасник комунікації. Або порівняйте ще: 1) *Uwaga – wszystkie podane prez nas* (суб'єктний додаток виражає агенсивне значення 1-ої особи, тобто вказує, що виконавцем дії є мовець) *ceny* (об'єктний підмет виражає дейктичне предикативне значення 3-ої особи) *są oferowane okazyjnie (tzw. last minute, zazwyczaj na 10 dni)* (Gazeta Wrocławska 2002-07-18) і 2) *Postanowiliśmy więc na obie skrzynki wysłać przygotowany prez nas plik AVI* (Anna Wasilewska-Śpioch) – виконавцем обох дій є мовець, на що вказує особове закінчення дієслова (*postanowiliśmy*) і суб'єктний додаток (*prez nas*).

Зворотний (zwrotny) займенник *siebie* вказує на кого-небудь або що-небудь, що є об'єктом, адресатом власної дії, процесу або стану, оскільки не має називного відмінка. Він не може бути суб'єктом думки, а завжди відноситься до іншої особи, яка є в реченні суб'єктом дії чи стану. „Суть цього займенника полягає у вказівці на зв'язок підмета з іншими елементами речення, маркованими завдяки формам дієслова із *się*: *Chcemy być sobą. Uczesz się. On kocha siebie samego*. Зі сказаного випливає, що, будучи „відсилачем” до підмета, сам займенник не може виступати в позиції підмета” [244, с. 155]. З усіх його семантико-синтаксичних позицій у реченні найпродуктивнішою є синтаксична позиція сильнокерованого другорядного члена речення, наприклад: *Czułem siebie jako nawę gotycką o amfiladzie kolumn ginących gdzieś daleko w nieznanym jeszcze świetle przecucia* (Tadeusz Konwicki); *Celebrują*

siebie samych pod pretekstem religii (Manuela Gretkowska); *Przecież nie musiał. Chronił siebie?* (Mariusz Czubaj).

Як уважають полоністи, у такій позиції зворотний займенник є своєрідною анафорою всередині речення („jest to więc rodzaj wewnątrzdaniowej anafory” [194, с. 335])¹⁵.

На відміну від низки західноєвропейських мов, у яких кожна особа має власний зворотний займенник (наприклад, німецька: *ja – mich, du – dich; er, sie, es – sich...*; французька: *je – me, tu – te, il – se*), у слов'янських мовах, у польській зокрема, зворотний займенник стосується усіх трьох осіб однини і множини, тобто *ja – siebie, ty – siebie, on, ona, ono – siebie, my – siebie, oni, one – siebie*, наприклад: *Niech mnie komuniści zamkną. Odsiedzę i wreszcie będę u siebie* (Zdisław Smektała); *Przykro mi, ale nie masz wyjścia. Jesteśmy na siebie skazani* (Dariusz Banek); *A w duchu śmiał się sam z siebie: mówić o grzechu, o odpowiedzialności* (Jarosław Iwaszkiewicz); *Dwa światy nałożyły się na siebie zbyt ściśle* (Michał Olszewski) і т. д. Зворотний займенник не має родових форм, не властива йому також категорія числа. Проте через посередництво роду того суб'єкта, до якого він відноситься, може означуватися словами у формі всіх родів і чисел (*sam sobie, sama sobie, sami sobie*).

Присвійні займенники (*dzierżawce*) поєднують у собі посесивне й особове значення, виявляючи співвідносність із присвійними прикметниками й особовими займенниками, а саме:

– займенники *mój, nasz* указують на належність першій особі, наприклад: *Ale mój towarzysz wciąż wrzeszczał i wrzeszczał, tyle że po naszymu, więc nikt go nie rozumiał, a przez entuzjazm powszechny i tak nic słycać nie było* (Mariusz Cieślak);

¹⁵Форми займенника *siebie* слід відрізнити від морфеми *się*, що є „невіддільним елементом певних первинних дієслів, як-от: *bać się, śmiać się, ocknąć się* , або словотворчою морфемою в дієсловах типу *pytać się* від *pytać, prosić się* від *prosić*” [245, с. 155] (про інші функції слова *się* див. 3.2.4).

William Szekspir, *nasz redaktor od spraw kultury, mówił mi w zaufaniu, że byłaby świetna w tytułowej roli w dramacie "Król Ryszard II"* (Zdzisław Smektała);

– займенники *twój, wasz* – другій особі, наприклад: – *Słuchaj, twój brat tutaj nie służył, ten Jacek z Olecka? – głowa celnika niespodziewanie znalazła się we wnętrzu auta* (Michał Olszewski); *A wasz Józus przyjechał go uprzedzić? Nie ma jak rodzinka!* (Krystyna Boglar);

– займенники *ich, jego, jej*¹⁶ – третій особі, наприклад: *Jego oczy zdawały się należeć do kogoś innego* (Mariusz Cieślik); *W którym miejscu ich promieniowanie zaczyna być odczuwalne, a pustka ewoluuje w przedmieście?* (Michał Olszewski); *Tym razem jej uśmiech był łagodny, bez cienia sarkazmu czy drapieżności* (Jacek Głębski).

Займенник *swój* є універсальним у тому сенсі, що вказує на приналежність предмета діючій особі й так само, як зворотний займенник, може відноситися до будь-якої особи в однині та множині, наприклад: *A niech sobie opowiadają, a ja swój honor mam!* (Edward Redliński); *O nie, ty swój dom nosisz w sobie* (Maria Nurowska); *Pielegnuje on swój styl, doskonali się, unikając sporów i zobowiązań, jakie by ciążyły mogły na czołowym przedstawicielu francuskiej grafiki* (Dziennik Polski); *Chciałabym, żeby choć dwa pokoje były. Piotrek miałby swój i my swój* (Wiesław Myśliwski); *A wy swój telewizor zgubiliście* (Tomasz Trojanowski); *Biorą one swój początek w naruszeniu potrzeby autonomii dziecka* (Jacek Santorski); *Podobnie jak w wielu dotychczasowych walkach wykazali oni swój patriotyzm, poświęcenie i zaangażowanie, a złożona przez nich danina krwi winna być należycie doceniona, uznana i uhonorowana* (Henryk Zdzisław Figura). У зв'язку з тим, що займенник *swój* стосується всіх трьох осіб, його вважають присвійно-зворотним (zaimek dzierżawcy zwrotny) [205, с. 47; 36, с. 203].

¹⁶ Для займенників *ich, jego, jej* характерна омонімічність із родовим відмінком особових займенників, тобто це окремі лексеми, а не форми особових займенників (протилежне міркування висловлює С. Йодловський [205, с. 50]), одним із доказів чого, на думку А. Нагурко, є відсутність коротких форм – „не можна сказати * *To jest go zegarek*” [244, с. 158].

Вказівні (*wskazujące*) займенники можуть заступати велику кількість семантично неоднорідних ознак. Їх дейктична функція виявляється в характеристиці предметів стосовно їхньої віддаленості від мовця: *ten (цей) – tamten (той)*; схожості чи несхожості з означуваним предметом: *taki sam (такий самий) – inny (інший)* тощо. Мовознавці [див., наприклад: 102, с.138; 221, с. 167-168] давно зауважили, що наявність вказівного займенника при підметові впливає на означеність / неозначеність предмета, про який ідеться в реченні. Порівняйте: „Будь-який предмет у предикатному відношенні є означеним, якщо він розглядається як один член деякої роздільної множини (разделительного множества): *Эта роза растёт в саду*” [102, с. 138]. Якщо ж предмет мислиться як член якоїсь збірної множини, то він може бути або узагальненим, або неозначеним [102, с. 139]. Схожі міркування висловлює В.Косеска-Тошева, вважаючи, що найістотнішим для розуміння суті категорії означеності / неозначеності (*określoności / nieokreśloności*) є опозиція одиничність / неединичність (*jednostkowość / niejednostkowość*): *To dziecko cały czas płacze – Ci chłopcy pytali o ciebie* [221, с. 167-168].

Крім займенників, лексичними засобами дейксису є вказівні прислівники і частки. Вказівка на просторово-часову локалізацію повідомлюваного факту, тобто хронотопний дейксис, здебільшого не береться дослідниками до уваги під час дослідження категорії особи. Однак категорія особи як така, що актуалізує зміст сказаного, тісно пов'язана з категорією означеності / неозначеності. У такому разі хронотопний дейксис (тут і зараз) також бере участь в актуалізації учасників комунікації, визначаючи більшою мірою агенсивний, а не дейктичний план реалізації синтаксичної особи.

Як уже відзначалося (див. про це 1.2), у більшості слов'янських мов, зокрема в польській, значення означеності / неозначеності не має формального граматичного вираження, а отже, й такої граматичної категорії немає. Проте існує поняттєва (семантична) категорія означеності / неозначеності, яка виражається або лексично, або синтаксично. Зв'язок між категорією особи і категорією означеності / неозначеності в полоністиці ще вичерпно не описаний,

„хоча здійснювалося ряд інтуїтивних спроб класифікації речень на підставі не надто чітко окреслених понять означена особа (*osoba określona*) і неозначена особа (*osoba nieokreślona*)” [221, с.167]. Категорія означеності / неозначеності зазвичай розглядалася не як категорія цілого речення, а як категорія групи підмета, що зумовлено, очевидно, існуванням у деяких мовах (наприклад, англійській, німецькій, французькій) лексичних показників цієї категорії – означених / неозначених артиклів при підметові. Однак і групу присудка, в яку входять прислівники, що вказують на просторово-часову локалізацію повідомлюваного факту (на зразок *teraz, w tej chwili, zawsze, nigdy, czasem, kiedyś*), варто розглядати як актуалізатора значення означеності, узагальненості чи неозначеності. Порівняйте, наприклад, речення: 1) *Przecież teraz ledwo sobie radzę! nie wysypiam się! na nic nie mam czasu!* (Dariusz Banek); 2) – *Wy zawsze tylko na chwilę - roześmiała się pani Ubyszowa* (Irena Jurgielewiczowa); 3) *Może jeszcze kiedyś nasze będzie na wierzchu...Trzeba wierzyć, że tak będzie* (Dariusz Banek), де на особу (в першому реченні – на 1-у, в другому – на 2-у, в третьому – на 3-ю) вказують форми дієслів-присудків і особові займенники, а на означеність, узагальненість і неозначеність відповідно в кожному з них – виділені прислівники.

Таким чином, дейктичне значення першої особи в польському реченні виражається передусім особовими формами дієслова й особовими займенниками *ja* і *ty*; другоособову парадигму складають займенники *ty* і *wy*, кличний відмінок, квазі-займенники *pan, pani* та інші назви титулів, а також дієслова в другій або інколи в третій особі; третьоособову парадигму утворюють займенники третьої особи, називний відмінок іменника і дієслова у формі третьої особи. Займенники інших розрядів (окрім особових), а також вказівні прислівники й частки також беруть участь в актуалізації учасників комунікації, визначаючи більшою мірою агенсивний, а не дейктичний план реалізації синтаксичної особи.

3.2. Агенсивний аспект категорії синтаксичної особи

О. Потебня, з'ясовуючи відмінність між дієсловом та іменником у первісних словах, убачав її в тому, що наша свідомість здатна розкласти сприйняте на дві його основні частини, тобто відокремити носія дії від самої дії [129. – Т. 1-2, 1958, с. 91]. Відображаючи відношення „діяч – дія”, агенсивне значення виявляється в контексті чи в умовах конкретної мовленнєвої ситуації і створюється семантико-синтаксичним характером речення. Сутність особової семантики „полягає у співвідношенні з мовцем, причому це співвідношення виявляє себе або конкретно й означено у формі 1-2-3-ої особи, або неозначено й узагальнено, або відношення загалом відсутнє (безособове значення) [99, с.126]. Відповідно до цього речення можна поділити на агенсивні (суб'єктні) й дезагенсні (безсуб'єктні). При цьому слід врахувати предикативне й непередикативне значення особи. Передикативна особа – це обов'язкова частина граматичної основи речення, яка залежить від способу репрезентації граматичного суб'єкта (підмета) – експліцитного, імпліцитного або відсутнього, нульового.

Якщо граматичний суб'єкт експліцитний (словесно виражений), особа постає як конкретна – перша : *Ale ja, w odróżnieniu od ciebie, chcę tam wyjechać naprawdę* (Dariusz Banek); друга: *Czy ty możesz to sobie wyobrazić?* (Jarosław Iwaszkiewicz) або третя: *Teraz ona kiwała głową z uznaniem* (Mariusz Czubaj); *Potem matka nakrywała stół białym obrusem i zносила potrawy* (Wiesław Myśliwski) залежно від способу вираження підмета .

Якщо граматичний суб'єкт не вербалізований, на суб'єкт зазвичай указує форма дієслова-присудка й особа при цьому постає як:

а) конкретна, означена, наприклад, перша: *Nie biorę już żadnych leków, witamin, świństw. Przeszłam na terapię naturalną* (Manuela Gretkowska) чи друга: *Każdego dnia kładziesz się spać z myślą, że jutro będziesz miał znowu więcej, pojutrze jeszcze więcej, za rok jeszcze i jeszcze więcej. Masz cel w życiu, im bardziej*

odległy, tym bardziej ponętny. Uskładałeś już na mały domek w małym ogrodzie? (Sławomir Mrożek).

б) неозначена, наприклад: *Glupiego wszędzie biją. Zawieźli go saniami pod sam kościół w Kadzidle i wnieśli do środka* (Wit Szostak); *Nie wiem, jak teraz jest w Hiszpanii, bo tam w wielu miejscach wprowadzono zakaz palenia, ale z tego, co słyszałem, jeszcze nie wszędzie* (Anna Dziewit; Agnieszka Drotkiewicz);

в) узагальнена, наприклад: *Dziurawej kieszeni nigdy nie napelnisz; Dwa razy pomyśl, zanim powiesz; Głową muru nie przebijesz* (прислів'я).

При нульовому (з формально-граматичних позицій) суб'єктові з'являється граматична безособовість: *Na dworze szybko się ściemniało* (Tadeusz Dołęga Mostowicz); *W tym wieku trudno o coś stałego* (Artur Baniewicz); *W środku chłodno było, cicho, ciemno* (Marian Pilot). Однак це не означає, що категорія синтаксичної особи (суб'єкт-діяч, агенс) в таких реченнях відсутня. Як уважає В. Лаврент'єв, „граматична безособовість – це теж предикативне значення синтаксичної особи” [97, с. 13].

Як уже зазначалося, з позицій семантичного синтаксису суб'єкт обов'язковий. Таким чином, предикативна особа є невід'ємним компонентом будь-якого речення. Отож означений, неозначений і узагальнений агенс убачаємо не лише в однойменних односкладних реченнях, а й у двоскладних, а також односкладних безособових та інфінітивних, оскільки в контексті предикативні одиниці можуть суміщати граматичну форму одних типів речень зі значеннями інших.

3.2.1. Дихотомія понять „агенсивність” / „дезагенсність”

На думку А. Загнітка, „в актуально-інтерпретативній специфіці особових форм дієслова зокрема і категорії особи взагалі значущими є два різновиди їх функціонального протиставлення. Перший тип побудований за ознакою віднесення дії до учасника / неучасника комунікативного акту <...>. Другий

тип протиставлення ґрунтується на способі репрезентації суб'єкта дії (витворювача, джерела дії)" [52, с. 347].

Поділ речень на агенсивні й дезагенсні не збігається з поділом їх на особові й безособові. Для розуміння цього важливо розрізнити поняття „граматичний суб'єкт" і „семантичний суб'єкт". Семантичний суб'єкт виражається або називним відмінком (у такому разі він збігається з граматичним суб'єктом), або непрямыми відмінками, тобто займає залежну синтаксичну позицію, пор.: *Ja się smucę – Smutno mi; Ja odczuwam ból – Boli mnie*. Завдяки наявності в структурі багатьох речень семантичного суб'єкта їх зміст може співвідноситися з мовцем (*Nudzi mi się // Мені нудно*), співрозмовником (*Dobre ci się spało // Тобі добре спалося*) чи третьою особою (*Dziecku się chce psosić // Дитині кортить беешкетувати*). Зі сказаного випливає, що категорія синтаксичної особи як структурний елемент речення може бути потенційною.

Потенційна синтаксична особа властива, наприклад, інфінітивним та безособовим реченням із суб'єктом у непрямому відмінкові, який виражає відношення дії до діяча, наприклад: *Tylko czasem smutno mi, gdy za szybą tamten pejzaż zobaczę...* (Jolanta Pierończyk); *Nieraz nie chce mi się czytać, nie chce mi się słuchać muzyki* (Wiesław Myśliwski); *Pozostało nam tylko zaśpiewać piosenkę Beatlesów „Strawbery fields" (Pola truskawkowe) i wygrać* (Dziennik Łódzki). Ці конструкції виражають безособовість як один із різновидів особовості, а потенційна синтаксична особа виражається такими засобами, як давальний чи родовий суб'єкта, які вказують на відношення дії чи ознаки до її носія [див.: 16, с. 30-31; 23, с. 58].

Як свідчать сучасні дослідження, роль усіх відмінкових форм зі значенням суб'єкта дії в семантичній структурі речення однакова, а тому значення деяких термінів (наприклад, „безособове речення") визначено на основі власне формального критерію, оскільки семантичний суб'єкт у таких реченнях виражений непрямым відмінком імені, що виконує роль додатка. Не зовсім вдалий термін „безособові речення" вводить в оману і, на думку Е. Бенвеніста,

„породжує постійні безплідні дебати тоді, коли сплутують категорії *особи* і *суб'єкта*” [13, с. 264]. Тобто, говорячи про безособовість, мають на увазі відсутність у реченні імені у називному відмінкові. По суті, в таких реченнях не підмет виражений іменником чи особовим займенником у формі непрямого відмінка, а носій ознаки чи виконавець дії, тобто логічний суб'єкт, суб'єктна синтаксема. Предикативна форма в таких конструкціях – це або безособово-предикативні слова (*gorąco mi, ciężko tu jest*), або безособові дієслова (*mdli mnie, prowadzi tu się*), або інфінітиви – незалежні чи в поєднанні з безособовими дієсловами або з т. зв. словами категорії стану (*czuć od niego, stać ją na kupno, chce mi się jeść, grzech ci klamać*), тобто речення, які в польському мовознавстві традиційно вважаються безпідметовими, а в східнослов'янському – безособовими або інфінітивними.

У дефініціях безособового речення, відомих у лінгвістичній літературі, як основна ознака відзначається незалежність дії або стану від будь-якого діяча чи носія ознаки. Пор., наприклад: „Безособовими називаються такі односкладні речення, головний член яких означає дію або стан, що мисляться як незалежні від будь-якого витворювача дії чи носія стану” [143, с. 244]; або: „Безособове речення – просте односкладне речення з присудком, який називає таку дію або стан, що представлені без участі граматичного суб'єкта дії (підмета)” [133, с. 29].

Польські вчені, розрізняючи особові й неособові структури, використовують різні пари термінів, як-от: „безпідметові особові висловлення” („wypowiedzenia bezpodmiotowe osobowe”) / „безпідметові неособові висловлення” („wypowiedzenia bezpodmiotowe nieosobowe”) [215, с. 113-120], „związek główny bezpodmiotowy osobowy” / „związek główny bezpodmiotowy nieosobowy” [217, с. 24-25], „речення з присудком в особовій формі з неозначеним, узагальненим підметом” („zдания o osobowej formie orzeczenia z podmiotem nieokreślonym, uogólnionym”) / „речення з присудком у безособовій формі” („zдания o bezosobowej formie orzeczenia”) [229, с. 311-321]; „конструкції з об'єктивованим або домислюваним суб'єктом” („konstrukcje z subiektem

jawnym lub domyślnym”) / „конструкції без суб’єкта” („konstrukcje bez subiektu”) [206, с. 76-80]; „особові конструкції” („konstrukcje osobowe”) / „конструкції т.зв. не особові” („konstrukcje tzw. nieosobowe”) [255, с. 103-128]; „речення з іменником у називному відмінкові” („zдания mianownikowe”) / „речення без іменника в називному відмінкові” („zдания bezmianownikowe”) [200, с. 59-63]. Спорадично трапляється і термін „конструкції безособові” („konstrukcje bezosobowe”) [див., наприклад: 269, с. 92]. В. Косеска-Тошева розмежовує безпідметові й безособові речення (хоча, судячи з наведених прикладів, не завжди послідовно), зауважуючи, що кожне безособове речення є реченням безпідметовим, але не кожне безпідметове є безособовим [221, с. 166]. Відповідно речення на кшталт *Pada do wieczora i pada w nosy* (Andrzej Stasiuk) – це речення і безпідметове, і безособове, а речення на зразок *Ale im nawet tego nie chciało się zrobić, tak byli leniwi...* (Zbigniew Górniak) – безпідметове, але особове (агенс виражений займенником *im*).

Загальноживаним у полоністиці залишається термін „безпідметове речення”. Використання цього терміна не викликає заперечень, якщо погодитися з думкою, що підмет (граматичний суб’єкт) може виражатися тільки формою називного відмінка. Якщо ж відмовитися від такого трактування і визнати, що підметом може бути також іменник чи займенник у формі непрямого відмінка (пор. існування в польському мовознавстві термінів „podmiot logiczny”, „podmiot realny”), то це означатиме відхід від формального трактування односкладності речення і прийняття його фактичної структурно-семантичної двоскладності. Крім того, безпідметовими вважають різні конструкції: і ті, в яких наявність граматичного підмета „заблокована лексично” (типу: *Błyska się. Mdli go*), і ті, в яких формальний підмет відсутній, але поява його можлива внаслідок граматичної перебудови (на зразок: *Mówiono. Mówi się. Mówią*) [див.: 269, с. 93; 200, с. 59; 279, с. 78].

Р. Гжегорчикова, класифікуючи типи речень без іменника у називному відмінку (tytu zdań bezmianownikowych), виділяє серед них ті, в яких немає і не може бути суб’єкта стану. На її думку, це речення, де предикат виражений

дієсловами, що позначають атмосферні явища, сюди ж віднесено ще шість груп, де при відсутності підмета суб'єкт дії чи стану все-таки мислиться [200, с. 61].

Як бачимо, єдиного підходу до розуміння поняття „безпідметове речення” у польському мовознавстві немає. Очевидно, в такому разі при зіставно-типологічному аналізі речень такого типу варто спиратися на більш усталену термінну базу в дослідженнях східнослов'янських мовознавців¹⁷.

Т. зв. безособові речення надзвичайно різноманітні як за структурою, так і за семантикою. Дослідження семантики таких речень польськими, українськими та російськими мовознавцями, незважаючи на неузгодженість у термінології, підтверджує справедливість думки О. Пешковського про те, що „терміни „безособове” дієслово і „безособове” речення дуже неточні, оскільки повної безособовості в присудку бути не може” [121, с. 306], адже з власне-семантичного боку в усіх реченнях завжди існує або мислиться суб'єкт дії чи стану. Лише невелика кількість безособових речень, що означають стан природи або зміни цього стану, є абсолютно безсуб'єктними.

Своєрідність безособових речень чітко простежується при зіставленні їх із двоскладними. Як стверджує Л. Булаховський, „для сучасної мовної свідомості безособові речення є особливий, семантично і стилістично вмотивований різновид вияву двоскладного в своїй основі акту мислення” [92, с. 52]. Але якщо в семантиці двоскладних речень підкреслюється зв'язок дії з діячем (*Dziecko chce psocić*) або ознаки з її носієм (*On jest wesoly*), то в односкладних реченнях (*Dziecku się chce psocić; Wesolo mu się zrobiło*) дія й ознака, трансформувавшись у стан, передаються як незалежні, відокремлені від

¹⁷ Багато уваги вивченню безособових речень приділяли такі вчені: Л. Булаховський, Ф. Буслаєв, О.Востоков, Д. Овсянко-Куликовський, О. Пешковський, О. Потєбня, О. Шахматов; у сучасному мовознавстві – Н. Арват, В. Бабайцева, О. Болух, В. Брицин, К. Городенська, В. Горяний, П. Дудик, Г. Золотова, П. Лекант, Т. Ломтев, О. Мельничук, М. Плющ та ін. Більшість із названих дослідників безособові речення розглядають на формально-граматичному рівні. У роботах О. Болух, В. Брицина, К. Городенської, В. Горяного, Г. Золотової, М. Плющ аналіз проводиться з позицій семантичного синтаксису, тому виділяється суб'єкт як носій предикативної ознаки, а речення розглядаються як суб'єктні і безсуб'єктні.

діяча й носія ознаки. Однак „ступінь такого відокремлення (роз'єднання) не в усіх реченнях має однаковий вияв. Безособовим реченням як найбільш строкатому і найбільш уживаному типові односкладних конструкцій притаманна розгалужена семантична диференціація безособовості – від повної безособовості до безособовості послабленої” [92, с.176].

Визнання цього факту визначає інший принцип класифікації безособових речень – виходити з більшої чи меншої віддаленості їх структури від стандартної структури двоскладного речення. За такого підходу безособові речення Л. Булаховський поділяє на кілька основних груп (з подальшим їх поділом на підгрупи), серед яких виокремлює: найархаїчнішу групу, в якій дійова особа абсолютно не може бути виражена; групу безособових речень також досить архаїчної конструкції, в якій те слово, що в двоскладному реченні означало б дійову особу і що тут виступає як об'єкт, до якого спрямована незалежна від нього дія, виражається або може виражатися давальним відмінком; групу відносно-безособових речень, в яких і зміст, і граматична конструкція дозволяють пряме запровадження підмета – іменника в називному відмінку [92, с. 52-53].

Схоже розуміння знаходимо і в інших дослідженнях. Так, В. Бабайцева, стверджує, що „в безособових реченнях ступінь зв'язку дії з діячем, ознаки з носієм межує з відсутністю діяча або носія ознаки, але це характерне не всім семантико-граматичним групам безособових речень однаковою мірою” [8, с.58].

Поділяючи твердження Г. Золотової про наявність суб'єкта в безособовому реченні [57, с. 33-34], В. Горяний уточняє, що це суб'єкт стану, оскільки „саме стан у найширшому розумінні цього слова відбито було, принаймні на початковому етапі розвитку мови, у всіх безособових реченнях <...> Цей стан є інваріантним (семантично) для всіх можливих, пізніше утворених безособових речень. Розвивається і реалізується це інваріантне значення стану такими типами безособових речень: а) речення з нульовим

суб'єктом, що виражають стан природи; б) речення з непрямим суб'єктом, що виражають стан людини; в) речення з синкретичним суб'єктом, що виражають в залежності від ситуації стан природи чи людини” [45, с. 29-30].

3. Тополінська пропонує семантичний поділ безособових конструкцій на дві групи: на ті, які виключають персонального виконавця дії, і на ті, котрі його передбачають, зараховуючи до першої групи дієслова, зредуковані до форм 3-ої особи однини, що називають явища природи (типу *pada, mży, świta, błyska się, dzieje, zmierzcha się* тощо) та людські недуги (на кшталт *boli w boku, kluje w sercu*) [269, с. 93].

Отже, незважаючи на існування різних поглядів на кваліфікацію таких конструкцій, мовознавці сходяться в тому, що існує лише обмежена кількість власне безособових речень, які в принципі не можуть мати виконавця, тобто є безсуб'єктними, дезагенсними. До цієї групи дослідники зараховують конструкції, які формують предикат у найбільш „знеособлених” формі 3-ої особи однини теперішнього (*świta, rozwidnia się, dzieje*) або середнього роду минулого часу (*ściemniało (się), zagrzmiało, zbliło*). Наприклад: *Po kilku sekundach rozwidnia się* (Zbigniew Raszewski); *Na skraju nieba dzieje już, ale noc wciąż jeszcze skrzydłami otula ziemię* (Christian Skrzyposzek); *Błysnęło, zagrzmiało* (Agnieszka Hałas); *Na dworze szybko się ściemniało* (Tadeusz Dołęga Mostowicz). Сфера їх вживання – явища природи, кількість – незначна. За підрахунками Р.Гжегорчикової, існує понад 50 т.зв. нефлексійних дієслів (інші терміни – „niewłaściwe”, „nieosobowe”), до яких вона, крім дієслів на зразок *grzmi, świta, wupada*, зараховує також модальні слова типу *warto, wolno, żal, trzeba, szkoda* тощо [200, с. 61] (пор.: В. Горяний нарахував у Словнику української мови в 11 томах 26 неперехідних абсолютно безособових дієслів, що називають стан природи [45, с. 30]).

Дія, названа дієсловами у формі 3-ої особи однини, т.зв. одноособовими формами, стосується зазвичай неназваного суб'єкта, уявлюваного як вища таємна сила, наприклад: *Chodź no, zobacz. Już świta* (Stefan Żeromski); *Na*

południu grzmi i błyska coraz częściej (Andrzej Sapkowski); *Ale jemu to nie przeszkadzało, że zasypało wszystko, zawiąło* (Mariusz Sieniewicz); *Po kolejnych opadach zalało również mieszkanie sąsiadów obok oraz sufit na klatce schodowej* (Grażyna Saniewska). Агенс при таких дієсловах (як у двох останніх прикладах) інколи есплікується в орудний відмінок іменника, який виступає не як відмінок способу, а як відмінок дійової особи, наприклад: *Zalało wodą łąki* (Beata Zalot), тобто *woda* залила луку; *Wiedział, że kiedyś zasypie wszystko, zawieje, no i zasypało, zawiąło pierwszym tego roku śniegiem – psie kupy, parchate uliczki, zaułki, szkolne boiska, budy z zapiekankami* (Mariusz Sieniewicz), тобто *śnieg* засипав, завіяв вулички, провулки. Такі конструкції мають певною мірою перехідний характер між односкладними і двоскладними реченнями.

Загалом же відсутність суб'єкта дії, навіть у найзагальнішому вигляді, у таких реченнях є абсолютною, у них зазвичай важко уявити дійову особу в будь-якому відмінкові. О. Потебня, визнаючи відсутність діяча (суб'єкта) в цих реченнях, змушений був удаватися до визнання „міфічної істоти”, що виконує певну дію. Пов'язано це, на його думку, зі світоглядом наших пращурів, які вважали, що „ворожих людині демонічних істот не варто називати” [129. – Т. III, с. 322]. Ця особлива табуїстична номінація вищих сил закріпилася в синтаксисі й на узагальнено-семантичному рівні мислиться як „щось”. В.Горяний у реченнях такого типу визначає нульовий суб'єкт „без привнесення сюди чогось міфічного, таємничого, яке дійсно за далеких часів первісного мислення могло розумітися як *табу* на імена якихось обожнюваних сил природи, стихійних явищ, непідвладних і незрозумілих тодішній людині” [45, с. 29]. Це „щось” в українській мові може інколи об'єктуватися в реченнях на зразок *Грім гримить; Блискавка блискає; Вечір вечоріє* (схожих прикладів у польській мові не виявлено).

Семантично близькими до безособових дієслів, що передають стан природи як рухомий, змінний стан, є предикативні прислівники, що позначають статичний, незмінний стан у момент мовлення чи сприйняття, на зразок: *słonecznie, pochmurno, ciepło, zimno, duszno* тощо, які можуть вживатися як

самостійно, так і з дієслівними зв'язками *być, zrobić*, наприклад: *Ciemno tu i glucho powszedy – ciemno i glucho...* (Leon Kruczkowski); *Było ładnie, słonecznie, ale znów na zachodzie pojawiły się szare chmury* (Tomasz Konatkowski); *Była zima, luty, pochmurno. Gołe drzewa, czarne gałęzie, w ogóle ponuro i smutno* (Tomasz Konatkowski). Стилiстична доцільність таких речень полягає в тому, що вони завжди мають конотацію стихійності дії, неврахованості факторів, які її спричинили.

Таким чином, безособовим реченням як найбільш строкатому типові односкладних конструкцій притаманна розгалужена семантична диференціація безособовості. Назва „безособові” неадекватно відбиває семантичну суть таких форм, адже особа-суб'єкт зазвичай есплікується, втілюючись у непрямих відмінках іменника чи особового займенника, або домислюється завдяки контексту. Враховуючи наявність (експліцитну чи імпліцитну) семантичного суб'єкта, зумовлену потребою актуалізувати або не актуалізувати діяча та інформаційною заданістю особи – конкретної, невизначеної чи узагальненої, речення можна поділити на *означено-суб'єктні, неозначено-суб'єктні й узагальнено-суб'єктні*.

3.2.2. Означеність особи-діяча

Означеність особи-діяча виражають двоскладні, означено-особові, безособові та інфінітивні речення, у структурі яких експліцитно чи імпліцитно є вказівка на джерело дії (агенса). Існують різні способи репрезентації означеного агенса: морфологічний, лексико-морфологічний, морфолого-синтаксичний, контекстуально-ситуативний, інтонаційно-синтаксичний.

На означеність особи вказують передусім особові закінчення дієслів-присудків у формах 1-ої та 2-ої особи однини та множини (морфологічний спосіб) разом з особовими займенниками відповідної особи (у такому разі слід говорити про лексико-морфологічний спосіб) або без них. Як уже відзначалося, для польської мови типовими є конструкції без особових займенників у ролі підмета. Найбільш означеною є перша особа однини, оскільки конкретно

вказує на особу мовця, наприклад: – *To ja byłem mistrzem Rzymu w pięćdziesiątym drugim* (Michał Olszewski); *Nie rozmawiam o niczym z policją bez mojego adwokata. Mam takie prawo* (Marek Krajewski). Друга особа менш означена, адже може мати не тільки конкретне, означено-особове, а й узагальнено-особове значення, пор., наприклад, речення: *Na rowerze zajedziesz w dwadzieścia minut* (Aleksander Minkowski) і *Kłamstwem daleko nie zajedziesz* (przysłowie), у першому з яких друга особа означена, оскільки мовець апелює до конкретного адресата, який знаходиться тут і зараз, а в другому – узагальнена, бо дія стосується всіх, кожного.

У реченнях з означено-особовою семантикою агенс може бути не-учасником комунікації і виражатися іменником або займенником 3-ої особи. Конкретизація суб'єкта в таких реченнях певною мірою пов'язана з означеністю його локалізації у просторі, з його індивідуалізацією, тобто зумовлена передусім лексико-граматичними властивостями його експлікатора, зокрема належністю іменників до назв власних чи загальних. Як відомо, власні назви даються окремим особам чи предметам з метою виділення їх із ряду однорідних, це „вирази, що називають у спосіб індивідуальний одиничні об'єкти і явища” [262, с.185], наприклад: *Szekspir jest niepodważalnym autorytetem, miarą współczesnych spraw* (Emil Biela); *Był to poeta romantyczny Adam Mickiewicz, do którego przyznawali się Polacy, Litwini i Białorusini, a jego pomnik stał na skwerze w ukraińskim mieście...* (Maria Nurowska); *Tatry wążiutkie, nie wyglądają na poważne góry, raczej plac budowlany z hałdą wapna* (Manuela Gretkowska).

Загальні назви як узагальнені найменування однорідних предметів можуть конкретизуватися в реченні завдяки використанню вказівних (*ten człowiek, ten (ta) sierota*) чи присвійних (*mój mąż, twoja matka*) займенників, наприклад: *Jasne, powinieś: wywiozłeś do obcego kraju, obcego miasta, ty w zasadzie prawie autochton, nawet nosisz irlandzkie nazwisko, ale ta sierota jak tu sobie sama poradzi?* (Witold Horwath); – *No proszę, mój mąż znów coś doczytał* (Jan Grzegorzcyk).

Ідентифікувати суб'єкт дозволяє контекст чи ситуація. Так, слово *teatr* у реченні *Teatr miał zamiar wystawić „Zmowę świętoszków” Bulhakowa i Brzeski, reżyser, chciał mi dać rolę Armandy* (Maria Nurowska) сприймається мовцем і адресатом мовлення однаково, якщо в цій місцевості такий заклад лише один або учасники розмови розуміють, про який саме театр ідеться. Конкретизувати загальну назву дозволяє дескрипція [200, с. 35]. Наприклад, зі змісту речень на зразок 1) *Przypomnijmy, że po jednej stronie występował autor Dziadów i Pana Tadeusza* (Jan Tomkowski); 2) *Najwyższa góra w Tatrach* (Rysy); 3) *Ta zielona filiżanka, która stoi w kredensie na drugiej półce od góry* зрозуміло, що в першому з них ідеться про Адама Міцкевича, у другому – про найвищу вершину польських Татр – Риси, а опис у третьому реченні конкретизує, ідентифікує один з багатьох подібних предметів.

Про морфологічний і лексико-морфологічний способи вираження означеного агенса детально йшлося у 2-ому розділі, у 3-ому розділі ми зупинимося на інших способах: морфолого-синтаксичному, контекстуально-ситуативному, інтонаційно-синтаксичному.

При морфолого-синтаксичному способі конкретний діяч виражається не називним, а непрямими відмінками іменників і особових займенників. Сказане передусім стосується інфінітивних і безособових речень.

3.2.2.1. Означеність особи в інфінітивному реченні

Своєрідність інфінітивних речень у системі односкладних зумовлена лексико-граматичною природою інфінітива, який зберіг деякі риси свого іменного походження (звідси – розмаїта палітра його синтаксичних функцій). Однак ще О. Потебня підкреслював, що „інфінітив тільки був колись іменем, але не залишився ним. Інфінітив <...> – ім'я в етимологічному розумінні і вид дієслова в синтаксичному розумінні” [129. – Т. 1-2, с.338]. Сучасне розуміння речення дозволяє кваліфікувати інфінітивні речення з позицій семантико-

синтаксичного синтаксису. В інфінітивних реченнях ідеться про потенційну дію, яку необхідно, бажано і т. ін. здійснити в майбутньому конкретній або узагальненій особі, тобто інфінітивні речення не є безагенсними, хоч форма головного члена не вказує на особу. На думку В. Лаврентьева, „варто говорити не про безособовість інфінітива, а про його інертність щодо категорії особи, морфологічної і навіть синтаксичної” [97, с. 17].

Якщо в східнослов'янському мовознавстві, зокрема в українському, термін „інфінітивні речення” є поширеним, то в польській лінгвістичній традиції конструкції з інфінітивом (*bezokolicznikiem*) вважаються еквівалентами речень (*równoważnikami zdań*). Трапляються, однак, і терміни на зразок „*konstrukcje z bezokolicznikiem*” [див.: 200; 173]; „*zдания z bezokolicznikiem niezależnym*” [див.: 220, с. 82-86; 245, с. 268]; „*bezpodmiotowe zdanie z bezokolicznikiem*” [251, с. 31]. Автори зазначених праць, розглядаючи конструкції з інфінітивом, в основному зосереджують свою увагу на його семантиці або на синтаксичній функції й зазвичай не виділяють як окремий різновид речень із незалежним інфінітивом. Так, Т. Ріттель, аналізуючи різні значення інфінітива, ілюструє свої висновки як реченнями з незалежним інфінітивом на зразок *Spać!*, так і в поєднанні з модальними словами типу *Treba było pilnować* чи в складі т.зв. ергативних¹⁸ конструкцій на кшталт *Nie chce mi się jeść. Zachciało mi się jeść*, „в яких агенсом є особовий займенник у давальному відмінку” [255, с. 160]. Ергативні конструкції з підметом реальним (*z podmiotem realnym*) у формі давального відмінка, що вказує на особу, яка є носієм дії чи стану, свого часу серед речень з інфінітивом виокремлювала Г. Конечна [220, с. 85-86].

¹⁸ Ергатив – залежний відмінок у деяких мовах (кавказьких, австралійських, чукотсько-камчатських тощо), орієнтованих на семантичне протиставлення не суб'єкта і об'єкта, що має місце у мовах номінативної граматичної будови, а т.зв. агентива (виконувача дії) і фактитива (носія дії) [101, с. 593]. Про ергативність у мові писав Є. Курилович, відзначаючи, що „різниця між пасивними і ергативними конструкціями полягає в тому, що пасивну форму зіставляють з активною, а ергативну – ні” [90, с. 131]. Ергатив кодує агенс (суб'єкт), який у реченні виражений формою залежного відмінка. У польській мові цей закодований агенс має форму не називного, а непрямого відмінка, наприклад: *mnie się zdaje, spało mi się dobrze, nie nam o tym sądzić*.

Давальний відмінок у позиції семантичного суб'єкта в односкладному інфінітивному реченні є його облігаторним компонентом, хоч віднесеність предикативної ознаки до її носія виражається непрямо: суб'єкт реалізується не підметом, а додатком. „Ця особливість давального суб'єкта викликає суперечливі теоретичні судження: одні вчені розглядають його як еквівалент або аналог граматичного підмета (як це маємо у польській мові. – О. К.), вважаючи всі конструкції з давальним суб'єкта двоскладними реченнями з логічним підметом, інші – навпаки, характеризують позицію давального із значенням носія стану як об'єктну або обставинно-об'єктну” [126, с. 95]. Безумовно, все залежить від того, з яких позицій аналізувати конструкції з незалежним інфінітивом – з позицій формального чи семантичного синтаксису.

В україністиці думку про семантичну двоскладність інфінітивного речення послідовно відстоював Л. Булаховський, наполягаючи на тому, що „єдиний засіб покінчити з усіма натягненими розумуваннями з приводу речень інфінітивного типу – це визнати, що в цих реченнях давальний відмінок, який називає носія відповідної дії, афективно зосередженої в інфінітиві, становить собою не що інше, як підмет до вираженого інфінітивом присудка” [26, с. 27]. Автори монографії „Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання” І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська вважають інфінітивні речення одноядерно-двокомпонентними, „у яких незалежний інфінітив виражає дію, співвідносну з наявним чи домислюваним діячем” [136, с. 212]. При такому трактуванні підкреслюються дві визначальні риси інфінітивних речень: 1) з формально-граматичного погляду це одноядерні речення, тобто речення без підмета; 2) з семантичного погляду це двокомпонентні речення, бо в них, крім предиката, завжди мається на увазі суб'єкт. Саме на таке розуміння суті інфінітивних речень будемо опиратися в нашій роботі.

Вказівка на особу реалізується в інфінітивних реченнях конструктивно-синтаксичним способом. Зумовлений семантико-граматичною структурою односкладного речення давальний відмінок зі значенням суб'єкта вказує на віднесеність висловлення до конкретної особи, котрій приписується певний

стан. Так, віднесеність до першої особи виражається особовими займенниками першої особи однини і множини: *A choć mi teraz ciebie oczyma nie dostać* (= *nie mogę* // *не можу*) (Juliusz Słowacki); *Uczyć się nam od was, starych żołnierzów* (= *tamy uczyć się od was* // маємо вчитися у вас) (Henryk Sienkiewicz). На другу особу вказують особові займенники другої особи: *Starzy głupcze! I tobież to myśleć o takim aniele?* (= *nie powinieneś myśleć* // ти не повинен думати); *Znam swoja wartosc jako czlowieka i nie wam mnie oceniać* (= *powinieneście oceniać* // ви не повинні оцінювати) (Robert Biedroń); Віднесеність до третьої особи виражається особовими займенниками третьої особи або іменниками, наприклад: – *Strzelać mogą i z daleka. - A po co im strzelać do księdza? I komu?* (= *mają strzelać* // вони мають стріляти) (Jarosław Iwaszkiewicz); *Pewnie denerwowało ich, że to nie im pracować po godzinach* (= *powinni pracować* // вони мусять працювати) (Wiesław Dymny).

Речення такого типу Г. Арполенко трактує як „інфінітивні речення зі значенням об’єктивної необхідності, неминучості, невідворотності дії („інфінітив + давальний агенсивний”)” [5, с. 20]. Давальний діючої особи в інфінітивних реченнях за значенням відіграє ту саму смислову роль, що й підмет – називний відмінок. Порівняйте: *nie dostać mi – ja nie dostam*; *po co im strzelać – po co oni mają strzelać*; *wam by krzyknąć – wy by krzyknęli*.

Давального агенсивного в структурі інфінітивного речення може й не бути, але він легко відтворюється з контексту, що характерно для неповних речень, зокрема для підрядних частин складнопідрядних речень із підрядними мети, рідше – з підрядними інших видів, наприклад: 1) *Przykryłem się cieniutką pierzyczyną aż po samą głowę, żeby jak najprędzej zasnąć* (Jarosław Morton); 2) *Czy obcy nie powinien raczej ze wszystkich sił bronić pytań i wątpliwości i unikać odpowiedzi, aby nie zniknąć całkiem w archiwach i na komputerowych dyskach?* (Bronisław Świdorski); 3) *Zupełnie tak jakby słońce przebiło blaszany dach i strop, żeby z powietrza ulepić fantasmagorię* (Andrzej Stasiuk); 4) *Uznali, że muszą znaleźć Kincla, żeby wyjaśnić te wątpliwości i ewentualnie go wykluczyć* (Paweł Pollak); 5) *I skąd wiedziałeś, gdzie szukać?!* (Jacek Głębski); 6) *Modliła się, żeby*

nie czuć nienawiści. Nic więcej (Zofia Nałkowska). На потенційного агенса у підрядних інфінітивних частинах указують форми дієслів-присудків головної частини: у першому реченні – це 1-а особа однини чоловічого роду; у другому – 3-я особа однини чоловічого роду; у третьому – 3-я особа однини середнього роду; у четвертому – 3-я особа множини; у п'ятому – 2-а особа однини чоловічого роду; у шостому – 3-я особа однини жіночого роду.

Давальний суб'єкта частіше граматично імпліцитний і в реченнях, що виражають модальне значення бажання дії з конотаціями сумніву, роздуму і т. ін., тому що інфінітивні речення зі значенням бажання передусім асоціюються з першою особою, якщо прямих вказівок на особу немає. „Це впливає, очевидно, з певної суб'єктивності самого бажання” [92, с. 62], наприклад: *"Wziąć by pałę i walić nią was po łbie" – mówił Kani Breźniew, osoba też niewątpliwie kompetentna* (Leon Bójk); *Urodzić dziecko, czuć je przy sobie, słabe, ciepłe i bezradne, karmić własną piersią...* (Zofia Kossak).

Тяжіння до вказівки на першу особу при відсутності давального агенсивного виявляють і питальні інфінітивні речення, наприклад: *Boże, co robić, co robić? Powiedzieć, że wpadłem tylko po sąsiedzku z wizytą do dawnego szkolnego kolegi?* (Miroslaw Sokołowski); *Czy wobec tego jest sens wzywać policję na ratunek tonącemu? A jeśli nie, kogo prosić o pomoc?* (Marek Obszarny, Dziennik Łódzki, 2007-06-16); *Co robić? Ty jesteś drewniany pajacyk i jak ciebie nie złamać?* (Janusz Korczak). Очевидно, саме модальне значення невпевненості в аспекті категорії особовості акцентує на тому, що дія-стан співвідноситься з особою мовця, який розмірковує про щось.

Без давального агенсивного вживаються інфінітивні речення, які виражають категоричний наказ, допоміжну функцію при цьому виконує спонукальна інтонація. Інфінітив у таких реченнях функціонально збігається зі значенням форм наказового способу і тому найчастіше асоціюється з адресатом, наприклад: *Tak – powiedział Broll. – Pan kłamie! – krzyknął. Wstać! – podniósł jeszcze głos i poczuł na sobie uważny wzrok pułkownika* (Andrzej

Zbych); – *No, dobry piesek, dobry... A teraz leżeć ! Leżeć!* (Juliusz Machulski); *Nieprawda, milczeć! Do dzieła, Arturku, do dzieła!* (Sławomir Mrożek). Суб'єкт при цьому підказується ситуацією, контекстом або (як в останньому прикладі) наявністю звертання – іменника у кличному відмінку, що називає потенційного виконавця дії.

У конструкціях спонукальної модальності, що виражають наказ, побажання, прохання, суб'єкт частіше узагальнений, чому сприяє як відсутність давального агенсивного, так і певна декларативність змісту речення, наприклад: *Pracować, pracować, nie myśleć o głupstwach!* (Andrzej Zbych); *Nie słychać nas, nie widać, nie znamy własnych dusz* (Jan Brzechwa). Не випадково такий різновид інфінітивних речень доволі поширений у прислів'ях і приказках: *Bodaj dać, a nie brać; Jednym strzelaniem dwa ptaki ubić; Kiedy spaść, to z dobrego konia; Na jedną wędkę dwie ryby łowić; Na jednym rożnie dwie pieczenie upiec* (przysłowie). Центр ваги в інфінітивних реченнях переноситься на саму дію і вказує на узагальненого її виконавця, внаслідок чого зростає експресивність сказаного.

Інший тип інфінітивних речень із узагальненим значенням становлять ті, що мають не модальне, а власне констатаційне, описово-розповідне значення, як-от із дієсловами *widać, słychać, czuć, znać* тощо, які, на відміну від української мови, у польській мові є частовживаними [67, с. 71], наприклад: *Tam tylko wre prawdziwy odgłos pracy, gwałt życia i widać cel wszystkiego* (Stefan Żeromski). *Tylko słyszeć, widzieć, czuć. I jak w piosence grupy „Pod Budą”: jeść, pić, kochać. Jedno na raz. I mieć opróżnioną z myśli głowę. Nie planować, co potem i jeszcze potem* (Sonia Raduńska); *Prawie nie znać nilfgaardzkiego akcentu w nilfgaardzkim nazwisku* (Andrzej Sapkowski). Такі інфінітиви сприймаються як назви дій-процесів, не зв'язані з тим або іншим конкретним часом, способом чи особою, і синтаксично максимально наближаються до віддієслівних іменників і через це легко поєднуються з дієслівною зв'язкою, наприклад: *Przez kilkucentymetrową szparę widać było białą małą, czerwoną chorągiewkę* (Zdzisław Smektała); *Z oddali słychać było głuche uderzenia młotka* (Mariusz Czubaj);

Najintensywniej czuć było książki rumuńskie, drukowane jakby na natłuszczonym papierze (Zdzisław Smektała); *Nie znać było w nim skruchy, raczej gniewny opór* (Zofia Kossak).

Таким чином, розгляд семантичних особливостей інфінітивних речень засвідчує, що вони постають двокомпонентними (не двоскладними у формально-граматичному аспекті), тобто інфінітивні речення не є безагенсними: виконавець дії, активний діяч у них завжди мається на увазі та є конкретним у реченнях із давальним агенсивним. Імпліцитність потенційного суб'єкта не свідчить про його відсутність: агенс або відновлюється з контексту, тобто так чи інакше є означеним, або мислиться як узагальнений, якщо немає морфологізованих вказівок на нього.

3.2.2.2. Означена суб'єктність у безособовому реченні

Якщо в інфінітивному реченні завжди наявний активний діяч, то в безособовому реченні стан або модальне відношення виражені як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо. За наявності давального агенсивного носій стану може співвідноситись із першою (*Tylko kręci mi się w głowie, ale dam sobie radę* (Marek Jarosz)), другою (*Nudzi ci się? Jak ci się nudzi, to złap się wreszcie za jakąś robotę* (Mieczysław Maliński)) або третьою особою (*Tak wiele, że teraz nie chciało się jej żyć. Wielka pustka w sercu* (Mija Kabat); *Dobrze mu się jednak spało* (Tamara Wołdak-Janowska)).

Головний член таких речень найчастіше виражений дієсловами у формі 3-ої особи однини у складі т. зв. ергативних конструкцій (див. про це детальніше у розділі 3.2.4) з інфінітивом або без нього, наприклад: – *Paterowi nie chciało się tłumaczyć, ile go kosztowało potoczne i niedbałe wyrażanie myśli* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj); *Pognał do autobusu, trochę zdziwiony, że tak lekko mu się biegnie* (Marta Tomaszewska); *Brak autorytetu, który by chciało się uznać, jest okaleczeniem i dopiero później można nauczyć się chodzić*

bez jednej nogi i jeść lewą ręką (Stanisław Mrożek); *Wreszcie od tego gadania zrobiło mu się słabo* (Jarosław Iwaszkiewicz).

Виразити стан чи настрій дійової особи, незалежні від її свідомо спрямованого бажання, можуть речення з предикативними прислівниками на зразок *miło, chłodno, zimno, gorąco, ciekawo, duszno* тощо або предикативними іменниками типу *szkoda, żal, wstyd, grzech* із дієслівними зв'язками *być, stać* і без них у різних часових і способових формах, які називають всеохопний безсуб'єктний стан людини, суб'єкт-носієм якого позиціонується в додатку, наприклад: 1) *Głowa mnie boli. Głodna się robię. I chłodno mi* (Karolina Chinczyk); 2) *Naprawdę będzie mi miło* (Ewa Kujawska); 3) *Nie zimno ci w tym kocu?* (Piotr Siemion); 4) *A panu nie strach tak jeździć?* (Michał Olszewski); 5) – *Lesiu, ale tobie będzie żal umierać!* (Miron Białoszewski); 6) *Strasznie mu było żal ludzkiej istoty, która tak bardzo błądzi* (Jarosław Iwaszkiewicz). На означену особу (1-у – у першому і другому реченнях, 2-у – у третьому, четвертому і п'ятому, 3-ю – у шостому) вказують займенники відповідної особи в давальному відмінку, а також питальна інтонація (4 і 5 речення) та звертання (5 речення).

Особу-носія стану можна домислювати завдяки контексту, як-от у реченнях на зразок: *Pomyślała, że miło byłoby każdego ranka smakować w ten sposób widok miasta, z filiżanką espresso w jednej dłoni i małym orzechowym rogalikiem w drugiej* (Zbigniew Górniak); – *No, ja to od razu poznałem, że student. Oko mam, szkoda gadać* (Michał Olszewski), у яких агенсом є 1-а особа. Спільною рисою цих речень є те, що в них присутній або можливий давальний відмінок особи, на яку поширюється ознака, виражена предикатом, при цьому особа виступає не як витворювач дії (ознаки), а як сприймач, носій стану.

Значну групу становлять речення з оцінними предикатами в ролі головного члена (т.зв. *czasowniki niefleksyjne* (*niewłaściwe, defektywne, nieodmienne*) типу *treba, należy, można, warto, wolno (nie wolno), wypada, należy*). Оцінювачем виступає сам мовець, виражаючи при цьому загальну думку

багатьох або й усіх. Як уважає Р. Гжегорчикова, це одна з головних функцій таких дієслів [200, с. 62] Пор., наприклад: *Cały ten wierszyk można zaśpiewać jednym tchem albo można tylko zaśpiewać ostatnią zwrotkę* (Maria Nurowska); *Nie należy dopatrywać się szpiega w każdym napotkanym człowieku tylko dlatego, że dziwnie się wyraził lub dziwacznie ubrał* (Zdzisław Smektała); *Nie wolno mówić o swoich uczuciach* (Dariusz Banek). При відсутності давального агенсивного суб'єкта дії в таких реченнях сприймається як узагальнений, а з його появою – конкретизується, наприклад: *Nie warto mi więc było wydawać całej tygodniówki na kosztowne jazdy* (Aniela Kowalska); *Nie wolno ci więc przebywać nigdy samemu, jeść osobno ani spać, siadać koło okna w dobrze oświetlonym pomieszczeniu* (Ewa Białołęcka); *Pianista zaraz zemdleje, bo nie wypada mu nie wyjść z za kulisów i nie zabisować, kiedy królowa klaszcze na stojąco* (Jacek Dehnel).

Таким чином, більшість безособових речень – це конструкції, характерною рисою яких є формальна невираженість суб'єкта, а не відсутність категорії суб'єкта взагалі, тобто вони здатні відображати відношення дії до діяча.

3.2.3. Неозначеність особи

Про неозначеність суб'єкта дії чи стану можна говорити тоді, коли він невідомий [121]; навмисно не названий [8]; не названий конкретно, але відомий з контексту чи ситуації [107]; залишається в тіні [8]; анонімний [29; 255]; вилучений через його неважливість для змісту повідомлення [56]; несуттєвий на відповідний момент для мовця [53] тощо. У полоністиці існують терміни „podmiot nieokreślony” і „podmiot ogólny (uogólniony)”, хоча тлумачення їх нечіткі, розмиті. Так, натрапляємо на такі характеристики неозначеного суб'єкта:

- „замовчуваний підмет („przemilczany podmiot”) є невідомий <...> Це насамперед речення з неокресленою особою” [216, с.145];
- „прихований підмет („utajony podmiot”), що стосується неокреслених осіб” [220, с. 60-92];

– „персона indefinita, неокреслений виконавець дії чи носій стану («persona indefinita, niesprecyzowany wykonawca czynności lub nosiciel stanu»), поняття загальне, яке вказує, що виконавцем дії є людина або якісь люди” [229, с. 311-324];

– „неокресленість агенса” („nieokreśloność agensa”) [208];

– „особа узагальнена або неокреслена, т.зв. анонімна” („osoba uogólniona lub nieokreślona, tzw. anonimowa”) [255, с.159].

Неозначеність синтаксичної особи, на відміну від однойменної морфологічної категорії, має значно ширший спектр засобів вираження. Традиційно до речень із неозначеним виконавцем дії в сучасних слов'янських мовах зараховують конструкції із третьоособовим суб'єктом [див.: 144; 97; 162]. Цьому сприяє онтологічна віддаленість третьої особи від центру дійсничної означеності та індивідності [162, с.52], що й зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів. Серед речень із третьоособовим суб'єктом зі значенням неозначеності в польській мові виділяємо:

1) двоскладні речення :

а) з підметом, вираженим неозначеними (nieokreślonymi) займенниками: *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, byle kto, byle co*, наприклад : *Ktoś zatelefonował*;

б) зі складеним іменним присудком (orzeczeniem imiennym złożonym), у якому зв'язкою виступають словоформи дієслів *być* або *zostać*, а іменна частина виражена пасивним дієприкметником, наприклад: *Poczta jest doręczana raz dziennie; Dziecko zostało przyjęte do szkoły*;

2) односкладні неозначено-особові речення (z podmiotem domyślnym), наприклад: *Wczoraj wygrali mecz*;

3) речення з предикатами на *-no, -to*, наприклад: *Muzeum otwarto dla zwiedzających* .

Для встановлення граматичного статусу двох останніх конструкцій поряд із семантичним традиційно використовується морфологічний критерій, що зумовило відмінну кваліфікацію семантично споріднених речень у польській та українській мовах. Так, речення з дієслівними предикатами у формі 3-ої особи множини теперішнього і майбутнього часу (*Śpiewają* // *Співають*; *Będą śpiewać* // *Співатимуть*) і множини минулого часу (*Śpiewali* // *Співали*) у східнослов'янському мовознавстві зараховують до неозначено-особових односкладних речень. Речення з предикатами на *-no*, *-to*, головний член яких не містить формальної вказівки на особу суб'єкта дії чи стану, розглядають серед односкладних безособових, хоч і відзначають наявність неозначено-особової семантики [143, с. 251; 15, с.10]. У полоністиці конструкції першого типу вважаються реченнями з *podmiotem domyślnym*, а другі – *zdaniami bezpodmiotowymi*. Таким чином, назріла потреба послідовної класифікації таких речень із позицій сучасної граматичної науки.

3.2.3.1. Семантична неозначеність у двоскладному реченні

Центром функціонально-семантичного поля неозначеної особи вважають неозначені (*nieokreślone*) займенники, оскільки вони з'явилися в мові для вираження саме цього значення і не є результатом переосмислення інших елементів парадигми [41, с. 88-89; 205, с. 63-64]. З логіко-семантичного погляду неозначені займенники трактуються як оператори, що в межах певної множини виокремлюють властивим їм способом той чи інший елемент [98, с. 108-109]; як вказівники на невідомий або неназваний десигнат [205, с.48], як група одиниць зі значенням неозначеності стосовно істот чи неістот [36, с.199].

Неозначені займенники іменникового типу *ktoś*, *coś*, *ktokolwiek*, *cokolwiek*, *byle kto*, *byle co*, *kto bądź*, *co bądź*, які вказують на неокресленість, невизначеність особи чи іншої істоти або предмета, в польській мові є продуктивним засобом вираження значення третьої особи. Серед неозначених займенників найбільша абстрактність притаманна займенникові *coś*, який здатний указувати на невідомий, незрозумілий предмет, явище або на такі

об'єкти, які мовець не хоче називати, наприклад: *Ale coś mnie tknęło, bo taka twarz jakaś znajoma, Jacek, nie Jacek, patrzę w paszport, no, nazwisko takie samo* (Michał Olszewski); *Ja! - coś krzychało we mnie. Ten głos zagłuszał wszystko inne* (Maria Nurowska); *Nagle wyplłynęła z niej jak krzyk człowieka spragnionego wody. Coś się w niej przelamywało, coś krzychało i cichło jednocześnie* (Urszula Kłusek).

Виражений цим неозначеним займенником суб'єкт переважно зберігає семантичну ознаку „неістота”, проте інколи для увиразнення неозначеності, що зумовлена невідомістю, саме істоту позначають займенником *coś*, наприклад: *To coś nie przypominało człowieka. Leżące przed nim ciało było dziwnie pomarszczone i skurczone, policzki zapadły się, jakby gigantycznymi strzykawkami wyszano tłuszcz z twarzy* (Marek Krajewski); *W tej mgłę zamajaczyło coś niby cień peleryny. Przez chwilę wstrzymał oddech. Ocalić człowieka to dużo, ale ocalić duszę ludzką to jeszcze więcej* (Jarosław Iwaszkiewicz).

Займенник *ktoś* може вказувати на:

а) невідому людину, наприклад: *Ja nie odmiawiam ci prawa, tylko nie chcę, żeby ktoś cię skrzywdził* (Dansusz Banek); *Mick podejrzewał nawet, że gdyby za którymś razem ktoś w tych ankietach zamienił ze sobą miejscami pytania, to żaden z wypełniających ankietę nawet by tego nie zauważył* (Adam Barczyński); *Zanim Heinz usłyszał odpowiedź, ktoś cicho zapukał do drzwi* (Mariusz Czubaj);

б) людину, яка є представником певної групи осіб, наприклад: *Czuje, że zraniono mnie, czuję, że to choruje ktoś z mojej najbliższej rodziny* (Zdzisław Smektała); *Równie dobrze mógłby mnie tam zawieźć ktoś inny. Ktoś z pańskich ludzi* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj); – *Ja uważam - blondyna w okularach Heinz widział po raz pierwszy - że zrobił to ktoś ze współpracowników naszego świętej pamięci papu. Może nasz nowy kardynał?* (Mariusz Czubaj); - *Jak ksiądz sądzi, czy autorem tego napisu na drzewie mógł być ktoś z miejscowych?* (Jan Grzegorzcyk); *Czy w rodzinie ktoś choruje na cukrzycę?* (Jan Grzegorzcyk);

в) людину, що вирізняється з-поміж інших як носій певної предикативної ознаки, наприклад: *Miał na sobie cywilny, stalowy garnitur. Obwisłe policzki, duże zmęczone oczy skłaniały do przypuszczenia, że **ktoś** taki pracuje po dwadzieścia i więcej godzin na dobę* (Zdzisław Smektała); ***Ktoś** bardziej doświadczony, czy też po prostu może i bardziej leniwy, siada gdzieś w ruchliwym punkcie miasta w kawiarni i spokojnie patrzy sobie na świat* (Jarosław Bystron); *Moje łóżko zajęłoby wtedy **ktoś** bardziej potrzebujący i beznadziejny* (Manuela Gretkowska);

г) певну конкретну людину, не названу з якихось міркувань (з метою створення інтриги, кокетування тощо), наприклад: – *To ty, Kasiu?* – *No, ja i jeszcze **ktoś*** (Dariusz Banek); – *Pan ma takie cudne oczy... Zakochać się można w tych oczach...* – *Ach, co pani mówi!* – ***Ktoś** nie wierzy?* (Karol Makuszyński); *Może istnieje **ktoś**, kto ma zwyczaj zapalania zniczy na bezimiennych grobach, tak jak niektórzy zapalają znicz na grobie nieznanego żołnierza. Sądzę jednak, że **ten ktoś** wie, do kogo przychodzi* (Jan Grzegorzczak).

У реченні значення суб'єкта, вираженого неозначеним займенником, можуть уточнювати інші компоненти, зокрема:

а) прикладка: *Obserwacja twarzy kierowców przypominała pitawał tutejszych przestępców zwykłych: nieufność, zarozumialstwo, wydęte z oburzenia wargi, że **ktoś, jakiś chłystek**, ma czelność machać do tego oto nowo narodzonego biznesmena w dobrej toyocie* (Michał Olszewski); *Głos był cichy, ale wyraźny. Zupełnie jakby **ktoś, zapewne Mielnik**, przystawił sobie mikrofon do ust* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj);

б) підрядна частина складнопідрядного речення, наприклад: *Dwie wuzywające, pewne siebie, pelne życia, uśmiechnięte blondynki i **ktoś** jeszcze. **Ktoś, kto stał się moją obsesją*** (Marek Krajewski); *To pisał **ktoś, kogo wyprowadzono z równowagi*** (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj); *Chłopiec parokrotnie próbował się wtrącić i zaznaczyć, że on także jest obecny przy tym stole i ma do dziadka większe prawo niż **ktoś, kto wprawdzie jest dorosły, ale zjawił się tu ni z tego, ni z owego i przez nikogo nie proszony*** (Irena Jurgielewiczowa); *Zamrugalem powiekami jak **ktoś, kto nie***

rozumie, czego od niego żądają lub ktoś, kto grając na zwłokę liczy, że ten kto wydał przerażające okrucieństwem polecenie, opamięta się i je cofnie (Jacek Głębski).

Очевидно, що контекст здатний не тільки значно звузити коло суб'єктів, яких стосується названа дія чи ознака, а й „переорієнтувати займенник на виокремлення певних елементів із тієї множини, на яку його функції зазвичай не поширюються” [162, с.55].

Неозначене й узагальнене значення в таких реченнях доволі часто недостатньо чітко розмежоване, як-от, наприклад: *Jak ktoś chce rzucić w psa kamieniem, podnosi rękę w taki sam sposób i on to sobie zapamiętał. Musiał nieraz dostać kamieniem* (Irena Jurgielewiczowa); *Znała dobrze ciepło, które się szerzy w sercu, jeśli ktoś chwali ojca czy matkę, kiedy mówi, że są mili, szlachetni, niezwykli!* (Irena Jurgielewiczowa). У таких і подібних випадках особа, про яку йдеться, завдяки контексту чи ситуації може сприйматися то як неозначена, то як узагальнена. Ймовірно тому дехто з польських дослідників не диференціює поняття неозначеності та узагальненості [див., наприклад: 255, с.85-102].

Неозначеним займенникам *byle kto, byle co, ktokolwiek, cokolwiek* властиве специфічне значення „все одно (байдуже) хто, що”, наприклад: *Nie pozwolę, żeby byle kto ciosał mi kolki na głowie i traktował jak szczeniaka* (Miroslaw Sokołowski); *Mówił to wszystko jednym tchem, osobliwej ulgi doznając w świadomości, że jest ktoś - i nie byle kto! przed kim wyznać może żalowaną swoją historię, a zarazem z krzywdzących oczyścić się podejrzeń* (Leon Kruczkowski); *Nie powiem, że czekał akurat na mnie. Ktokolwiek mógłby zająć moje miejsce, byleby przyszedł w odpowiedniej chwili* (Sławomir Mrozek); *Przykrył nią wizję, których się zawstydział. Ktokolwiek białą ręką w tym stuleciu Prowadzi rządki liter na papierze* (Czesław Miłosz); *Ktokolwiek mógłby zająć moje miejsce, byleby przyszedł w odpowiedniej chwili* (Sławomir Mrozek).

Загалом неозначеним суб'єктам, вираженим неозначеними займенниками, властивий вищий ступінь індивідуалізації, ніж у разі відсутності суб'єктної синтаксеми. Введення займенника змінює кваліфікацію суб'єкта і семантику всього речення, пор.: *Kilka godzin później zatelefonowali ze szpitala z informacją, że dziewczynkę przewieziono do innego szpitala* (Miroslaw Kożmin); *Kilka dni temu, gdy jadła śniadanie, ktoś zatelefonował na domowy numer Lewickiego...* (Zbigniew Górniak). У першому реченні суб'єктом може бути як відома, так і невідома особа (чи особи) і основна увага акцентується на предикаті, а в другому – вербалізований займенником суб'єкт невідомий, і саме він перебуває в центрі уваги.

Семантику неозначеності у польській мові мають двоскладні речення, в яких у позиції підмета виступає називний відмінок об'єкта дії (об'єктного суб'єкта), а роль присудка виконує предикативний пасивний дієприкметник зі значенням результативного стану в поєднанні з трьома особово-часовими формами зв'язки *być*, наприклад: *Kinga jest zakłopotana obecnością Łukasza* (Dariusz Banek); *Jak wracałam, była przyniesiona woda, narąbane drewno, napalone w piecu* (Jacek Penc). Серед слов'янських мов тільки польська може утворювати пасив зі зв'язкою *zostać / zostawać*, причому вживається вона тільки у формах минулого часу, наприклад: *Trafilem w ręce ludzi, dla których słowo łaska zostało wykreślone ze słownika* (Zdzisław Smektała); *Talwin został zaproszony na spotkanie późnym popołudniem, ale, z oczywistych przyczyn, poradzono mu skorzystać z bocznego wejścia dla służby* (Raymond E. Feist); *Na kolacje robił la pasta italiana. Co wieczór inną, ale nazwa zostawała niezmienną* (Manuela Gretkowska).

Своєрідність семантики речень такого типу полягає в тому, що в них виражається стан суб'єкта як наслідок дії, яку виконує неозначена особа. Таким конструкціям відповідають двоскладні дієслівні речення симетричної будови, тобто з суб'єктом-підметом, пор., наприклад: *Lone już była spóźniona o pięć minut* (Bronisław Świdorski) і *Lone spóźniła się o pięć minut*. Їх, очевидно, можна вважати реченнями перехідного типу між неозначеністю та означеністю суб'єкта. Якщо ж позицію суб'єкта в реченнях з предикативним пасивним

дієприкметником займає іменник у формі знахідного відмінка з прийменником *przez*, то носій ознаки в них чітко визначений, наприклад: *Kamilek został porzucony przez matkę zaraz po urodzeniu* (Agnieszka Trojanowicz), тобто *Matka porzuciła Kamilka zaraz po urodzeniu. Ustawa została uchwalona przez Sejm, lecz nie przez życie* (Sebastian Chosiński), тобто *Sejm uchwalili ustawę*. В українській мові позицію суб'єкта в таких конструкціях займає орудний відмінок, а предиката – форми на *-но*, *-то*, пор.: *Film został nakręcony przez Andrzeja Wajdę* // *Фільм було знято Анджеєм Вайдою*.

3.2.3.2. Неозначеність особи в односкладному реченні

Ізосемічним способом експлікації неозначеності особи є односкладні неозначено-особові речення, своєрідність змісту й будови яких полягає в тому, що „виконувач дії в них мислиться неозначено, а головний член виражений дієсловом у формі 3-ої особи множини теперішнього, майбутнього або ж у формі множини минулого часу” [143, с. 238]. Суб'єкт дії, уявлення про який виникає завдяки наявній у реченні множинній дієслівній формі головного члена, стосується багатьох невизначених осіб. Як зауважує Т. Ломтев, „предикатний предмет є неозначеним, коли він відповідає двом умовам: 1) якщо він мислиться як член деякої збірної множини; 2) якщо він мислиться як один, байдуже який, але необов'язково кожний член цієї множини” [102, с. 139-140].

Дієслівна форма головного члена неозначено-особових речень вимагає підмета-особи, проте не реалізує синтаксичного зв'язку із ним у реченні, стосуючись уявного суб'єкта. Отже, з цих позицій граматичного підмета, хоча б навіть займенникового, в неозначено-особових реченнях немає. „Неозначеність виконувача дії продиктована самим характером думки, яку висловлюють. Ця думка двочленна: предикат у ній вербалізований, а суб'єкт сприймається на рівні уявлення про якусь особу (осіб)” [143, с. 239], тобто в неозначено-особовому реченні не передбачено прямого співвідношення суб'єкта з особою, яку бачать комуніканти. Тому в деяких мовознавчих працях

такий суб'єкт називають анонімним [29, с. 38]. Про анонімізацію можна говорити тоді, коли суб'єкт навмисно замовчується з різних причин. „Конкретних виконавців дії або носіїв стану не названо через те, що вони невідомі мовцеві, їх неможливо окреслити, вони неістотні для самого висловлення або часом свідомо замовчуються” [229, с. 312].

Існують різні ступені неозначеності суб'єкта дії в неозначено-особових реченнях. Агенс може мислитися як одна неозначена особа, як декілька неозначених осіб або як неозначена група осіб. І хоча мовознавці, групуючи речення цього різновиду, по-різному називають виділені групи [див.: 143, с. 239-240; 53, с. 20; 8, с. 35-37; 229, с. 312; 29, с. 39], принципової різниці в цих класифікаціях ми не вбачаємо.

Досліджуваний мовний матеріал дозволив виокремити такі основні причини неозначеності суб'єкта дії:

а) виконувач дії невідомий ні мовцеві, ні співбесідникові, але це для них несуттєво, оскільки суб'єктом дії є неозначена множина неозначених осіб, наприклад: *Drogę do Polski w 1949 roku. Wrócił z Zachodu, gdyż chciał mieszkać tam, gdzie mówią jego językiem* (Zdzisław Smektała); *Z tych dziesięciu centów mogłem zrobić czterdzieści, puścić na pasażu i jeszcze by mnie po rękach **całowali**, że taki dobry towar sprzedają* (Miroslaw Sokołowski).

Високий рівень неозначеності у реченнях цього типу зумовлений неможливістю сприйняття суб'єктів за допомогою органів чуття, повторюваністю дій, значною їх тривалістю, „позачасовістю”. Зазвичай це повідомлення про дії, пов'язані з народними традиціями, звичні для широкого кола людей, наприклад: *W Polsce w tym dniu **idą również na groby** swoich bliskich w świątyniach wznoszone są modły w ich intencji* (Maciej Chołodowski); *Ślub brała Stanisława w Doruchowie . **Poślubili** bowiem lednocześnie rodzeństwo Wilczyńskich* (Katarzyna Tomaszewicz); ***Chrztili dzieci normalnie** w Kościele katolickim, nie było problemów* (Maciej Chołodowski);

б) суб'єкт дії не може бути точно названий мовцем, оскільки виконавець чи виконавці дії невідомі, а множина осіб, йому чи їм подібних, нечітко окреслена, наприклад: *W sumie to nie jest taka zła kobieta, jak o niej mówią* (Zdzisław Smektała). Визначальна ознака множини суб'єктів – належність до певної організації, спільноти, виконання певного типу соціальних функцій, які не можуть бути вербалізовані однією лексемою. Вживаються на позначення дій керівництва, представників влади, комунальних структур тощо, наприклад: *Ja już za stary jestem na nadzieję, za stary na ten nowy świat. Tak mi powiedzieli w urzędzie* (Wiesław Myśliwski); *Pan może oglądał ten film? Szkoda. Powiedziałby mi pan, kupił, strzelił. Ja już tego nie widziałem, wyłączyli prąd i film się urwał* (Wiesław Myśliwski);

в) суб'єктом дії є неозначені представники означеної множини осіб, про що свідчить вказівка на: а) фах осіб-суб'єктів: – *Tak was w szkole uczą?* – *Tak, - bąknęła Dominika niepewnie* (Maria Borowa); б) місце їх праці: *W szpitalu powiedzieli rodzicom, że konieczna będzie operacja, ale termin wyznaczono dopiero na październik* (Beata Wolańska); в) місце їх проживання чи перебування, наприклад: *Wtenczas ludzie takie słowa rozumieli, chwyтали aluzję, dziś nikt by nie wiedział, o co się rozchodzi, jak powiadają nad Wisłą* (Jerzy Krzysztoń); *Konfitury z róży to rodzinny rytuał. Wspólnie zbierają owoce, potem czyszczą je z włochatych pesteczek* (Bożena Łuczak-Skarżyńska). Дія, позначувана предикатом, є конкретною, локалізованою у просторі й часі, а суб'єкти її переважно доступні для візуального сприйняття. Такі неозначено-особові речення близькі до означено-особових, оскільки назву групи осіб-суб'єктів можна замінити іменником, наприклад: *W szpitalu powiedzieli... – lekarze; W szkole uczą... – nauczycieli*;

г) коло суб'єктів, які здатні виконати названу дію, є досить широким, становить неозначену множину осіб, проте для реалізації дії достатньо навіть однієї людини чи групи людей, яка (які), однак, чітко не окреслена (не окреслені), наприклад: *Chirurg usiadł o trzy stoliki ode mnie, przynieśli mi syfon i koniak, wtem chirurg mnie zauważył i uklonił się* (Michał Choromański); – *Co*

słyschać? Pysznice zrobili? – Nie. Ring odremontowali. – Naprawdę! Fantastycznie! (Wojciech Tochman). Семантика предиката, контекст чи ситуація мовлення не завжди дозволяють точно встановити кількісні характеристики суб'єкта. Дію можна потрактувати як виконану однією людиною або й групою осіб, наприклад: *Krzaki wycięli z grubsza, skosili trawy, na rozległym ściernisku sterczały wysokie żelazne krzyże* (Marian Pilot); *Niedawno wydali ją za mąż, za młodego, który przyjechał z Judei...* (Jan Dobraczyński);

д) мовець може більшою чи меншою мірою знати суб'єкта чи суб'єктів дії, але з різних причин його (їх) не називає, зумисне усуває з речення, чим створюється неокресленість агенса, як-от у реченнях: *Tak... Chciałam bardzo pana przeprosić za to, co wtedy wygadywałam tam... gdy zabrali Kacpra...* (Dariusz Banek); *Zawieźli Piotra do eleganckiej willi, położonej na zalesionej działce, niedaleko ulicy Strążyskiej... Pokazali Piotrowi drogę, zaprosili, żeby usiadł, grzecznie zaproponowali kawę* (Jarosław Rębacz).

Відсутня суб'єктна синтаксема в неозначено-особових реченнях наділена категорійним значенням третьої особи. О. Падучева називає її третьоособовим нулем і вважає, що їй притаманні такі характеристики: вона завжди позначає тільки особу, має граматичне значення називного відмінка, виражає неозначеність, яка радше зумовлена неістотністю, неважливістю, ніж невідомістю [118 , с. 28-31].

У східнослов'янському мовознавстві прийнято вважати речення двоскладним неповним, якщо виконавець дії визначається з контексту: *Вони вирушили звечора. Приїхали вчасно* (у польській традиції – це речення з *podmiotem domyślnym*, двоскладні, повні). Від двоскладних неповних, на думку В. Бабайцевої, слід відрізнити такі неозначено-особові речення, діюча особа в яких може бути точно визначена з контексту, що знаходиться не в пре-, а в постпозиції. „В основі такого неозначено-особового речення лежить логіко-психологічне судження, першим компонентом якого є уявлення про виконавця дії” [8, с. 38], наприклад: *Chodź, czekają na nas – wskazał na grupę fotoreporterów*

obwieszonych aparatami i uklonił się publiczności (Grażyna Plebanek). Із ситуації ясно, що чекають фоторепортери, але це стає зрозумілим не в момент формування думки, а пізніше. Порівняйте ще: *Podeszli i zapukali*. – *Chwileczkę! – Zza drzwi rozległo się szuranie, chyba udawane. Otworzył siedemdziesięcikilkuletni mężczyzna w okularach. Nowak wyciągnął legitymację. – Jesteśmy z policji, z Komendy Stołecznej. Komisarz Adam Nowak i komisarz Karol Zakrewski* (Tomasz Konatkowski). Контекст дозволяє точно визначити, хто діюча особа (представники поліції), але первинною є саме дія (*podeszli i zapukali*).

3.2.3.3. Неозначеність особи в реченнях з предикатами на *-no*, *-to*

Ще одним продуктивним способом мовної репрезентації неозначено-особового суб'єкта в польській мові є конструкції з предикативними формами дієприкметникового походження на *-no*, *-to*, які в польських граматиках кваліфікуються як неособові невідмінювані форми дієслова, утворені від перехідних і неперехідних дієслів доконаного і недоконаного виду та орієнтовані на минулий час [див.: 271]. Відомі різні їх назви, залежно від типу мотиваційної ознаки:

- терміни, які лише фіксують наявність цього граматичного явища: *formy na -no, -to* [279];
- терміни, які вказують на зв'язок форм на *-no, -to* з дієсловом: *czasowniki zakończone na -no, -to* [262]; *verbum infinitum na -no, -to* [255];
- терміни, що відображають специфіку форм на *-no, -to*: *bezosobniki* [259, 236];
- терміни, що визначають їх синтаксичну функцію та вказують на особливості речень, до складу яких входять ці форми: *konstrukcje bezosobowe* [219]. Такі речення польські синтаксисти традиційно вважають безпідметовими.

Відомо, що присудкова форма на *-no, -to* історично становить закам'янілу нечленну форму середнього роду пасивного дієприкметника минулого часу. Первісним значенням цієї форми, як слід думати, було відображення дії в минулому часі [92, с. 64-65]. На відміну від української мови, де форми на *-no, -to* від дієслів недоконаного виду утворюються обмежено („вони вживаються переважно в розмовному мовленні та в усній народній творчості, вказуючи на повторюваність дії в минулому” [36, с. 290-291] на зразок *казано, говорено, їжджено*), для польської мови типовими є форми як недоконаного, так і доконаного виду [279, с.67] (*zamknąć – zamknięto; zrobić – zrobiono, pisać – pisano; kochać – kochano; nieść – niesiono*). Недоконаний вид передає значення тривалої, повторюваної дії, наприклад: *Coraz głośniej mówiono o rewolucji* (Leon Kruczkowski). *Pamflety i bzdurne dokumenty pisano i publikowano cichcem nawet w akademii oxenfurckiej* (Andrzej Sapkowski); *Michał jest obrońcą, ale na ogół malowano go z mieczem* (Małgorzata Saramonowicz).

Коли твірними виступають дієслова доконаного виду, наслідком виконаної дії є значення результативного стану, наприклад: *Zawleczono nieszczęśnika do kościówkowskiej oficyny, ułożono na stole i widelcem od pieczystego wydłubano śrut. „Dziurki” zalano wykradzionym z kredensu koniakiem, pozbierano wszystkie posiadane pieniądze, wręczono je pokrzywdzonemu i dwukółką odwieziono do Homla* (Danuta Koral).

Специфіка речень із предикатами на *-no, -to* у польській мові чітко виявляється на тлі відповідних українських конструкцій. „В українському мовознавстві з дієприкметниковими предикативами на *-no, -to* пов'язані три основні проблеми: 1) чи можуть уживатися при них допоміжні дієслова *було, буде*, тобто яке їх часове значення; 2) чи може вживатися при них орудний дійової особи, тобто чи мають вони ознаки пасивності; 3) чи виражають вони наслідок тільки людської діяльності, тобто чи можуть вони позначати явища природи. Навколо цих питань у свій час точилася гостра полеміка й боротьба” [136, с. 205-206], а деякі з них, зокрема питання про нормативність

конструкцій із суб'єктним компонентом у формі орудного відмінка, є дискусійними донині.

У польському мовознавстві такі проблеми відсутні, оскільки речення з предикатами на *-no*, *-to*, по-перше, орієнтовані лише на минулий час (в українській – на минулий і майбутній) і не вживаються з дієслівними зв'язками; по-друге, виражають наслідок тільки людської діяльності, а по-третє, пасивність дії передається у польській мові переважно конструкціями з пасивними дієприкметниками, порівняйте, наприклад: *Поле поорано; Поле було поорано; Поле буде поорано – Pole zaorane. Pole było zaorane. Pole będzie zaorane; Градом побито посіви – Uprawy zostały zniszczone gradem; Снігом заметено дорогу – Droga została pokryta śniegiem.*

Дослідники, відзначаючи структурну схожість речень із предикативними формами на *-no*, *-to* в польській і українській мовах, водночас вказують на окремі відмінності [271, с. 39-50]. Так, якщо українській мові притаманні одночленні (*Добре зіграно. Вирішено*), двочленні (*Каву випито. Завдання виконано*) і тричленні (*Все було втрачено Васи́лем Другим у тій битві* (Павло Загребельний); *Кочубе́йха німіла від спокою дочка гірше, ніж від страху – ким це – Богом чи сатаною спіслано на Мотрю ту облудну віру у волю цього трічі проклятого краю* (Роман Іваничук)) моделі цих конструкцій, то для польської мови типовими є лише двочленні структури на зразок *Na zebraniu uchwalono rezolucje // На зборах ухвалено резолюцію; Kawę podano // Каву подано*. Лише в діалогах, як репліки-відповіді, трапляються одночленні структури, наприклад: *– Zadanie wykonano? – Wykonano.*

На думку Д. Вечорек, „українська мова пішла далше, ніж польська, по шляху відособлення від інших слов'янських мов: вона дістала можливість уведення в двочленну каузативну модель третього члена – агенсивного додатка”, у той час як польській мові така модель „в її суб'єктному варіанті невідома...” [271, с. 44-45]. Одну з причин відсутності суб'єктного члена в перфектних конструкціях убачаємо в тому, що суб'єкт відомий з найближчого

контексту, і тому його повтор стає зайвим, наприклад: *Po dokonaniu oględzin przez likwidatora szkód, kazano mi zgłosić się na drugi dzień po kosztorys naprawy do Przedsiębiorstwa Wielobranżowego* (Krzystyna Krawczyk), тобто *likwidator kazał*; *Podczas ostatniej wizyty u dentysty za plombę kazano mi sporo zapłacić – nie stać mnie na to* (Joanna Aleksandrowicz) – *dentyst kazał*.

Суб'єкт імпліцитно міститься в самій перфектній конструкції. А. Вежбіцька, наприклад, називає морфемами *-no*, *-to* складеними елементами в тому сенсі, що вони одночасно акумулюють значення способу, часу і особи (що для флексійних мов є звичним явищем). Тому, робить висновок дослідниця, в конструкції на *-no*, *-to* жодного агенса вставити неможливо, оскільки позиція підмета вже зайнята [272, с. 185]. У таких випадках суб'єкт мислиться як неозначена кількість осіб, що займається певним видом професійної діяльності, наприклад: *Zlikwidowano węgierskie szkoły, skonfiskowano majątki, przeprowadzono etniczne czystki* (Wojciech Maziarski) – тобто *Państwo zlikwidowało, skonfiskowało*; або: *Facet był winny zabójstwa, choć nie udowodniono tego* (Tomasz Konatkowski) – тобто *Sąd nie udowodnił, że...*

Для нашого дослідження важливим є вирішення проблеми безособовості цих конструкцій, які в полоністиці традиційно вважаються безпідметовими реченнями: „Безпідметовими є також речення з присудком, вираженим неособовою формою дієслова на *-no*, *-to*, у яких виконавець дії чи носій стану не окреслений” [262, с. 306].

Відсутність підмета в називному відмінку, т. зв. постійний нуль („zero stałe”), в реченнях з формами на *-no*, *-to*, на думку М. Марцянік, є облігаторним явищем головно з формального погляду, однак ці форми „семантично (виділення наше. – О.К.) мають категорію особи, яку на підставі самої форми не можна конкретно визначити, але можна окреслити принаймні в такий спосіб: *не я, не ми*, але *ти, ви, вони*. Мовець („nadawca komunikatu językowego”) виключений з переліку можливих виконавців дії” [236, с. 137], самі ж виконавці мисляться як неозначені особи. На це вказує можливість

трансформації речень із безособовими формами на *-no*, *-to* в односкладні неозначено-особові речення, наприклад: *Gościniec prowadził, jakby zrobiono go z myślą o mnie* (Ewa Białołęcka) – *Gościniec prowadził, jakby zrobili go z myślą o mnie*; *U pani w domu, w pani obecności pobito mojego syna, a pani uważa, że nic się nie stało!* (Dariusz Banek) – *U pani w domu, w pani obecności pobili mojego syna, a pani uważa, że nic się nie stało!*; або в двоскладні з підметом, вираженням іменником типу *ludzie* чи неозначеним займенником *ktoś*, наприклад: *Aż ktoś ją pobił na plaży we Władku* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj).

Можливість подібних трансформацій зумовлена тим, що предикативи на *-no*, *-to* зберігають давню властивість, успадковану ще від дієприкметників, – виражати наслідок людської діяльності. Саме цю властивість (як єдину!) зберегла польська мова. Дослідники-полоністи акцентують на тому, що речення з предикативними формами на *-no*, *-to* можна інтерпретувати лише як такі, що „містять квантор екзистенціальності” [271, с. 51]; що виконавцем дії може бути лише людина або група осіб [236, с.137]; що завжди „існує хтось, хто це зробив” [258, с. 89]. Так, речення *Okno otwarte* має тільки одне значення: якась людина (а не вітер, не кішка, не гілка і т. п.) відчинила вікно. „Таким чином, польські перфектні форми на *-no*, *-to* завжди мають значення німецького *man* або французького *on*” [271, с. 51], а отже, речення на зразок *W oknie klasztoru zdmuchnięto światło* можна трансформувати тільки так: *W oknie klasztoru zdmuchnęli światło* або *W oknie klasztoru ktoś zdmuchnął światło*. Тоді як в українській мові можливі три типи значень: дію виконала людина (*Мама зачинила вікно*); дію виконала якась істота (не людина) або неістота (*Вітер зачинив вікно*); дія відбулася самовільно (*Вікно зачинилося*). Але в будь-якому випадку в обох мовах такі перфектні конструкції неозначено-особові, а не безособові з огляду на їх семантику.

Синтаксисти вказують на нейтральність форм на *-no*, *-to* щодо числа і роду суб’єкта дії [279, с. 68, с.71]. Так, у реченні на зразок *Człowiek, z którego zrobiono kalekę, ma dużo trudniej* (Tomasz Konatkowski) неможливо точно визначити, хто є виконавцем дії: *ktoś zrobił* чи *oni zrobili*; *zrobił*, *zrobiła* чи *one*

zrobiły. У деяких випадках підказку маємо в контексті, наприклад: *Ile lat temu napisano „Boska komedia”, a nic w niej jakoś ulepszyć nie można* (Włodzimierz Krzemiński); *Piero malował i tak, i tak, ale był to już czas przełomu w wynalezieniu farb olejnych i coraz częściej nimi malowano* (Antoni Kapelański). Зрозуміло, що в першому реченні йдеться про всесвітньо відомого Данте Аліг'єрі, а в другому – про невідомого, але конкретного П'єро.

М. Марцянік протиставляє речення з формами на -no, -to конструкціям на кшталт *mówi się*, оскільки перші з них орієнтовані на минулий час, а другі – на теперішній. Крім того, трансформації зі спробою включення в них виконавця дії виглядають, на думку дослідниці, так: „*mówiono* = „*mówiłeś ty, wy, oni*”; *mówi się (mówiło się)* = „*mówisz ty, wy, oni*” lub „*mówisz ty, wy, oni łącznie ze mną, z nami*” [236, с. 137]. Тобто конструкції з формами на -no, -to передають неозначеність суб'єкта дії, а форми із *się* – його узагальненість.

Знахідний відмінок (або родовий відмінок при запереченні) обов'язковий при більшості предикативів на -no, -to, що утворюються від перехідних дієслів. Знахідний відмінок виконує „ускладнену семантико-синтаксичну функцію об'єктного суб'єкта” [36, с. 69], наприклад: *Z wami: ja i me słowo. Tu jest źle. A mnie skrzydeł strzelistych nie dano, Bym mógł ku niebu wzbić się. Ręce moje związano, usta me zalano, Zatruto moje życie* (Joanna Siedlecka); *Dopiero w rok później otwarto w pasażu prawdziwe kino* (Jan Parandowski).

Знахідний відмінок найчастіше відсутній при предикативах, утворених від неперехідних дієслів. Натомість у таких реченнях звичайно є вказівка на:

а) місце: *W jednych krajach chodzono w łapciach, w drugich już jeżdżono w samochodach* (Ernest Skalski);

б) час: *W drugie święto Wielkiej Nocy chodzono z gaiczkem ustrojonym we wstążki i śpiewano: „Zielony gaiczek, pięknie wystrojony”*(Dariusz Zalega);

в) місце і спосіб дії: *A po Warszawie już głośno mówiono o wojdówkach - i moda noszenia lasek z prostych, grabowych prętów stała się nakazem chwili wśród burzliwej; patriotycznie nastrojonej młodzieży akademickiej...* (Leon Kruczkowski);

г) час, місце і спосіб дії: *Czasem konno lub powozami jeżdżono do lasu* (Tadeusz Dołęga-Mostowicz), що свідчить про імпліцитного діяча. Порівняйте, наприклад, трансформовані речення: *W jednych krajach ludzie chodzą w łapciach; Czasem konno lub powozami one jeździły do lasu.*

Без знахідного відмінка можуть бути також речення з предикативними формами на - *no*, - *to*, які утворені від перехідних дієслів. У такому разі потенційного виконавця дії підказує локативний член, наприклад: 1) *Cezary, jak zdecydowano w domu, miał pojechać do dużego miasta, najlepiej do Troyes, i tam szukać pracy* (Marek Jarosz); 2) *Przy okazji dodam jeszcze, że całe nasze siły, jak zdecydowano na odprawie u szefa policji - co zresztą też jest wiadome* (Janusz Głowacki); 3) *O samozwańczym rządzie komunistycznym na pierwszym skrawku wyzwolonej ziemi polskiej, kraju, do którego nie będą już należały południowo-wschodnie kresy, bo tak uzgodniono w Teheranie, z Wilnem i moim rodzinnym Lwowem, o rumowisku, w jakie zamieniono Warszawę...* (Andrzej Czcibor-Piotrowski), тобто вирішено (*zdecydowano*) тим чи тими, хто живе в будинку (1-е речення), хто працює в поліції (2-е речення); узгоджено (*uzgodniono*) тими, хто приймав рішення в Тегерані (3-є речення) тощо.

На позицію суб'єкта може вказувати конструкція „займенник у родовому відмінку з прийменником *u*”, як-от у реченнях: *I od razu zdziwiłem się, że we Wrocławiu jest już tyle ścieżek rowerowych. Naprawdę, trzeba przyznać prezydentowi Dutkiewiczowi i jego poprzednikom, że sporo w tym względzie u nas zrobiono* (Gazeta Wrocławska); — *Ale jak zapobiec temu, by policjanci nie sięgali po broń bez konieczności? — W ciągu ostatnich 30 lat wprowadzono u nas znaczne ograniczenia w używaniu broni* (Wiktor Osiatyński); *W tym celu uruchomiono u nich specjalny formularz* (Krzysztof Gontarek).

Таким чином, речення з предикативами на *-no*, *-to* лише через відсутність формального підмета доводиться визнавати граматично безпідметовими конструкціями. Однак „з семантичного погляду вони завжди двокомпонентні, бо мають суб'єктно-об'єктний член” [136, с. 209] у знахідному чи родовому відмінках, хоча він може бути і не виражений, імпліцитний. Семантично особовими вважає такі речення З. Салоні, вказуючи, однак, на неокресленість особи, оскільки мовець або не знає виконавця дії, або не хоче його називати [258, с.75-91].

Т. Ріттель, як уже відзначалося, не проводить чіткої межі між узагальненістю та неозначеністю, називаючи таку особу узагальнено-неозначеною („osoba uogólniona nieokreślona”) [255, с. 85-102]. Речення з предикативними формами на *-no*, *-to* (у термінології вченої – *verbum infinitum na -no, -to*) дослідниця поділяє за ступенем вияву неозначеності на три групи: а) речення з особою, що невідома тільки слухачеві; б) речення з особою, яка невідома ні мовцеві, ні слухачеві, але не узагальнена; в) речення з особою анонімною [255, с. 91-92].

Прикладами речень з особою, невідомою тільки слухачеві, можуть бути конструкції на зразок: 1) *Przy pierwszej lepszej wpadce zrobiono by mi w domu kłopot, a tymczasem poza piwnicą nie miałem żadnego innego schowka na susz i odczynniki* (Miroslaw Sokołowski); 2) *Jak mi powiadano potem, stał się szybko najbogatszym oficerem wśród wszystkich biorących udział po jakiegokolwiek stronie w tej wojnie* (Stanisław Dygat); 3) *Rozwiązanie bowiem problemów długu publicznego to na pewno nie ta kwestia, o której tutaj de facto mówimy, o której mówiono przez, nie pomyłę się chyba, kilkanaście godzin na posiedzeniach Komisji Polityki Gospodarczej, Budżetu i Finansów, w których miałem przyjemność uczestniczyć, z udziałem dwóch wysokich spierających się stron* (Kancelaria Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej), зі змісту яких зрозуміло, що мовець знає, від кого чекати неприємностей у разі невдачі (у першому реченні); йому відомий автор повідомлення (у другому реченні); мовець бачив, хто виступав від імені комісії, бо був учасником події (у третьому реченні), але не акцентує на агенсі.

Суб'єкт дії невідомий ні адресатові, ні адресантові у реченнях на кшталт: *Pamflety i bzdurne dokumenty **pisano i publikowano** cichcem nawet w akademii oxenfurckiej* (Andrzej Sapkowski); *Wobec świata przestępczego podjęto działania nękające - aresztowania, rewizje, zakazy wstępu i przebywania w określonych miejscach. **Oczyszczono** centrum miasta i okolice metra z żebraków i bezdomnych, proponując im schroniska. **Zagrodzono** lub zalano wodą ich ulubione zakamarki i tunele* (Super Nowości); *Michał jest obrońcą, ale na ogół malowano go z mieczem* (Małgorzata Saramonowicz). Основне призначення таких речень – зосередити увагу на результаті дії, а не на її виконавцеві.

Анонімною є особа в реченнях на зразок: *Ściany pokryto białym tynkiem i obwieszono zbrojami, mieczami i oprawionymi w ramy replikami średniowiecznych obrazów. Na tyłach dyskretnie **umieszczono** ubikację* (John Ringo); – *Jesteś pan z mięsa i kości, a we łbie masz mózg, czy zrobiono pana z galarety?!* (Tadeusz Dołęga Mostowicz); *W 1893 roku **założono** pocztę, **wypuszczono** pierwsze zastępujące gołębie znaczki, **uruchomiono**, początkowo skromną, sieć krajowych połączeń telefonicznych. Rok później wprowadzono nową walutę, etiopskie talary* (Ignacy Karpowicz). Суб'єкт не названий тому, що це не потрібно ні мовцеві, ні слухачеві. Такі конструкції, на думку Т. Ріттель, мають найвищий ступінь неозначеності, їх „навіть вважають своєрідними польськими ідіомами” [255, с.92]. Вони вживаються в офіційно-діловому стилі (за іронічним зауваженням М. Раковського, коли „влада послуговується безособовими формулюваннями на зразок: **Dopuszczono do przekroczenia programu inwestycyjnego. Przekroczono fundusz plac itp.**, у суспільстві виникає переконання, що там, „нагорі”, хтось прагне приховати власну відповідальність за свої вчинки” [цит. за: 255, с. 92]).

Д. Вечорек, крім названих, виокремлює ще одну групу речень, в яких суб'єкт дії не називається свідомо, тому що він зрозумілий із ситуації чи контексту, наприклад: 1) *W szpitalu powiedziano mi, że jest już lepiej i że zabrał pan żonę do domu* (Małgorzata Saramonowicz); 2) *Pod wpływem mocarstw zachodnich walki **przerwano*** (Maria Dąbrowska); 3) *Przesłuchanie w końcu **przerwano i przesunięto** o kilka dni, **ponieważ** Sarkander przestał już reagować na pytania i*

powtarzał tylko po cichu: "Jezus, Maryja, Anna" (Mikołajko Zbigniew). У першому реченні об'єктивувати неозначений суб'єкт допомагає вказівка на місце дії; у другому і третьому реченнях – вказівка на причину дії.

Імпліцитна суб'єктна синтаксема може мати категорійне значення 2-ої особи. Це можливо лише в діалогах, у яких „мовець знаходиться в ситуації „інституціональної влади” щодо слухача” [271, с. 55], як-от у реченнях: – *Spać radzę każdemu, zrozumiano?...* *Jutro pójdziecie w marsz!* (Leon Kruczkowski); *Usłyszę jedną skargę, to każę wam łby poucinać, zrozumiano?* (Iwona Surmik). Допоміжною вказівкою на те, що ймовірним виконавцем дії чи носієм стану може стати адресат, у таких реченнях є питальна інтонація.

В окрему групу Т. Ріттель виділяє речення, в яких форми на *-no, -to* стосуються самого мовця, і називає таку особу прихованою (*ukrytą*) [255, с. 93], наприклад: *W części wprowadzającej badania wyjaśniono formowanie języka ukraińskiego i polskiego, właściwości dialektów, specyfikę narodowo-językowego obrazu świata obu narodów* (Iryna Kononenko); *W świetle tego, co dotychczas powiedziano, nie dziwi stwierdzenie, że odsetek osobników o osobowości nieprawidłowej (psychopatów) wśród więźniów wynosi 20-70%* (Marek Jarosz). Речення з прихованим суб'єктом дії використовуються в науковому чи публіцистичному стилях як спеціальний прийом автора, спрямований на те, щоб не виділяти себе з-поміж своїх читачів чи слухачів.

Таким чином, польські конструкції на *-no, -to* семантично особові, агенсивні, тобто виконавцем дії в них може бути тільки людина або група осіб, і включають переважно ексклюзивні суб'єкти, за винятком *pluralis modestiae*, де перфектна форма є субституттом першої особи однини „ja”.

Отже, неозначеність особи в польській мові передається різними щодо формальної структури реченнями, створюється їх семантико-синтаксичним характером і виявляється в контексті або в мовленнєвій ситуації. Двоскладні речення з неозначеним займенником у функції підмета не нівелюють семантики неозначеності діяча, а показують намір мовця обмежити певною

мірою діючу особу вказівкою на одного виконавця дії, а не на необмежену їх кількість. Двоскладні речення із займенниковим підметом, а також із присудком, вираженим предикативним пасивним дієприкметником зі значенням результативного стану з дієслівними зв'язками *być* або *zostać*, відтворюють і предметний світ, і світ людей.

Натомість неозначено-особові односкладні речення та конструкції з перфектними формами на *-no*, *-to*, де суб'єкт не експлікований окремою синтаксемою, реалізують лише ті значення, які пов'язані з діяльністю людини. Неозначеність діяча в таких реченнях є явищем суто синтаксичним. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного боку, межують з означено-особовими, з другого – з узагальнено-особовими реченнями.

3.2.4. Узагальненість особи

Семантику узагальненості особи в польській мові можуть виражати як двоскладні, так і односкладні конструкції. Двоскладні речення передають узагальнену семантику в таких випадках:

1) коли підмет виражений іменником *człowiek* (людина) зі значенням узагальненості („o ogólnym charakterze”) [219, с. 282] замість займенника 1-ої особи однини. У такому разі, як уважає Г. Конечна, „ми хочемо сховати своє „я”, позбутися індивідуальності („chcemy koniecznie „odindywidualizować” siebie samego”), зрівняти себе з іншими людьми” [219, с. 282], наприклад: *No i dodatek zabrali, że niby za politykę, ale jaka tam u nas była polityka. Człowiek się starał, pracował najlepiej, jak umiał* (Mariusz Cieślik); *Człowiek życie całe orał, a tu przyszła wojna i wszystko zginęło* (Życie Warszawy); *Kiedy po śmierci ojca został sam, zaczął twierdzić, że człowiek nie ma racji wobec Boga* (Bronisław Świdorski); *Nigdy człowiek nie wie, co go jutro spotka; Człowiek sam sprawcą swojego nieszczęścia; Człowiek się uczy rozumu na błędach* (przysłowia). Слово *człowiek*

позначає в цих і подібних випадках узагальненого виконавця дії не лише тому, що мається на увазі людина взагалі, а й тому, що мовець, не виділяючи себе з-поміж інших, вказує тим самим на типовість певної ситуації. На думку Е.Візе, яка зіставляла семантику польських і російських узагальнено-особових речень, названа лексема використовується в польській мові частіше, ніж у російській [29, с. 41]. Крім цього, дослідниця зауважує, що схожу функцію в польській мові виконує слово *ludzie* (люди), як-от у реченнях: *I ona, jak podrosła, to musiała coś czuć, a potem pewnie i słyszeć, bo ludzie, jak to ludzie, pysków im nie zamkniesz* (Adam Stasiuk); *Był bowiem dniem, kiedy ludzie podzielili się na swoich i obcych* (Bronisław Świdorski);

2) коли в ролі підмета виступають займенники *wszyscy, każdy, żaden, nikt, nic*, які вказують на всю сукупність істот або неістот якогось класу, внаслідок чого висловлення про ці предмети поширюється на всю їхню сукупність. С.Йодловський вважає „денотаційною директивою цих займенників вказівку на узагальненість десигнатів” [205, с. 47]. До розряду узагальнювальних займенникових іменників в українській мові зараховує їх І. Вихованець, поділяючи на два різновиди: а) стверджувально-узагальнювальні; б) заперечно-узагальнювальні [36, с. 200].

Зі стверджувально-узагальнювальними займенниками пов'язані різні конотації узагальнення. Так, займенник *wszyscy* позначає осіб як щось ціле, без будь-якого виокремлення його складників, наприклад: *Każdego kłuje w sercu, jak widzi, że wokół niego wszyscy się bogacą, a on w miejscu tkwi* (Michał Olszewski); *Większość pewnie kupiła prawo jazdy, przecież wszyscy wiedzą, że to żaden problem* (Mariusz Cieślik). Натомість займенник *każdy* належать до узагальнено-дистрибутивних, тобто, вирізняючи особу із сукупності подібних, мовець у такий спосіб поширює узагальнення на всю множину однорідних осіб, наприклад: *Każdy ma jakąś swoją rację i nikt nie jest bez winy* (Michał Olszewski); *Każdy ma swoje prawdy* (Manuela Gretkowska); *Każdy za czymś goni, do czegoś się wspina, to z kimś drugim jak z kulą u nogi* (Wiesław Myśliwski).

Заперечно-узагальнювальні займенники *żaden*, *nikt*, *nic* вказують на весь клас заперечуваних істот або неістот, на їхню відсутність, вимагаючи при цьому заперечної форми присудка, наприклад: *Do nadproży jeszcze żaden nie zajrzał* (Michał Olszewski); *W każdym razie żaden głosu nie podniósł, nie zmarszczył się* (Wiesław Myśliwski); *Dlaczego nikt jeszcze nie wpadł na pomysł, żeby na którejś z tras postawić pomnik pary autostopowiczów?* (Michał Olszewski); *U F. przestali stać łóżko w domu, bo nikt w gości nie zachodzi* (Michał Olszewski). Займенники *żaden*, *nikt* позначають повну відсутність істот, звичайно людей, а займенник *nic* вказує на повну відсутність предметів або явищ, порівняйте: *Niech nic z tego nie zostanie! Żaden ślad!* (Dariusz Banek); *Potem już ich nikt w Skaryszewie nie widział* (Jarosław Iwaszkiewicz).

Контекст може суттєво впливати на семантику названих займенників, звужуючи коло суб'єктів-виконавців дії, виокремлюючи невелику групу осіб (або навіть одну особу) серед множини подібних, однак зберігаючи при цьому значення узагальненості, наприклад: *Każdy z nas ma swoją działkę* (Marek Krajewski; Mariusz Czubaj); *Najpewniej żaden z was nigdy nie spotka na swojej drodze seryjnego zabójcy* (Mariusz Czubaj); *Już wiesz, dlaczego żaden z pomorskich, żaden ze słupskich, koszalińskich, szczecińskich i gdańskich policjantów nie wyjedzie teraz na wakacje?* (Marek Krajewski; Mariusz Czubaj); *Ale tutaj żaden z jego rozmówców nie straci pewności siebie* (Mariusz Czubaj); *Okazuje się, że nikt z nas młodszych nie może go sobie przypomnieć* (Izabela Filipiak); *U mnie nikt w rodzinie na nartach nie jeździ... proszę pana* (Dariusz Banek); *Pierwszego listopada, kiedy nikt w Polsce nie czci Wszystkich Świętych Pańskich, tylko każdy obrzęduje pradawne święto zmarłych, przyszedł Antoni na cmentarz* (Wit Szostak);

3) коли підмет-займенник *ty*, *wy*, *my* вказує не на конкретну особу чи осіб, а на всяку, будь-яку особу, наприклад: *Czy cena, jaką my płacimy za prawo do życia, nie jest jednak zbyt wysoka? Czy to, co otrzymujemy w zamian, to, co my mamy z życia, czy to w ogóle może być ekwiwalentem ponoszonych za to ofiar?* (Ch.Skrzyposzek); *Jest to okres przejściowy i my nie mamy prawa narzekać i padać*

duchem (Jan Krzyżanowski); *Nic, co ludzkie, nie jest nam obce, no, może z wyjątkiem ludzi. Takich jak wy, hamujących rewolucyjne przemiany. Jasne jak słońce, no nie?* (Zdzisław Smektała); *Mieszkacie w kraju, w którym dziennikarz, ktoś taki jak wy, nie musi się pod tekstami podpisywać nazwiskiem* (Zdzisław Smektała). Порівняйте в українській: *Другим ми часто пророкуєм, Як знахари чуже толкуєм* (Іван Котляревський) чи в російській мові: *Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи* (Микола Гоголь). Підметизайменники *ty, wy, tu* не асоціюються в реченнях такого типу з певною конкретною особою чи особами, і тому речення набуває узагальнено-особового значення: сказане в ньому стосується або всякої особи, будь-кого, або в дещо завуальованій формі – самого мовця .

Продуктивним способом репрезентації узагальнено-особової семантики є однойменні односкладні речення (у польській термінології – з *podmiotem domyślnym*), серед яких особливе місце посідають речення з дієслівною формою у 2-ій особі однини дійсного або наказового способу, як у прислів'ях на зразок *Gęsto siejesz, gęsto zbierasz; Długo myśl, a prędko czyń.*

Узагальнено-особові речення прийнято трактувати як такі, „в яких дія-стан сприймається узагальнено, як характерна для будь-якої особи, а головний член виражається дієсловом у формі 2-ої особи (зрідка іншими особовими формами)” [143, с. 241]. Тобто при виокремленні узагальнено-особових речень з-поміж інших особових за основу береться форма вираження головного члена речення, хоча, як слушно зауважує А. Загнітко, у класифікації узагальнено-особових речень „суперечливим <...> постає співвідношення формальної репрезентації предикативності і семантики, тому що чималий загальний клас речень з іншим вираженням предикативності також характеризується узагальненістю <...> Тому клас узагальнено-особових речень слід розглядати через призму реченнєвої семантики, виділяючи ядро таких конструкцій (сюди належать форми 2-ої особи однини і множини індикатива та імператива), напівпериферію та периферію” [53, с. 193].

Класифікуючи речення цього різновиду, дослідники по-різному називають виділені групи [див.: 96, с. 27-28; 57, с. 119-120], але принципової різниці в цих класифікаціях ми не бачимо.

Найтиповішими серед узагальнено-особових односкладних речень синтаксисти вважають конструкції з дієсловом-присудком у формі 2-ої особи однини і множини, „різниця між якими зазвичай нейтралізується і з граматичної, і з соціально-етикетної точки зору” [57, с. 118], дійсного і наказового способу. Ступінь узагальнення дійової особи при цьому буває неоднаковим, що визначається контекстом, ситуацією, а не внутрішньою структурою речення. Найвищий ступінь узагальнення мають, безумовно, прислів'я-речення, в яких індивідуально-конкретне значення відсутнє. Узагальнюючи досвід багатьох поколінь людей, вони служать ніби знаком, символом, який можна застосувати в певних життєвих ситуаціях до різних осіб, включаючи адресата, мовця і третіх осіб, наприклад: *Dwa razy **pomyśl**, zanim **powiesz**; Starego wróbla na plemy **nie złowisz**; **Nie mów** hop, aż **przeskoczysz**; **Chrzanu nie przetrzesz**, **baby nie przeprzesz**; **Głową muru nie przebijesz**; **Iglą studni nie wykopiesz**. Прислів'я „вимовляються з метою повчання, рекомендації, заохочення або застереження, частіше в діалогічному мовленні, реалізуючи таким чином волюнтативні і реактивно-оцінні інтенції мовця” [57, с. 119].*

Погоджуємося з Г. Конечною, яка вважає, що за ступенем узагальнення близькими до прислів'їв є релігійно-моральні повчання з декалогу на зразок *Czcij ojca twego i matkę swoją; **Nie zabijaj**...* [219, с. 283].

Своєрідний різновид узагальнено-особових речень із дієсловом у формі 2-ої особи однини становлять структури з т. зв. частковою узагальненістю. Вони означають дію або стан самого оповідача, виражаючи в узагальненій формі його інтимні думки, настрої і переживання, наприклад: *W Pradze upał dokucza mniej niż w Warszawie. Dużo drew, skwerów, alej. **Zmęczysz się, usiądziesz, odpoczniesz**. Jeśli masz więcej czasu, **wdepniesz do jednego z wielu ogródków kawiarnianych** (Andrzej Wróblewski); *My tam w Kosowie żyjemy pod okupacją. A**

gdy jesteście okupowanym, to nawet powietrze, którym oddychasz, jest ciężkie (Gazeta Wyborcza). Мовець у таких оповідях ніби сам себе усуває від названих дій чи станів, підкреслюючи цим самим, що вони можуть бути типовими й для багатьох інших. Як зауважує Г. Конечна, „тут форма 2-ої особи однини однаковою мірою стосується як самого автора, так і інших людей” [219, с. 283]. Тобто допускається, що будь-хто за умови повторення відповідної ситуації може бути виконавцем певної дії або ж перебувати у певному стані. Мовець у такий спосіб тісніше переплітає свої міркування, враження з міркуваннями, враженнями інших, стає ближчим до них; цьому сприяє граматична неузгодженість особової форми дієслова з особою мовця, тобто з першою особою. Порівняйте схожі міркування інших дослідників, зокрема, польської мови [219, с. 283; 29, с. 40-42], а також української [92, с. 68; 53, с. 202] та російської мов [121, с. 375-376].

Речення з предикатом у 2-ій особі множини можуть уживатися в закликах, порадах, наказах: *Szukajcie prawdy jasnego płomienia! Szukajcie nowych, nie odkrytych dróg...* (Andrzej Asnyk); *Kochajcie swoją matkę Ojczyznę, sami widzicie ile przeszła* (Mariusz Korba); *Zapomnijcie o słabości. Musicie być twardzi, gotowi na wszystko* (Piotr Rowicki); *Oto pokolenie – przeklinajcie go, nie gardźcie nim, współczujcie mu, kochajcie je* (Karol Wyka); у релігійно-моральних повчаннях: *Szukajcie a znajdziecie; proście a będzie wam dane; nie sądźcie, abyście nie byli sądzeni*; значно рідше – у прислів'ях : *Cudze chwalicie, swego nie znacie, sami nie wiecie, co posiadacie; Oddajcie co cesarskie cesarzowi, a co boskie Bogu*.

Форма 2-ої особи однини і множини – найбільш типовий спосіб вираження узагальненого значення, але використовуються й інші форми, адже узагальненість особи-діяча чи носія певного стану в односкладних реченнях є значенням семантико-синтаксичним, безвідносним до місця і часу, і визначається конструкцією речення або контекстом. Своєю синтаксичною будовою, зокрема формою головного члена, узагальнено-особові речення можуть збігатися з іншими односкладними реченнями – неозначено-особовими, означено-особовими, безособовими та інфінітивними. Наприклад, у

прислів'ях: *Daremnie na ślepego mrugają; Głupiego wszędzie biją; Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą; Nieproszonych gości pod stół wsadzają; Z ubioru cię sądzą, z rozumu poważają; Nie taki diabeł straszny, jak go malują* – відмінність речень від неозначено-особових є власне семантична, оскільки дія, про яку повідомляється в неозначено-особовому реченні, стосується багатьох, кількох чи навіть однієї особи, а дія в узагальнено-особовому реченні – будь-кого, усіх трьох осіб. Для речень з узагальненим значенням характерне „позачасове” значення дієслівної форми 3-ої особи множини [8, с. 51].

Перевірена досвідом багатьох поколінь, дія у прислів'ях сприймається як узагальнена й у реченнях, які за формою головного члена збігаються з інфінітивними чи безособовими, наприклад: *Bitemu psu dosyć kij pokazać; Jednym strzelaniem dwa ptaki ubić; Biedakowi brakuje chleba, bogatemu apetytu; Dla jednego mnicha trudno klasztor budować; Dzieciom, błaznom i wielkim panom wszystko wolno* (przysłowia). Причину узагальненості в таких реченнях дослідники вбачають у наявності двох умов: 1) об'єкт (і його властивості) мислиться як член якоїсь збірної множини і 2) об'єкт мислиться як один, будь-який член цієї збірної множини, причому без винятків [див.: 102, с. 139]. Такі висловлення передбачають відношення до всіх трьох осіб, хоча граматичні засоби їх вираження й відсутні.

Значення узагальненості особи можуть мати речення з дієсловом у формі 1-ої особи множини, наприклад: *Cudze cierpienia szybko zapominamy; Cudze kraje chwalmy, a swoich się trzymajmy; Drogo to sobie szacujemy, czego trudno dostajemy; Kogo kochamy, chętnie go słuchamy; Nie znamy, co mamy, póki nie postradamy; Po dzieciach poznajemy, że się starzejemy; Raz w życiu kochamy i raz umieramy* (przysłowia). Предикат у формі 1-ої особи однини використовується значно рідше, оскільки має більшу означеність – вказівку на особу, яка говорить чи пише. Перша особа однини набуває узагальненого значення в контексті або в такій мовленнєвій ситуації, коли стосунок до однієї особи водночас уможлиблює його поширення на сукупність осіб або на всіх осіб, об'єднаних якоюсь спільною для них ознакою, наприклад: *Czyj chleb jem, tego*

piosenkę śpiewam; Cudzego nie chcę, swojego nie oddam; Nie byłbym się upił, gdyby nie ostatni kieliszek; Wolę tu być pierwszy niż w Rzymie ostatni (przysłowia).

Повна семантична нейтралізація 1-ої особи однини відбувається у специфічному для польської мови звороті: “*proszę + bezokolicznik*”, який функціонує на правах стилістичного позиційного варіанта до форм 2-ої особи наказового способу [див.: 269, с. 95], на зразок: *Proszę wycierać nogi!*; *Proszę pchnąć klamkę!*; *Proszę zachować ciszę!* або *Proszę nie palić!*, коли можлива трансформація *Uprasza się (o niepalenie)* і т. д. Читаючи такі оголошення, „ніхто з нас, очевидно, не думає про якусь одну конкретну особу, яка до нас з таким проханням звертається” [219, с. 282], бо ця особа сприймається як узагальнена.

До категорії узагальнено-особових належать усномовні афоризми чи усталені вислови з формою дієслова 3-ої особи однини дійсного способу, наприклад: *Dwa języki w gębi nosi; Dzisiaj śpiewa, jutro płacze; Dziś na koniu bieży, jutro w błocie leży; Jednym uchem słucha, a drugim wypuszcza* (przysłowia). Як зауважує М. Ліпінська, „адресант і адресат більшості таких паремій є анонімним, не визначеним щодо віку, статі, словом, – кожний” [230, с. 61]. За спостереженнями Г. Конечної, у польській мові „форму 3-ої особи однини найчастіше має присудок у заперечних реченнях” [219, с.284] на зразок: *Przez jeden dzień tego nie robi; Łyżką morza nie przemierzy ; W cudzym oku źdźbło, a w swoim belki nie widzi* (przysłowia).

Функцію предиката в реченнях з узагальненим значенням виконують також дієслова у формі минулого часу переважно чоловічого роду, наприклад: *Nie z jednego pieca chleb jadł; Stanął na szczudłach i myśli, że wyrósł; Na wołowej skórze by tego nie spisał* (przysłowia). У сучасній польській мові також існують порівняльні звороти з тією самою особово-родовою формою на кшталт: *cicho, jak makiem zasiał; ubranie leży, jak ulał; nagle, jak z bicia trasał; jak znalazł*. Перевага форм чоловічого роду зумовлена їх відносною нейтральністю порівняно з потенційною конкретністю родового значення у формі жіночого

роду, граматичною омонімією (особовістю-безособовістю) форм середнього роду, конкретністю форм множини, що перешкоджає використанню названих форм у реченнях зі значенням узагальненості особи [див.: 96, с. 38].

Типовим для польської мови є вираження узагальненої дії в реченнях із предикатом „дієслово 3-ої особи однини + *się*”. Слово *się* неодноразово було об’єктом досліджень (з останніх студій, наприклад, варто назвати праці А.Кемпінської [212] та Н. Щербій [158]), однак і донині в польському мовознавстві немає однотайності ані щодо термінології, ані щодо інтерпретації та диференціації його функцій. Детально про це свого часу писала К.Вільчевська у праці, присвяченій аналізу зворотних дієслів [275]. Елемент *się* і сьогодні трактується польськими граматистами то як окрема лексема – займенник-енклітик [206, с. 171; 194, с. 334], то як морфема [219, с. 287]. Різні погляди на аналітичну форму „дієслово 3-ої особи однини + *się*” О. Волінська звела до двох основних: прибічники першого погляду вбачають у структурах на зразок *idzie się, czyta się* спеціальну граматичну форму, членом якої є граматична морфема *się*; прихильники другого – вважають, що *się* є лексемою, яка в поєднанні з особовим дієсловом займає позицію підмета („*podmiotu-mianownika*”) [279, с. 72].

Диференціація функцій *się* теж не завжди послідовна. Не вдаючись до детального аналізу, можна, узагальнивши, виокремити кілька функціональних типів цього елемента:

– *się* – зворотне, тобто це займенник у ролі додатка в знахідному відмінку (= *siebie*); не надає дієслову нового лексичного значення, а тільки вказує, що виконавець дії є одночасно і її об’єктом, наприклад: *Zbyszek myje twarz – Zbyszek się myje – Kogo myje Zbyszek? – Siebie* [див.: 227, с. 141; 244, с. 93];

– *się* – взаємне, вказує на взаємність дії (як-от у дієсловах *kłaść się, całować się, spotykać się*), часто акцентоване в реченні словом *nawzajem*, наприклад: *Bardzo mocno przyciągają się nawzajem te dwa przeciwne znaki i ich miłość jest tak rzeczywista, że przerodziła się już w szczęśliwe, wzajemne niewolnictwo* (Jerzy

Бросzkiewicz); *Obserwujemy się nawzajem*. *Trwa sprzężenie: ja - ona, ona – ja* (Jacek Głębski). Таке *się* не змінює лексичного значення дієслова [див.: 227, с. 139; 198, с. 455; 212, с. 142; 195, с. 192];

– *się* „семантично порожне” (хоча свого часу А. Вежбіцька була проти використання цього терміна [272, с. 183]), без якого дієслова не вживаються, наприклад: *wstydzić się, podobać się, bać się, lenić się, śmiać się*. Наприклад: *Nie wstydzić się swego braku wiedzy. A więc pytać, sprawdzać, kontrolować* (Piotr Sarzyński); *Trzeba bać się prześwietleń mózgu, które mają ujawnić ukrytą w gąszczu myśli teorię* (Jacek Głębski). Такі дієслова А. Кемпінська називає *reflexive tantum* [212, с. 143; 195, с. 191];

– *się* словотворче, що надає дієслову нового значення, порівняйте: *stać – stać się, uciekać (przed kimś lub czymś) – uciekać się (do czegoś)*, наприклад: *Nowe Społeczeństwo stać na Nowy Podmiot, na Nową Sztukę, na Nowego Autora* (Christian Skrzyposzek); *Pomyślał, że oto stało się, co stać się miało, że mianowicie umarł i znalazł się w niebie* (Andrzej Szczypiorski);

– *się* медіальне, що утворює конструкції, в яких агенс є виконавцем дії для самого себе [195, с. 192], наприклад: *Jan się buduje pod Krakowem (Jan buduje sobie dom pod Krakowem)*;

– *się* підсилювальне, якого могло б і не бути, оскільки воно нічого нового не вносить у зміст речення. Так, речення на зразок *Ja pana pytam – Ja się pana pytam* є синонімічними, пор., наприклад: *spieszyć – spieszyć się (Gdy Byt cierpiący jest i chory, ty - zamiast spieszyć mu na pomoc - cynicznie czekasz jego zgonu, aby go ująć w suche wzory!* (Janusz Szpotański); *Musi się spieszyć, ale braknie mu sił* (Mariusz Sieniewicz)). Синонімія зворотних і незворотних дієслів є специфічною рисою польської мови;

– *się* неособове і „найбільш маніпулятивне”, бо, використовуючи „декаузативні” [195, с. 191] конструкції на зразок *Sukienka się uplamiła*;

Książka się podarła; Waza się stukła, мовець, як зауважує Т.Лисаковський, „приховує власну або чийось відповідальність за вчинене” [234, с. 118-119]¹⁹;

– *się* узагальнювальне, неокреслене. Дієслова із таким *się* не мають значення зворотності, але зате вказують на узагальненість дії, яка стосується будь-кого, кожного. Деякі мовознавці трактують таке *się* як окрему лексему з дефективною парадигмою, в якій заповнена лише одна клітинка – називний відмінок [259], або навіть як підмет [272, с. 182-183]. Пор. також: „*się* є носієм інформації про узагальненість імен, що виконують функцію пропущеного підмета” [221, с. 39], тобто речення на зразок *Tam żyje się wesoło* і *Tam wszyscy żyją wesoło* є синонімічними.

Таке *się* поєднується з дієсловами у формі 3-ої особи однини, наприклад: *mówi się, jeździ się, pije się, bawiło się*. Дослідники неодноразово підкреслювали, що за рідкісними винятками (на зразок *błyska się, chmurzy się, rozwiednia się*, які передають власне безособове значення) форми з *się* можуть утворюватися лише від тих дієслів, які називають дії чи стани людей [219, с. 287; 272, с. 182-185; 279, с. 79]. Зокрема, Г. Конечна вважає, що *się* разом із дієсловом у формі 3-ої особи однини (у минулому і недоконаному майбутньому часі дієслово має форму середнього роду на зразок *denerwowało się, będzie się denerwowało*) утворює окремий тип – словотвірно-семантично-синтаксичний („*słowotwórczo-semantyczno-składniowy*”), т. зв. слов’янський ергатив, що стосується тільки дій і стану людини [219, с. 287] .

Дієслова, від яких творяться ергативи, можуть бути доконаного і недоконаного виду (*czyta się – przeczyta się, robi się – zrobi się*), перехідними і неперехідними (*opowiada się, daje się, śpiewa się – kaszle się, żartuje się, siedzi*

¹⁹ Т. Лисаковський наводить як приклад цікаве спостереження англійської журналістки про специфіку польської мови: „Ви говорите так: *szklanka się stukła* або *pociąg mi uciekł*. У нас так не кажуть, ми говоримо: *upuściłem szklankę* або *spóźniłem się na pociąg*<...>. Польська мова закамупльовує відповідальність” [234, с. 119].

się), можуть означати конкретні дії і психічні стани (*jadło się, dzwoni się, sprząta się – marzy się, wierzy się, chce się*). Внаслідок поєднання словотвірного форманта *się* з дієсловом у формі 3-ої особи однини відбувається певна семантична зміна, яка полягає в тому, що дії чи стани стають ніби незалежними від людини, відбуваються попри її волю, наприклад: *W grupie **pracuje się** znacznie szybciej i sprawniej* (Elżbieta Hajnicz); *Od rana **siedzi się** w oknie jadalni, pod którą święty Mikołaj stawia zawsze choinkę i koniecznie trzeba ten moment zobaczyć* (Danuta Koral); *Zatem, poczucie winy pokazuje, że próbuje się w pewnym sensie odwrócić bieg wydarzeń, **nie przyjmuje się** do wiadomości, że śmierć jest zdarzeniem nieodwracalnym* (Bożena Uścińska); „*Mózgiem*” *czyta się* rzeczywiście szybciej, czy jednak o to chodzi w czytaniu (Marta Gretkowska).

Форми на зразок *mówi się* хоча морфологічно пов'язані з 3-ою особою однини, зазвичай виражають дію групи осіб, тобто передусім у них нейтралізується значення числа. Крім цього, речення з такими конструкціями мають семантику узагальненості особи, знаходячись, однак, на периферії цього значення. А. Вежбіцька, погоджуючись із думкою С. Сятковського про те, що речення на кшталт *mówi się* передбачають участь або можливість участі мовця як виконавця дії, названої дієсловом [див.: 144, с. 12], усе ж уточняє: „Оскільки значенням елемента *się* є неокреслена щодо кількості та якості група осіб, очевидно, воно [значення] може відноситись до особи мовця; але може також стосуватися особи слухача або й осіб, які не беруть участі в розмові, причому незалежно від їх кількості” [272, с. 184]. На схожі міркування натрапляємо в дослідженнях М. Марцянік, на думку якої, трансформація таких речень зі спробою виявити виконавця дії виглядає так: *mówi się (mówiło się) = „mówisz ty, wy, oni”* lub „*mówisz ty, wy, oni łącznie ze mną z nami*” [236, с. 137]; та О. Волінської, яка вважає, що „форми типу *mówi się* можуть стосуватися усіх осіб” [279, с. 79]. Таким чином, польські дослідники підкреслюють наявність узагальнено-особової семантики в реченнях, які традиційно вважаються безособовими.

Г. Конечно виокремлює сім типів ергативних конструкцій і називає сфери їх використання: 1) для позначення звичних, щоденних дій і станів (*siedzi się, uważa się, idzie się*); 2) при дієсловах мовлення для вираження наказів, заборон, порад, вказівок загального й урядового характеру (*rozkazuje się, poleca się, zaleca się, zabrania się, zezwala się*); 3) у відповідях на запитання, коли той, хто відповідає, не хоче через скромність акцентувати на своїй особі (*zobaczy się, zalatwi się, jakoś zrobi się*); 4) у жартівливо-довірливому тоні під час розмови з людиною, з якою мовець зі співрозмовником ще на „ви” (на *pan* чи на *pani*), а хотілося б уже перейти на „ти” : *Jak się dzisiaj spało? Co by się zjadło? Czy ma się ochotę na spacerek?* Адресат, маючи на думці тільки себе, відповідає в такому ж тоні: *Spało się dobrze; Zjadłoby się coś dobrego; Poszłoby się w stronę lasu* і т. д.; 5) у молодіжному жаргоні, дещо хуліганському, коли дія чи стан, про які йдеться, стосуються самого мовця (*Bo to raz się chodziło na węgry! Na lekcjach miało się nieraz dobrego pietra!*); 6) у розповідях про власні переживання чи пригоди, коли так само оминається згадка про свою особу (через скромність або з інших причин), наприклад: *Bywało się i pod wozem i na wozie; Zrobiłoby się jeszcze niejedno, ale brak już człowiekowi sił; Ma się tę trochę szczęścia*; 7) при намаганні якнайменше акцентувати на виконавцеві дії, але все ж якось вказати на нього, щоб не було непорозумінь (*pracuje mi się dobrze, spało mi się znakomicie*) [див.: 219, с. 287-289].

На думку К. Вільчевської, такий поділ надто деталізований, групи 3 – 6 можна об’єднати, оскільки причина їх появи одна – прагнення приховати особу мовця або співрозмовника [275, с. 150]. А. Вежбіцька вважає всі типи, крім останнього, семантично тотожними, такими, що набувають відтінків у значенні лише завдяки контексту, а вирази на зразок *Od lat nie spało mi się tak dobrze; Lekko mi się z tobą tańczy; Zrobiło mi się słabo* такими, що відрізняються від попередніх шести груп відкритою позицією для давального відмінка, що цілковито змінює синтагматичний статус компонента *się* [272, с. 183-184]. Погоджуємося з думкою А. Вежбіцької, адже з появою займенників чи (рідше) іменників у давальному відмінкові в таких конструкціях

з'являється вказівка на особу, з якою відбувається певна психічна чи фізична зміна, тобто особа конкретизується. Тому зараховуємо їх до речень з семантикою означеності. Їх легко можна трансформувати в двоскладні речення з підметом у називному відмінку, пор.: *mnie się zdaje – ja przypuszczam, sądzę; spało mi się dobrze – spałem dobrze.*

За спостереженнями Г. Конечної [219, с.287], ергативними конструкціями часто послуговуються в повсякденних ситуаціях. Як приклад, вона описує вуличну сценку: іде мама, тримаючи дитину за руку, зненацька дитини виривається, біжить наперед, падає і плаче, а мати, підносячи її, говорить: „*Jak się jest z mamusią na spacerze, to się trzyma mamusię za rękę i idzie się grzecznie koło mamusi, a nie wyrывa się naprzód i nie biega się samemu po ulicy*”. Очевидно, що ергативні конструкції навіть при апеляції до когось одного сприймаються як такі, в яких сказане стосується всіх, кожного. Пор. також у реченнях на зразок: *Nie sięga się po półmisek przez stół. Należy poprosić osobę siedzącą naprzeciw o przesunięcie go w naszą stronę. Nie rozmawia się z pełnymi ustami, je się z ustami zamkniętymi* (Tadeusz Rojek); *Na lekcjach siedzi się grzecznie, uważa się na to, co nauczyciel mówi i nie rozmiawa się z kolegami* (Halina Koneczna); *Nie siedzi się z założonymi rękami czekając na rozstrzygnięcie, że coś się jednak zrobiło* (Marta Tomaszewska);

Конструкції з *się* разом із дієсловами мовлення означають рекомендацію наказ, заборону, прохання тощо, наприклад: *Nie poleca się np. bardzo intensywnego treningu w siłowni, tenisa, koszykówki* (Małgorzata Lorkowska); *Wymianę wody (dla rybek) zaleca się raz lub dwukrotnie w miesiącu, zwłaszcza podczas letnich upałów* (Hanna Jurczak-Gucwińska); *Na obszarze parku narodowego zabrania się: polowania, chwytania, płoszenia i zabijania dziko żyjących zwierząt* (Stanisław Godlewski); *Indianom zezwala się na uprawianie ziemi znajdującej się w promieniu nie większym niż kilometr od wioski* (Gazeta Wyborcza). Використовується вони і в офіційному мовленні, зокрема писемному: *przyjmuje się do wiadomości, potwierdza się ich odbior* тощо, наприклад: *Zdarzenie nieodwracalne. Zatem, poczucie winy pokazuje, że próbuje się w pewnym sensie*

odwrócić bieg wydarzeń, nie przyjmuje się do wiadomości, że śmierć jest zdarzeniem nieodwracalnym (Gazeta Wrocławska); *W sumie potwierdza się teza, że Polska jest aktualnie w fazie stabilizowania się protezji* (Zbigniew Szwaja). Стилiстична функція таких речень полягає у виділенні самого акту і процесу людської діяльності як центрального в реченні.

Суб'єкт у реченнях з ергативами імпліцитний, тобто він хоча й можливий, але не називається. Завдяки цьому в кожному конкретному випадку ймовірні різні семантичні інтерпретації, які не виходять, однак, за окреслені вище семантичні рамки. Так, у реченнях на зразок *W zimie jeździ się do Zakopanego* („wszyscy” *jeżdżą*), йдеться, очевидно, про узагальнену дію. Тоді як у реченні на кшталт *Budowało się tę fabrykę wyjątkowo nieudolnie* („ktoś”, „pewni ludzie”) мовиться швидше про неозначеного виконавця дії, про що свідчить можливість заміни речень такого типу синонімічними конструкціями з предикативами на *-no, -to*, пор.: *Budowano tam miasta, pisano książki, prowadzono rejestry i kalendarze* (Ewa Białołęcka) // *Jeszcze wtedy nie było Stazione Termini. Budowało się ją dopiero na zapleczu starego dworca* (Jarosław Iwaszkiewicz); *Może dlatego, że nie pisało się jej zbyt dobrze* (Jacek Dehnel); *W klubie zapisy prowadziło się na kartce. Zawsze ktoś notował* (Marek Miller).

Отже, значення узагальненості особи в польській мові передають як двоскладні, так і односкладні речення, в яких нейтралізовано протиставлення за особами. Через це виокремлюємо різні вияви узагальнення, виділяючи ядро таких конструкцій (сюди належать речення із формою 2-ої особи однини дійсного і наказового способу) та периферію узагальненості особи, яка є практично безмежною і визначається зазвичай контекстом, ситуацією, а не внутрішньою структурою речення.

Висновки до 3 розділу.

Адресант (*nadawca*) і адресат (*odbiorca*) є ключовими поняттями висловлення, вказівка на їх протиставлення або відсутність такого протиставлення (тобто дейктичне значення) є одним із основних і обов'язкових

ознак речення. Дейктичне значення першої особи в польському реченні виражається передусім особовими формами дієслова і особовими займенниками *ja i ty*; другоособову парадигму складають займенники *ty i wy*, кличний відмінок, квазі-займенники *pan, pani* та інші назви титулів, а також дієслова в другій або інколи в третій особі; третьоособову парадигму утворюють займенники третьої особи, називний відмінок іменника й дієслова у формі третьої особи

Сучасній польській мові притаманні агенсивні й безагенсні речення. Поділ речень на агенсивні й безагенсні не збігається з поділом їх на особові й безособові. У зв'язку з цим важливо розрізнити поняття *граматичний суб'єкт* і *семантичний суб'єкт*.

Суб'єкт-агенс може виявлятися в реченні як означений, неозначений, узагальнений, причому така семантика в польській мові властива як двоскладним, так і односкладним конструкціям. Вираження або невираження суб'єкта зумовлене всією семантико-синтаксичною структурою речення, насамперед настановою мовця актуалізувати або не актуалізувати діяча відповідно до інформаційної ідентифікації особи – означеної, неозначеної узагальненої.

Значення означеності агенса виражають двоскладні, односкладні означено-особові, безособові та інфінітивні речення, у структурі яких експліцитно чи імпліцитно є вказівка на конкретне джерело дії або носія стану. Характерною ознакою інфінітивних і безособових речень є тільки формально не виражений суб'єкт, а не відсутність суб'єкта взагалі.

Значення неозначеності особи виражається лексичними і граматичними засобами. До лексичних належать: неозначені займенники, предикативні пасивні дієприкметники зі значенням результативного стану в поєднанні з трьома особово-часовими формами зв'язок *być* або *zostać*. Ізосемічним засобом реалізації семантики неозначеності агенса є односкладні неозначено-особові речення, а також предикативні форми на *-no, -to*.

Значення узагальненості діяча виражають односкладні й двоскладні конструкції, в яких нейтралізовано протиставлення по лінії особи. Продуктивним способом репрезентації узагальнено-особової семантики є однойменні односкладні речення (у польській термінології – з *podmiotem domyślnym*) та ергативні конструкції з *się*.

Дезагенсними вважаємо незначну групу безособових речень, що не відображають відношення „дія – діяч”. Це речення з нульовим суб’єктом, що виражають стан природи або процеси, що в ній відбуваються.

Основні положення третього розділу відображено в шістьох публікаціях, див.: 72, 73, 78, 80, 81, 82.

ВИСНОВКИ

Сучасна граматична теорія базується на багатоаспектному, синтезованому аналізі синтаксичних одиниць з урахуванням розмаїття їх семантичних, формальних і функціональних ознак. У зв'язку з посиленням наукового інтересу до проблеми синтаксичної семантики особливої актуальності набуває проблема з'ясування статусу категорії особи. Здійснене комплексне дослідження семантико-граматичної категорії особи в сучасній польській мові дало змогу зробити такі висновки та узагальнення:

1. У сучасному мовознавстві немає єдиного погляду на сутність категорії особи та засобів її вираження в різних слов'янських мовах, і в польській зокрема. У полоністиці категорія особи розглядається найчастіше як явище морфологічне, тобто як категорія дієслова чи займенника, рідше – іменника; або як явище прагматичне чи, зрідка, як явище синтаксичне – здебільшого в контрастивних дослідженнях із синтаксису, що й зумовило необхідність цілісного аналізу семантико-граматичної категорії особи в польській мові з позицій функціонально-семантичної граматики.

2. Функціональний вияв категорії особи відбувається на перетині кількох категорійних підсистем, що дозволяє потрактувати її як міжрівневу категорію. Семантика синтаксичної особи виявляється у процесі взаємодії різних засобів вираження: морфологічних, лексико-граматичних, конструктивно-синтаксичних, інтонаційно-синтаксичних. Синтаксична особа в польському реченні спирається передусім на особу морфологічну (словозмінну категорію особи дієслова, лексико-граматичну категорію особи займенника та іменника), але не тотожна особі морфологічній і виходить далеко за її межі, відрізняючись від неї багатоаспектністю, що й зумовило розмежування понять „морфологічна особа” і „синтаксична особа”.

3. Синтаксична категорія особи – це обов'язкова складова речення, що характеризується специфічним змістом і спеціалізованими засобами вираження, проявляється експліцитно чи імпліцитно й належить реченню в цілому, а не

окремим його елементам. Синтаксична особа належить до числа предикативних, оскільки разом із модальністю і синтаксичним часом (темпоральністю) виражає відношення повідомлюваного до дійсності й формує речення як комунікативну одиницю. У кожному реченні предикативним є тільки одне значення синтаксичної особи, що виражається компонентами предикативної основи. Всі інші засоби вираження дейктичного значення особи, що не входять у граматичну основу речення, є непередикативними. Наприклад, особові займенники можуть ідентифікувати будь-якого учасника описуваної ситуації (*Ja powiadam ci o niej*), але предикативним у наведеному реченні є лише одне значення – значення 1-ої особи. Таким чином, суть синтаксичної особи не зводиться тільки до вираження предикативності.

4. Незважаючи на певні розбіжності, загальноприйнятою є думка про тричленну парадигму категорії особи, в якій стійкою є внутрішня опозиція: 1-а і 2-а особи / 3-я особа. 3-я особа за своєю природою і функціями суттєво відрізняється від першої та другої, однак вона не може бути вилучена зі структури категорії синтаксичної особи, оскільки, позначаючи предмет повідомлення, опосередковано є учасником комунікативної ситуації.

Дієслівна особова форма у польській мові, передаючи інформацію і про дію, і про особу-виконавця або носія цієї дії чи стану, вважається самодостатньою. Це зумовлює елімінацію підмета-займенника у формі 1-ої та 2-ої особи однини і множини, причину якої вбачають, окрім історичних чинників, у надлишку інформації. Самодостатність дієслівної форми у польській мові особливо виразно виявляється у формах минулого часу та умовного способу, в яких, на відміну від української мови, закінчення є виразниками не лише роду і числа, а й особи.

Категорія особи в займенникові – синтаксично незалежна категорія, а категорія особи дієслова – синтаксично залежна. Особа в польському реченні для 1-ої і 2-ої осіб, що становлять ядро категорії особовості, є категорією морфологічною, а для анафоричної 3-ої особи – морфолого-синтаксичною.

5. У множині особа виражається розширено і є чинником не множинності, а необмеженості. Безумовно, 1-а і 2-а особи однини можуть співвідноситися з відповідними особами множини, коли ці особи позначають участь низки однорідних 1-их чи 2-их осіб ($my = ja + ja + \dots ja$, а $wy = ty + ty + \dots ty$), однак найчастіше 1-а і 2-а особи множини виражають участь різних граматичних осіб. Більш тісний взаємозв'язок спостерігаємо між формами 3-ої особи однини і множини. Особливістю польської мови у порівнянні з іншими слов'янськими є те, що 3-я особа множини польського особового займенника має дві форми: чоловічо-особову (*oni*) і нечоловічо-особову (*one*), пор.: *Oni tam byli* – *One tam były* з нейтральним українським *Вони там були*. Займенники *on*, *ona*, *ono* і *one* вказують як на предмети, так і на осіб, а *oni* – тільки на осіб, тобто із форм 3-ої особи тільки *oni* завжди і всюди особові.

На поняттєвому рівні поділ на особи є своєрідним ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий 1-ій особі однини, мінімальний – третій особі множини. Втрачаючи пряме відношення до конкретної особи (осіб), конгруентні займенниково-дієслівні форми набувають здатності виконувати вторинні функції, що стосуються їхніх переносних значень.

6. Категорія особи в іменнику в семантико-функціональному сенсі виконує не тільки сигніфікативну (позначення особи в класі власних і загальних назв людей), але й синтагматичну функцію (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками та субстантивованими частинами мови; впливає на форму залежних від них прикметників, дієприкметників, деяких числівників, займенників прикметникового типу тощо).

Специфічним для польської мови є протиставлення осіб чоловічої статі іншим істотам і предметам, що об'єктивувалося в особливу категорію особи чоловічої статі – персональності (*osobowości*), чоловічо-особову форму.

Одним із засобів вираження категорії синтаксичної особи в системі граматичних категорій іменника є відмінкова словоформа в позиції суб'єкта. Суб'єктне значення є основним функціональним значенням називного відмінка,

що ідентифікує не-учасника комунікації (3-ю особу). Натомість кличний відмінок вказує на адресата мовлення (2-у особу) і найчастіше вживається в реченнях із дієслівним присудком у формі 2-ої особи наказового способу. Розрізняємо суб'єктне і несуб'єктне значення вокатива. Суб'єктний кличний відмінок – це складна синтаксема зі значенням адресата мовлення і потенційного суб'єкта дії. З цією семантико-синтаксичною функцією кличного відмінка співвідноситься його формально-синтаксична функція підмета, як-от у реченні: – *Uważaj, chłopcze, co mówisz* (А. Карелаński). Суб'єктним вважаємо також вокатив у неспонукальних реченнях, де акцентовано значення адресата мовлення, але знебарвлено значення потенційного суб'єкта дії: *Litwo! Ojczyzno moja! Ty jesteś jak zdrowie* (А. Mickiewicz). Кличний відмінок у конструкціях на зразок – *Radzę ci, chłopcze, z całego serca* (А. Sapkowski), в яких звертання дублює семантико-синтаксичну функцію особових займенників у непрямих відмінках, виконуючи тотожну семантико-синтаксичну роль, вважаємо несуб'єктним.

Суб'єкт, виражений іменником у непрямому відмінку (найчастіше в давальному або родовому, рідше – у прийменниково-відмінковій формі), завжди має відтінок об'єктного і навіть обставинного значення.

7. Синтаксична категорія особи є багатоаспектною категорією, найважливішою ознакою якої є дейктичність, тобто вказівка на учасників мовленнєвого акту. Адресант і адресат є ключовими поняттями висловлення, вказівка на їх протиставлення або відсутність такого протиставлення (тобто дейктичне значення) є одним із основних і обов'язкових ознак речення. Дейктичне значення синтаксичної особи ґрунтується на опозиції „учасник мовлення” (1-а і 2-а особа) / „не-учасник мовлення” (3-я особа).

Кожне з дейктичних значень має свої спеціалізовані показники і засоби репрезентації. Дейктичне значення 1-ої особи в польському реченні виражається передусім особовими формами дієслова та особовими займенниками *ja* і *ty*. Другоособову парадигму становлять займенники *ty* і *wy*, кличний відмінок у ролі суб'єктного звертання, квазі-займенники (або гонорифікативні займенники) *pan* / *pani* та інші назви титулів (*Wasza miłość, waszmość, waść* і т. д.), а також дієслова

в 2-ій або 3-ій особі. Дейктичне значення 3-ої особи є менш визначеним, на відміну від значень 1-ої та 2-ої особи, оскільки не вказує на безпосередніх учасників спілкування. Третьоособову парадигму утворюють займенники 3-ої особи, називний відмінок іменника чи будь-якої субстантивованої частини мови й дієслова у формі 3-ої особи.

8. Агенсивне значення є компонентом об'єктивного плану категорії синтаксичної особи і відображає відношення „діяч-дія”, при цьому діяч може бути представлений як означений, неозначений або узагальнений. У результаті нейтралізації протиставлення за особами виникає узагальненоособовість, а при відсутності такого протиставлення – безособовість. Граматична безособовість – це теж предикативне значення синтаксичної особи. Поділ речень на агенсивні й дезагенсні не збігається з їх поділом на особові й безособові.

9. Означеність особи-діяча виражають двоскладні, означено-особові, безособові та інфінітивні речення, у структурі яких експліцитно чи імпліцитно є вказівка на джерело дії чи носія стану. Існують різні способи репрезентації означеного агенса: морфологічний, лексико-морфологічний, морфолого-синтаксичний, контекстуально-ситуативний, інтонаційно-синтаксичний. На означеність особи в польській мові вказують передусім особові закінчення дієслів-присудків у формах 1-ої та 2-ої особи однини та множини (морфологічний спосіб) разом з особовими займенниками відповідної особи (у такому разі слід говорити про лексико-морфологічний спосіб) або без них. При морфолого-синтаксичному способі конкретний діяч виражається не називним, а непрямыми відмінками іменників та особових займенників.

10. Значення неозначеності особи-діяча виражається лексичними і граматичними засобами. До лексичних належать: неозначені займенники *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek, byle kto, byle co*; предикативні пасивні дієприкметники зі значенням результативного стану в поєднанні з трьома особово-часовими формами зв'язок *być* або *zostać*. Ізосемічним засобом реалізації семантики неозначеності агенса є односкладні неозначено-особові речення, а також

предикативні форми на *-no*, *-to*. Неозначеність суб'єкта-агенса має градаційний характер, залежить від семантико-синтаксичних особливостей речення і виявляється в контексті або в мовленнєвій ситуації.

11. Узагальненість діяча виражають односкладні й двоскладні конструкції, в яких нейтралізовано протиставлення по лінії особи. Продуктивним способом репрезентації узагальнено-особової семантики є однойменні односкладні речення (у польській термінології – з *podmiotem domyślnym*); двоскладні речення з підметом, вираженим іменником *człowiek* з узагальненим значенням або займенниками *wszyscy*, *każdy*, *żaden*, *nikt*, *nic*, які вказують на всю сукупність істот або неістот якогось класу; з підметами-займенниками *ty*, *wy*, *my*, що вказують не на конкретну особу чи осіб, а на всяку, будь-яку особу; ергативні конструкції з *się* на кшталт *mówi się*. Загалом виокремлюємо різні вияви узагальнення, виділяючи ядро таких конструкцій та периферію узагальненості особи, яка є практично безмежною і визначається зазвичай контекстом, ситуацією, а не внутрішньою структурою речення.

12. Деагенсними вважаємо незначну групу безособових речень, що не відображають відношення „дія – діяч”. Це речення з нульовим суб'єктом, що виражають стан природи чи процес у довкіллі на кшталт *Na dworze szybko się ściemniało*; *W tym wieku trudno o coś stałego*.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні цієї категорії в іменних та вигуківих конструкціях з імперативним значенням, у бездієслівних еліптичних реченнях тощо (ці висловлення в польській мові мають назву *rownoważniki zdań*). Значний інтерес матиме зіставне дослідження категорії синтаксичної особи та засобів її реалізації в польській та українській мовах, а також вивчення синтаксичної особи як суб'єктивного явища, що репрезентує позицію мовця, його оцінку сказаного, формує модусну організацію речення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики: монография / В. Г. Адмони. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1988. – 240 с.
2. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К.: Наукова думка, 1987. – 191 с.
3. Арват Н. Н. Безличные предложения в современном русском языке: конспект лекций по спецкурсу / Н. Н. Арват. – Черновцы: Изд-во ЧГУ, 1965. – 42 с.
4. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – 687 с.
5. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна – К.: Наукова думка, 1982. – 131 с.
6. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы: [монография] / Н. Д. Арутюнова. – Изд. 2-е, стереотипное (Лингвистическое наследие XX века). – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 384 с.
7. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции / Н. Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13: Логика и лингвистика (проблемы референции) / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Радуга, 1982. – С. 5 – 40.
8. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М.: Просвещение, 1968. – 160 с.
9. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
10. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: [монографія] / Володимир Барчук. – Івано-Франківськ: Сімик, 2011. – 416 с.
11. Барчук В. М. Методологічні аспекти дослідження категорійної системи дієслова / Володимир Барчук // Українознавчі студії. – № 13 – 14. – 2012 - 2013. – С. 28 – 34.
12. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. Бацевич, Т.Космеда. – Львів: Світ, 1997. – 392 с.
13. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист; [пер. с фр.] / общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. – [4-е изд.] (Лингвистическое наследие XX века). – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – 448 с.

14. Болюх О. В. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 44 – 49.
15. Болюх О. В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. В. Болюх. – К., 1992. – 16 с.
16. Бондарко А. В. К проблематике функционально-семантических категорий (глагольный вид и аспектуальность в русском языке) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1967. – № 2. – С. 18 – 31.
17. Бондарко А. В. Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике / А. В. Бондарко // Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения / АН СССР; Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1974. – С. 54 – 79.
18. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
19. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. – 175 с.
20. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1983. – 208 с.
21. Бондарко А. В. К теории функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблема функциональной грамматики. – М.: Наука, 1985. – С. 16 – 29.
22. Бондарко А. В. Категории в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста: сб. статей к юбилею Г. А. Золотовой. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 15 – 21.
23. Борщ Е. Г. Грамматична особа і персональність (на матеріалі східнослов'янських мов) / Е. Г. Борщ // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 50 – 58.
24. Брицын В. М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / В. М. Брицын. – К.: Наукова думка, 1990. – 315 с.
25. Брицын В. М. Односкладні речення слов'янських мов у функціонально-граматичному та етнолінгвістичному аспектах / В. М. Брицын, В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2003. – № 2 – 3. – С. 8 – 96.

26. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Л. А. Булаховський // Дослідження з синтаксису української мови . – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5 – 28.
27. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. / Л. А. Булаховський. – Т.2. – Українська мова. – К.: Наукова думка, 1977. – 631 с.
28. Булыгина Т. В. Синхронное описание и внеэмпирические критерии его оценки / Т. В. Булыгина // Гипотеза в современной лингвистике . – М.: Наука, 198. – С. 118 – 142.
29. Визе Э. О семантике русских и польских неопределённо-личных и обобщённо-личных предложений / Эва Визе // Problemy składni porównawczej / pod. red. Mariana Bobrana. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie, 1989. – С. 37 – 46.
30. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В.Виноградов. – [издание второе]. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
31. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К.Г.Городенська, А. П. Грищенко. – К.: Радянська школа, 1982. – 208 с.
32. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
33. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
34. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
35. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
36. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська / за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
37. Войцева О. А. Польська мова: навчальний посібник / Олена Войцева. – К.: Букрек, 2007. – 384 с.

38. Войцева О. А. Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності / О. А. Войцева. – Чернівці: Букрек, 2010. – 424 с.
39. Всеволодова М. В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – №3. – С. 76 – 99.
40. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1966. – 595 с.
41. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: „Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.
42. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
43. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику; [пер. с английского Е.С.Кубряковой и В. П. Мурат] / ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева. – М.: Иностранная литература, 1959. – 480 с.
44. Городенська К. Проблема двоскладності-односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису / Катерина Городенська // Структура сучасної української мови : тексти доповідей та повідомлень IV Міжнародного конгресу українців. – К., 2002. – С. 52 – 63.
45. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень / В. Д. Горяний. – К.: Радянська школа, 1984. – 127 с.
46. Грамматика русского языка. – Т. II. Синтаксис, ч. 1-ая. – М.: АН СССР, 1960. – 702 с.; ч. 2-ая. – М.: АН СССР, 1960. – 440 с.
47. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
48. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
49. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – [изд. 2-е, стереотипное]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
50. Загнітко А.П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1989. – 63 с.

51. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови / А.П.Загнітко. – К.: Вища школа, 1991. – 77 с.
52. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: [монографія] / А. П . Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
53. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: [монографія] / Анатолій Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
54. Затовканюк М. Словоизменение существительных в восточнославянских языках / Миклош Затовканюк. – Прага: Univ. Karlova, 1975. – 194 с.
55. Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов: [зб. наук. праць / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка]. – Київ – Івано-Франківськ – Варшава, 2015. – 315 с.
56. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
57. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова / под ред. Г. А.Золотовой. – М., 1998. – 526 с.
58. Ильенко С. Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности / С. Г. Ильенко // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154 – 159.
59. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения / А. В. Исаченко // Вопросы языкознания. – 1963. – № 2. – С. 39 – 56.
60. Історична типологія слов'янських мов: ч. 2 / за ред. О. Б. Ткаченка. – К.: Довіра, 2008. – 264 с.
61. Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці / Іван Ковалик / упор. З. Терлак. – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – Ч. II. – 496 с.
62. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В.Колшанский / предисл. С. И. Мельник и А. М. Шахнаревича. – [изд. 3-е, стереотипное]. – М.: Комкнига, 2006. – 128 с. (Лингвистическое наследие XX века).

63. Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков: [монография] / В. И. Кононенко. – К.: Вища школа, 1976. – 207 с.
64. Кононенко В. І. Мова у контексті культури: [монографія] / В. І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2008. – 390 с.
65. Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах: [монографія] / І. В. Кононенко. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2009. – 495 с.
66. Кононенко Ірина. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / Ірина Кононенко; Iryna Kononenko. *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne.* – Warszawa : WUW, 2012. – 809 с.
67. Кононенко І. Типологія односкладних речень в українській і польській мовах / Ірина Кононенко // *Studia Ucrainica Varsoviensia.* – 2014. – №2. – С.63 – 73.
68. Кононенко І. В. Двоскладність / односкладність речень в українській і польській мовах // *Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов: [монографія]* / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ; Івано-Франківськ; Варшава, 2015. – С. 200 – 227.
69. Корпало О. Р. Семантика грамем мовця і адресата в українській та польській мовах / Оксана Корпало // *Тенденції розвитку української лексики та граматики.* – Ч.1 / за ред. І. Кононенко, І. Митник, С. Романюк. – Варшава – Івано-Франківськ, 2014. – С. 293 – 301.
70. Корпало О. Р. Ядерна зона поля синтаксичної особи в українській і польській мовах / Корпало О. Р. // *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур.* – К: „Освіта України”, 2014. – С. 87 – 93.
71. Корпало О. Звертання як засіб репрезентації синтаксичної особи / Корпало О. // *Науковий вісник Чернівецького університету.* – Вип. 721. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці, 2014. – С. 24 – 26.
72. Корпало О. Р. Категорія синтаксичної особи в інфінітивному реченні сучасної української мови / Оксана Корпало // *Наукові записки.* – Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2014. – С. 118 – 122.

73. Корпало О. Р. Суб'єктні і безсуб'єктні безособові речення у польській та українській мовах / Оксана Корпало // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 732-733. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2014. – С. 168 – 172.
74. Корпало О. Р. Семантика грамем не-учасника комунікації в українській і польській мовах / Оксана Корпало // Українознавчі студії. – № 15-16 / 2014 -2015. – Івано-Франківськ. – С. 285 – 290.
75. Корпало О. Р. Категорія особи в іменнику в польській та українській мовах / Оксана Корпало // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. 42-43, 2014-2015. – С. 204 – 208.
76. Корпало О. Р. Іменник у позиції суб'єкта як засіб вираження категорії синтаксичної особи в українській і польській мовах / Корпало О. Р. // Одеський лінгвістичний вісник. – 2015. – Вип. 5. – Т. I. – С.77 – 80.
77. Корпало О. Дейктично-анафорична функція грамеми не-учасника комунікації в польській мові / Оксана Корпало // Рідне слово в етнокультурному вимірі: Зб. наук. праць. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – С. 89 – 96.
78. Корпало О. Предикативні форми на *-no*, *-to* і неозначеність особи в польській мові / Оксана Корпало // *Studia methodologica*. – Issue 41, Summer 2015. – Ternopil': ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. – С. 73 – 78.
79. Корпало О. Р. Синтаксична особа в системі української та польської мов // Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ – Івано-Франківськ – Варшава: Вид-во Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, 2015. – С. 227 – 240.
80. Корпало О. Р. Узагальненість особи в конструкціях з *się* у польській мові / О.Р.Корпало // Прикарпатський вісник НТШ: Серія „Слово”. – № 2 (30), 2015. – Івано-Франківськ. – С. 136 – 143.
81. Корпало О. Неозначеність особи в польській мові / Оксана Корпало // Вісник Львівського національного ун-ту. – Вип. 63, 2015. – С. 77 – 83.

82. Корпало О. Значення узагальненості особи в польській мові / Оксана Корпало // Науковий вісник Чернівецького університету.– Вип. 770. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2015. – С. 192 –196.
83. Корпало О. Семантика займенникової категорії особи в польській мові / Оксана Корпало // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. 44-45, 2015-2016. – С. 101 – 105.
84. Костусяк Н. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови / Наталія Костусяк. – Луцьк: Волинський нац. університет, 2012. – 452 с.
85. Кравчук А. Польська мова – українцям: Іменна словозміна з елементами синтаксису / Алла Кравчук. – Львів: Українська акад. друкарства, 2008. – 288 с.
86. Кравчук А. М. Лексикологія і культура польської мови: У 2-х томах. – Т. 1. Лексикологія, фразеологія, лексикографія. – 328 с.; Т. 2. Культура мови (польською мовою) / Алла Кравчук. – К.: Фірма „ІНКОС”, 2011. – 519 с.
87. Кубрякова Е. С. Понятие „парадигма в лингвистике: введение / Е .С. Кубрякова // Парадигмы научного знания в современной лингвистике: сб. научн. трудов / редкол. Кубрякова Е. С., Лузина Л. Г. (отв. ред.) и др. – М.: РАН ИНИОН, 2006. – С. 4 – 14.
88. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 2. Синтаксис / Б. М. Кулик. – К.: Радянська школа, 1961. – 287 с.
89. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні: [монографія] / О.В. Кульбабська. – Чернівці, 2011. – 672 с.
90. Курилович Е. Очерки по лингвистике: сб. статей / Ежи Курилович. – [пер. с фр.; под. ред. Ю. С. Степанова]. – М.: Изд-во иностранной лит., 1962. – 456 с.
91. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.1. – 519 с.
92. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А.Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.2: Синтаксис – 408 с.
93. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 172 с.
94. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964. – Ч. 2. – 159 с.

95. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики / Ілля Кучеренко / упор. З.Терлак. – Львів: Світ, 2003. – 228 с.
96. Лаврентьев В. А. Значение обобщенности лица / Лаврентьев В. А. // Вестник Моск. гос. обл. ун-та. – Сер. „Русская филология”. – № 3. – 2009. – С. 35 – 40.
97. Лаврентьев В. И. Категория синтаксического лица в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. уч. степени докт. филол. наук: спец. 10.02.01 – русский язык / В. А. Лаврентьев. – М., 2013. – 43 с.
98. Левин Ю. И. О семантике местоимений / Ю. И. Левин // Проблемы грамматического моделирования. – М.: Наука, 1973. – С.108 – 121.
99. Лекант П. А. Синтаксические категории субъекта, лица, агенса в структуре простого предложения / П. А. Лекант // Проблемы русского языкознания. Лингвистический сборник. – М.: МОПИ им. Крупской. – Вып. 5, 1976. – С. 123 – 128.
100. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія] / О. І. Леута. – К.: Такі справи, 2008. – 208 с.
101. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: „Советская энциклопедия”, 1990. – 683 с.
102. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – [изд. 2-е, стереотипное]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 200 с. (Лингвистическое наследие XX века).
103. Лучик А. А. Українське зіставне мовознавство: стан і перспективи / А.А.Лучик // Мовознавство. – 2014. – № 6. – С. 31 – 39.
104. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г.Матвіяс. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
105. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К.: Рад. школа, 1974. – 184 с.
106. Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.

107. Мацюсович Я. В. О двух синтаксических конструкциях современного польского языка / Я. В. Мацюсович // Исследования по польскому языку. – М., 1969. – С. 114 – 138.
108. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С.Мельничук. – К.: Наукова думка, 1966. – 324 с.
109. Мещанинов И. И. Соотношение логических и грамматических категорий / И. И. Мещанинов // Язык и мышление. – М.: Наука, 1967. – С. 7 – 16.
110. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 387 с.
111. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій:[монографія.; вид.2-ге, перероблене] / М. В. Мірченко . – Луцьк: Ред.-вид. відділ „Вежа” Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392 с.
112. Мразек Р. Синтаксис русского творительного: структурно-сравнительное исследование. – Прага: Stat. ped. nakl., 1964. – 285 с.
113. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам / Арто Мустайоки. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 516 с. (Studia philologica).
114. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка / А.М.Мухин. – Л.: Наука, 1980. – 308 с.
115. Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке / И. П. Мучник. – М.: Наука, 1971. – 298 с.
116. Огієнко І. Складня української мови. 1. Підмет / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1937. – Ч. 1. – С. 15 – 26.
117. Огієнко І. Складня української мови. 1. Словосполучення / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1938. – Ч. 5. – С. 193 – 208.
118. Падучева Е. В. Неопределённо-личное предложение и его подразумеваемый субъект / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2012. – № 1. – С. 27 – 41.
119. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е. В. Падучева / отв. ред. В. А. Успенский [изд. 3-е, стереотипн.]. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 288 с.

120. Пахомова С. М. Безеквівалентна лексика словацької мови (на фоні української) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 20. – Ужгород, 2009. – С. 65 – 75.
121. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
122. Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах / Г.П. Півторак. – К.: Наукова думка, 1974. – 144 с.
123. Півторак Г. П. Історико-лінгвістична славістика: Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 2015. – 510 с.
124. Плугнян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира / В. А. Плугнян. – М.: РГГУ, 2011. – 672 с.
125. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
126. Плющ М.Я. Граматика української мови: у 2 ч. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М.Я. Плющ. – К.: ВД „Слово”, 2010. – 327 с.
127. Плющ М. Я. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення: [монографія] / М. Я. Плющ. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 250 с.
128. Пономаренко В. П. Проблема структури звертання у романських та інших індоевропейських мовах / В. П. Пономаренко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 59 – 65.
129. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.; М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.; 1985. – Т. 4. – Вып. 1. – 287 с.; 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.
130. Предикат у структурі речення : [зб. наук. праць / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка]. – Київ – Івано-Франківськ – Варшава, 2010. – 407 с.
131. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.

132. Русская грамматика: в 2-х т. / под. ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
133. Русский язык: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 431 с.
134. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові: [монографія] / Мар'ян Скаб. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
135. Скаб М. С. Способи апеляції при звертанні до однієї особи / Мар'ян Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. Словянська філологія. – Вип. 146-147, 2002. – С. 65 – 77.
136. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
137. Слободинська Т. С. Функціонально-семантична категорія таксису в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / Т. С. Слободинська. – К., 2012. – 35 с.
138. Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка / Н. А. Слюсарева. – М.: Наука, 1981. – 206 с.
139. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999. – 432 с.
140. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (семантическая грамматика) / Ю. С. Степанов / под. ред. Ю. Н. Караулова. – [изд. 3-е, стереотипное]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 360 с.
141. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Изд. 5-е, стереотипное / Ю. С. Степанов. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 312 с.
142. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
143. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
144. Сятковский С. И. Неопределённо-личные предложения в русском и польском языках: автореф. дисс. на соиск. учёной степени канд. филол. наук / С. И. Сятковский. – М.: МГУ, 1966. – 18 с.

145. Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 3 – 25.
146. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / отв. ред. А. В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, 1991. – 370 с.
147. Українська мова: енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
148. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
149. Храковский В. С. Взаимодействие грамматических грамматических категорий глагола (опыт анализа) / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. – 1990. – №5. – С.18 – 36.
150. Худяков А. А. Понятийные категории как объект лингвистического исследования / А. А. Худяков // Аспекты лингвистических и методологических исследований: сб. науч. трудов. – Архангельск, 1999. – С. 1 – 13.
151. Чейф Л. Уолесс. Значение и структура языка [пер. с англ. Г. С. Щура] / Уолесс Л. Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
152. Шахматов А. А. Учение о частях речи / вступ. ст. В. В. Виноградова. Изд. 2-е стереотипное. – М.: Комкнига, 2006. – 272 с. (Лингвистическое наследие XX века).
153. Шведова Н. Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность? / Н. Ю. Шведова.// Русский язык за рубежом. – 1971. – № 4. – С. 48 – 56.
154. Шерех Ю. До генези називного речення: На правах рукопису / проф. Ю.Шерех. – Мюнхен, 1947.– 66 с.
155. Штелинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий / Д.А.Штелинг // Вопросы языкознания . – 1959. – № 1. – С. 56 – 68.
156. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник / К. Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 406 с.
157. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

158. Щербій Н. О. Категорія зворотності дієслів у польській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: спец. 10.02.03 – слов'янські мови / Щербій Наталія Олегівна. – К., 2015. – 20 с.
159. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95 – 113.
160. Ясакова Н. Ю. Категорія персональності: основи вивчення у вимірах функційної граматики [Електронний ресурс] // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2013. – Вип. 14. – С. 21-30. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/dlgum_2013_14_5.pdf.
161. Ясакова Н. Ю. Кваліфікація граматичних значень особи в іменнику: традиція та сучасні погляди / Н. Ю. Ясакова // Наукові записки НаУКМА. – Т. 164. – Філологічні науки, 2014. – С. 39 – 42.
162. Ясакова Н. Семантична типологія та мовна репрезентація неозначено-особового суб'єкта / Наталія Ясакова // Українська мова. – 2014. – № 4. – С. 52 – 64.
163. Admoni W. Der deutsche Sprachbau / W. Admoni. – Л.: Просвещение, 1972. – 312 s.
164. Ampel-Rudolf M. Kategoria rodzaju gramatycznego i semantyczna kategoria istotności poznawczej (żywołności) / M. Ampel-Rudolf // *Linguistica Copernicana*. – 2009. – № 2 (2). – S. 209 – 221.
165. Andrejewicz U. O związkach składniowych wołacza w zdaniach współczesnej polszczyzny // *POLONICA*. – 1988. – XIII. – S. 123 – 130.
166. Antas J. O mechanizmach negowania. Wybrane semantyczne i pragmatyczne aspekty negacji / Jolanta Antas. – Kraków: Universitas, 1991. – 166 s.
167. Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki / Janusz Anusiewicz. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 180 s.
168. Awdiejew A. Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzeń / Aleksy Awdiejew. – Kraków: Uniwersytet Jagelloński, 1987. – 169 s.
169. Awdiejew A. Gramatyka komunikacyjna / Aleksy Awdiejew. – Warszawa — Kraków: PWN, 1999. – 173 s.

170. Bańko M. O rodzaju gramatycznym raz jeszcze / Mirosław Bańko // *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa*. – Warszawa: 2001, S. 219 – 235.
171. Bańkowski A. Jeszcze o zdaniach bezpodmiotowych / A. Bańkowski // *JP XLVII*, 1967. – S. 294 – 296.
172. Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata / Jerzy Bartmiński // *Językowy obraz świata*. – Lublin, 1999. – S.103–120.
173. Bartnicka B. Funkcje semantyczno-składniowe bezokolicznika we współczesnej polszczyźnie / Barbara Bartnicka. – Wrocław, 1982. – 253 s.
174. Bąk P. O funkcjach składniowych wołacza / Piotr Bąk // *Prace filologiczne*. – T. XXV. – Warszawa, 1974. – S.113 – 118.
175. Bąk P. Gramatyka języka polskiego. Zarys popularny / Piotr Bąk. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 2010. – 508 s.
176. Bogusławski A., Karolak S. Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym / Andrzej Bogusławski, Stanisław Karolak. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1973. – 524 s.
177. Bralczyk J. Język na sprzedaż / Jeży Bralczyk. – Warszawa: Business Press, 1998. – 195s.
178. Bralczyk J. O języku polskiej polityki lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych / Jeży Bralczyk . – Warszawa: Trio, 2003. – 120 s.
179. Bühler K. Die Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. – Jena: Fischer, 1934. – 434 s.
180. Chmielewski J. Logiczna czy językoznawcza analiza struktur składniowych? / Janusz Chmielewski. –Spraw. z Prac Nauk. Społ. PAN VII (1964). – Z.1(32), S.23- 43.
181. Dąbrowska A. Występowanie i funkcje wołacza w języku polskim na materiale od połowy XIX wieku / Anna Dąbrowska. – Wrocław: WUW, 1988. – 86 s.
182. Dalewska-Greń H. Języki słowiańskie / Hanna Dalewska-Greń. – Warszawa: PWN, 2004. – 668 s.
183. Danielewiczowa M. O znaczeniach zdań pytających w języku polskim / Magdalena Danielewiczowa. – Warszawa, 1996. – 124 s.
184. Dik S. C. Functional grammar. – Amsterdam etc.: North-Holland Publ. Comp., 1979. – 230 s.

185. Doroszewski W. Podstawy gramatyki polskiej / Witold Doroszewski. – Cz. pierwsza. – Warszawa, 1952. – 319 s.
186. Doroszewski W. Język. Myślenie. Działanie / Witold Doroszewski. – Warszawa: PWN, 1982. – 446 s.
187. Dulewiczowa I. Wokatywna forma rzeczowników w języku polskim i rosyjskim / Irena Dulewiczowa // POLONICA. – 1983. – IX. – S. 195 – 209.
188. Encyklopedia języka polskiego / pod red. Stanisława Urbańczyka, Mariana Kucały. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. – 506 s.
189. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / pod. red. K. Polańskiego. – Wrocław - Warszawa - Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003. – 731 s.
190. Encyklopedia wiedzy o języku polskim / pod. red. Stanisława Urbańczyka. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 449 s.
191. Gajda S. Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym / Stanisław Gajda. – Warszawa — Wrocław: PWN, 1982. – 187 s.
192. Grabias S. Język w zachowaniach społecznych / Stanisław Grabias. – Lublin: Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 382 s.
193. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia / pod. red. Z. Topolińskiej. – Warszawa, 1984. – 396 s.
194. Gramatyka współczesnego języka polskiego / pod. red. R. Grzegorzczkovej R. Laskowskiego i H. Wróbla. – Warszawa: PWN, 1998. – T.1.: Składnia – 559 s.
195. Gramatyka współczesnego języka polskiego / pod. red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego i H. Wróbla. – Warszawa: PWN, 1999. – T.2.: Morfologia – 634 s.
196. Grochowski M. Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne / Maciej Grochowski. – Kraków: Wyd-wo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1997. – 124 s.
197. Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej / Zbigniew Gołąb, Adam Heinz, Kazimierz Polański. – Warszawa: PAN, 1968. – 847s.
198. Grzegorzczkowa R. Kategorie gramatyczne / Renata Grzegorzczkowa // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T. 2 / red. Jerzy Bartmiński . – Wrocław : Wiedza o kulturze, 1993. – S. 445 – 458.

199. Grzegorzczkowa R. Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej / Renata Grzegorzczkowa // Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi. – Warszawa: WUW, 1997. – S. 25 – 38.
200. Grzegorzczkowa R. Wykłady z polskiej składni / Renata Grzegorzczkowa. – Warszawa: PWN, 2004. – 159 s.
201. Heinz A. System przypadkowy języka polskiego / Adam Heinz. – Kraków: PAN, 1965. – 113 s.
202. Heinz A. Uwagi o morfologicznych wykładnikach struktur syntaktycznych / Adam Heinz // JP LVI, 1976.– S. 321 – 334.
203. Huszcza R. Honoryfikatywność: gramatyka pragmatyka typologia // Romuald Huszcza. – Warszawa : PWN, 1996. – 227 s.
204. Jadacka H. Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia / Hanna Jadacka . – Warszawa: PWN, 2005. – 252 s.
205. Jodłowski S. Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka / Stanisław Jodłowski . – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: PAN, 1973. – 150 s.
206. Jodłowski S. Podstawy polskiej składni / Stanisław Jodłowski. – Warszawa: PWN, 1976. – 249 s.
207. Kaleta Z. Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców / Zofia Kaleta. – Kraków: nakładem Uniwersytetu Jagellońskiego, 1995. – 487 s.
208. Kallas K. Formalnogramatyczna klasyfikacja zdań pojedynczych dzisiejszej polszczyzny pisanej / Krystyna Kallas. –Warszawa – Poznań: PWN, 1974. – 140 s.
209. Karolak S. Zagadnienia składni ogólnej / Stanisław Karolak . – Warszawa: PWN, 1972. – 183 s.
210. Kempf Z. Wokół polskiej terminologii przypadków / Zdzisław Kempf // Poradnik językowy. – Z.6. – Warszawa. 1969. – S. 317 – 329.
211. Kempf Z. Proba teorii przypadków / Zdzisław Kempf. – Cz. 1. – Opole: OTPN, 1978. – 143 s.
212. Kępińska A. Jedno małe się / Alina Kępińska // Język komunikacji. – T. 1 / red. G. Habrajska. – Łódź, 2001. – S. 142 – 153.

213. Kiklewycz A. Podstawy składni funkcjonalnej / Aleksander Kiklewycz. – Olsztyn, 2004. – 297 s.
214. Kita M. Język potoczny jako język bliskości / Małgożata Kita // Język w komunikacji. – T. 1 / red. G. Habrajska. – Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi 2001. – S.170 – 175.
215. Klemensiewicz Z. Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej / Zenon Klemensiewicz. – Kraków: PAU; Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1937. – 302 s.
216. Klemensiewicz Z. „Pan” i „obywatel” / Zenon Klemensiewicz // Język polski. – XXVI, 1946. – S . 33-42
217. Klemensiewicz Z. Zarys składni polskiej / Zenon Klemensiewicz. – Warszawa: PWN, 1969. – 133 s.
218. Klemensiewicz Z. O wytycznych definicji zdania uwagi przyczynkowe / Zenon Klemensiewicz (przedruk w:) Problemy składni polskiej / red. A. M. Lewicki. – Warszawa, 1971. – S. 91 – 101.
219. Koneczna H. Od zdań podmiotowych do bezpodmiotowych / Halina Koneczna // Poradnik językowy. – Zeszyt 8. – 1955. – S. 281 – 292.
220. Koneczna H. Funkcje zdań jednoczłonowych i dwuczłonowych w języku polskim / Halina Koneczna // Problemy składni polskiej. Studia * dyskusje * polemiki z lat 1945 – 1970 / Wybrał, ułożył i wstępem opatzył Andrzej Maria Lewicki. – Warszawa: PWN, 1971. – S. 60 – 92.
221. Koseska-Toszeva V. Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska. Składnia / Violetta Koseska-Toszeva. – Warszawa: PAN Instytut Sławistyki, 1993. – 190 s.
222. Krasnowolski A. Systematyczna składnia języka polskiego / Antoni Krasnowolski. – Warszawa: Wydana z zapomogi Kasy Pomocy Naukowej imienia Dr. Mianowskiego, 1897. – 331 s.
223. Krzyżanowski P. O gramatycznej i pragmatycznej wartości wołacza / Piotr Krzyżanowski // Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście. – Toruń: UMK, 1995. – S. 181 – 185.

224. Kucala M. Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny / Marian Kucala. – Wrocław: Ossolineum, 1978. – 195 s.
225. Kuryłowicz J. Podstawowe kategorie morfologiczne / Jerzy Kuryłowicz // Biuletyn PTJ. – XXVIII, 1971. – S. 3 – 12.
226. Kuryłowicz J. Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych o języku polskim / Jerzy Kuryłowicz. – Warszawa: PWN, 1987. – 511 s.
227. Laskowski R. Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna / Roman Laskowski // Morfologia (Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia – Morfologia – Fonologia. – T. 2). – Warszawa: PWN, 1984.
228. Leksykon wiedzy o języku polskim: nie tylko dla uczniów / Edward Polański, Tomasz Nowak. – Kraków: Wyd-wo „Petrus”, 2010. – 319 s.
229. Lewicki A. M. Zdania wyrażające czynności i stany ludzkie bezosobowo (Klasyfikacja semantyczna) / Andrzej Maria Lewicki // Prace Filologiczne. – XVIII, cz. 3. – Warszawa, 1964. – S. 311 – 324.
230. Lipińska M. Mechanizmy pragmatyczne komizmu w polskich przysłowiach / Magdalena Lipińska // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – VOL. XXVII. – Lublin – Polonia, 2009. – S. 59 – 74.
231. Łaziński M. O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa / Marek Łaziński. – Warszawa: PWN, 2006. – 360 s.
232. Łoś J. Od „ty” do „pan” / Jan Łoś // Język polski. – 1916. – 3. – S. 1 – 10.
233. Łoś J. Gramatyka polska: Słowotwórstwo. – Cz. 2 / Jan Łoś. – Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925. – 336 s.
234. Łysakowski T. Wpływowe osoby. Gramatyka i perswazja / Tomasz Łysakowski. – Warszawa: Akademia SWPS, 2005. – 133 s.
235. Mańczak W. Ile rodzajów jest w języku polskim? / Witold Mańczak // Język Polski. – 1956. – № 36. – S. 116 – 121.
236. Marcjanik M. Zdania jednoczłonowe werbalne w języku polskim i rosyjskim (na materiale powieści Jana Parandowskiego „Niebo w płomieniach” i jej rosyjskiego przekładu E. Łysienki) / Małgorzata Marcjanik // Studia i materiały XVII. Filologia rosyjska. – 1985. – Z 4. – S. 133 – 139.

237. Marcjanik M. Polska grzeczność językowa / Małgorzata Marcjanik. – Kielce: WSzP, 2000. – 285 s.
238. Marcjanik M. Grzeczność w komunikacji językowej / Małgorzata Marcjanik. – Warszawa: PWN, 2016. – 166 s.
239. Martyniuk W. Mów do mnie jeszcze. Podręcznik języka polskiego dla średniozaawansowanych / Waldemar Martyniuk. – Kraków, 1991. – 190 s.
240. Milewski T. Językoznawstwo / Tadeusz Milewski. – Warszawa: PWN, 1969. – 272 s.
241. Miodek J. Jeszcze o sposobach zwracania się do drugich / Jan Miodek // Język polski. – 1980. – № 2 – 3. – S.177 – 179.
242. Musiołek K. Równoważnik zdania we współczesnym języku polskim / Karin Musiołek – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 172 s.
243. Muszyński Z. Komunikacja i znaczenie. Semantyczny aspekt komunikacji / Zbysław Muszyński. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 315 s.
244. Nagórko A. Zarys gramatyki polskiej / Alicja Nagórko. – Warszawa: PWN, 1996. – 235 s.
245. Nagórko A. Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)/ Alicja Nagórko. – Warszawa : PWN, 2006. – 332 s.
246. Nauka o języku dla polonistów / pod. red. Stanisława Dubisza. – Warszawa: Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 2002. – 624 s.
247. Nowosad-Bakalarczyk M. Płeć a rodzaj gramatyczny we współczesnej polszczyźnie / Marta Nowosad-Bakalarczyk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. – 191 s.
248. Пипер П. Семантичке категорије у простој реченици: синтаксична семантика / П. Пипер // Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица. – Београд: Београдска књига; Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2005. – С. 575 – 982.
249. Pisarkowa K. Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych / Krystyna Pisarkowa // Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich. – 1969. – 187 s.

250. Pisarkowa K. Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich / Krystyna Pisarkowa // *Język polski*. – 1979. – № 1. – S. 5 – 17.
251. Pisarkowa K. Historia składni języka polskiego / Krystyna Pisarkowa. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: WPAN, 1984. – 289 s.
252. Polański K. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Kazimierz Polański. – Wrocław : Ossolineum, 1999. – 732 s.
253. Problemy składni polskiej. Studia * dyskusje * polemiki z lat 1945-1970 / Wybrał, ułożył i wstępem opatzył Andrzej Maria Lewicki. – Warszawa: PWN, 1971. – 238 s.
254. Pycia P. Płeć a język na materiale współczesnego języka polskiego i chorwackiego / Paulina Pycia. – Katowice: Uniwersytet Śląski GNOME, 2011. – 181 s.
255. Rittel T. Kategoria osoby w polskim zdaniu / Teodozja Rittel. – Warszawa – Kraków: PWN, 1985. – 320 s.
256. Safarewicz J. Uwagi o podstawowych strukturach językowych / Jan Safarewicz // *Zeszyty Naukowe UJ. Filologia*, 1955. – S. 251 – 255.
257. Saloni Z. Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim / Zygmunt Saloni // *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji w Zawoi, 13–15 XII 1974*. – Wrocław, s. 41–76.
258. Saloni Z. Cechy składniowe polskiego czasownika / Zygmunt Saloni. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: PAN Komitet Językoznawstwa, Ossolineum, 1976. – 156 s.
259. Saloni Z., Świdziński M. Składnia współczesnego języka polskiego / Zygmunt Saloni, Marek Świdziński. – Wyd. 4-e. – Warszawa: PWN, 1998. – 354 s.
260. Sieczkowski A. Kategoria gramatyczna wołacza w językach zachodniosłowiańskich / Andrzej Sieczkowski // *Prace filologiczne*. – T. XVIII. – Cz. 2. – Warszawa, 1964. – S. 239 – 262.
261. Sikora K. Grzeczność językowa wsi. Cz.1. System adresatywny / Kazimierz Sikora. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2010. – 322 s.
262. Słownik wiedzy o języku / Iwona Płociennik, Daniela Podlawska. – Warszawa – Bielsko-Biała, 2008. – 326 s.

263. Słownik terminologii językoznawczej / pod. red. Zbigniewa Gołąba, Adama Heinza, Kazimierza Polańskiego. – Warszawa: PWN, 1970. – 847 s.
264. Szober S. Gramatyka języka polskiego / Stanisław Szober. – Wyd. 3-e, oprac. W. Doroszewski. – Warszawa, 1959. – 390 s.
265. Tokarski J. Funkcje zdaniowe wołacza / Jan Tokarski // Poradnik językowy. – 1938/39. – Z.8. – S. 144 – 149.
266. Tokarski J. Fleksja polska / Jan Tokarski. – Warszawa: PWN, 1978. – 266 s.
267. Tokarski R. Struktura pola znaczeniowego / Ryszard Tokarski. – Lublin, 1984. – 159 s.
268. Tokarski R. Językowy obraz świata w metaforach potocznych / Ryszard Tokarski // Językowy obraz świata / red. J. Bartmiński. – Lublin, 1991. – S.65 – 78.
269. Topolińska Z. Kategoria osoby w języku polskim / Zuzanna Topolińska // Język Polski. – 1967. – № 8. – S. 88 – 95.
270. Topolińska Z. Vokativus – kategoria gramatyczna / Zuzanna Topolińska // Otázky slovanské syntaxe. – Brno, 1973. – Sv. 3. – S. 269 – 274.
271. Wieczorek D. Ukraiński pierfiękt na -no, -to na fonie polskiego pierfiękta / Diana Wieczorek. – Wrocław: WUW, 1994. – 115 s.
272. Wierzbicka A. Czy istnieją zdania bezpodmiotowe / Anna Wierzbicka // Język polski. – 1966. – 46 (3). – S. 177 – 196.
273. Wierzbicka A. Język – Umysł – Kultura / Anna Wierzbicka. – Warszawa: PWN, 1999. – 593 s.
274. Wierzbicka A. Rodzaj gramatyczny w języku polskim — przegląd koncepcji / Aleksandra Wierzbicka. – Polonica XXXIV PL ISSN 0137-9712. – S. 155 – 166 <https://polonica.ijp-pan.krakow.pl/downloads/volumes/34/12.pdf> czas dostępu 29.06 2016.
275. Wilczewska K. Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie / Krystyna Wilczewska. – Toruń, 1966. – 171 s.
276. Wilkoń A. Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny / Aleksander Wilkoń. – Katowice, 1987. – 113 s.
277. Wiśniewski M. Strukturalna charakterystyka polskich wypowiedzi niezdanowych / Marek Wiśniewski. – Toruń: Wydawnictwo UMK, 1994. – 216 s.

278. Wojdak P. Wielorodzajowość wśród rzeczowników współczesnej polszczyzny / Piotr Wojdak. – Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013. – 388 s.
279. Wolińska O. Konstrukcje bezmianownikowe we współczesnej polszczyźnie / Olga Wolińska. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 1978. – 141 s.
280. Zarębina M. Czy wołacz może być podmiotem? / Maria Zarębina // Język polski. – 1984. – № 5. – S. 324 – 331.
281. Zarębina M. Miejsce wołacza w zdaniu / Maria Zarębina // Prace filologiczne. – T. XXXIII. – Warszawa, 1986. – S. 373 – 381.
282. Zarębina M. Stosunek wzajemny wołacza i mianownika / Maria Zarębina // Slavia occidentalis. – 1987. – № 4. – S. 89 – 101.